

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

ИҚТИСОДИЁТ йўналиши

**“МАКРОИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ ВА БАРҚАРОР
ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ СТРАТЕГИЯЛАРИ”
модули бўйича**

**Ў Қ У В – У С Л У Б И Й
М А Ж М У А**

Тошкент - 2019

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2019 йил 18 октябрдаги 5-сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар: ЎзМУ, иқтисод фанлари доктори, профессор Вахабов А.В.,
ТДИУ, иқтисод фанлари доктори, профессор Расулов Т.С.,
ТДИУ, иқтисод фанлари доктори, профессор Беркинов Б.Б.,
ТДИУ, иқтисод фанлари доктори, профессор Салимов Б.Т.

Тақризчи: ТДИУ профессори Шодиев Т.Ш.

Ўқув-услубий мажмуа Тошкент давлат иқтисодиёт университети кенгашининг 201__ йил _____даги ___-сонли қарори билан наширга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

<u>I. ИШЧИ ДАСТУР</u>	4
<u>II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ</u>	14
<u>III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ</u>	24
<u>IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР</u>	84
<u>V.БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР</u>	124
<u>VI. КЕЙСЛАР БАНКИ</u>	150
<u>VII. ГЛОССАРИЙ</u>	151
<u>VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ</u>	169

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Мазкур ишчи дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонлари, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли Қарорида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш ҳамда амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни Ўзбекистоннинг миллий тикланишдан миллий юксалиш босқичида олий таълим вазифалари, таълим-тарбия жараёнларини ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимларидан фойдаланиш ва масофавий ўқитишнинг замонавий шакллари қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг махсус фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ривожланиш стратегиялари” **модулининг мақсади:** педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларини ўқув жараёнини ташкил этиш ва унинг сифатини таъминлаш борасидаги илғор хорижий тажрибалар, замонавий ёндашувлар, замонавий таълим ва инновацион технологиялар соҳасидаги илғор хорижий тажрибалар: модулли-кредит тизими, case study (кейс стади), масофали ўқитиш, маҳорат дарслари, вебинар, эвристик методларни ўзлаштириш, жорий этиш, таълим амалиётида қўллаш, кўникма ва малакаларини таркиб топтириш асосида уларнинг касбий компетентлиги ва педагогик маҳоратини доимий ривожланишини таъминлашдан иборат.

“Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ривожланиш стратегиялари” **модулининг вазифалари:**

“Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;

- педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;

- махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;

- “Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билимига, кўникма, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Махсус фанлар бўйича тингловчилар қуйидаги янги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади:

Тингловчи:

- иқтисодий қонуниятларни ўрганишда макроиқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиб таҳлил қилишни;

- иқтисодий ислохотларнинг мазмуни, босқичлари, асосий йўналишлари ва бозор иқтисодиётига ўтиш моделлари хусусиятларини;

- иқтисодиётнинг глобаллашуви жараёнларини;

- барқарор иқтисодиё ўсиш орқали макроиқтисодий ўсишга эришиш усулларини;

- макроиқтисодий моделларни тузишда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишни;

- мутахассислик фанларини ўқитишдаги илғор хорижий тажрибаларни;

- иқтисодиётнинг янги назарияларини;

- макроиқтисодий барқарорликка эришиш йўлларини;

- иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришдаги ўзгаришларни **билимларига** эга бўлиши лозим;

Тингловчи:

- миллий иқтисодиётнинг узок муддатга ривожланиш сценарийларини тузишни;
- макроиқтисодий моделлар ёрдамида барқарор иқтисодий ўсиш омилларини аниқлаш;
- банк бизнесида даромадлилик ва таваккалчилик нисбатларини кўп вариантли альтернатив моделларини ишлаб чиқиш;
- аграр соҳа кўрсаткичларини макроиқтисодий моделлаштириш ва прогнозлаш;
- Миллий иқтисодиётнинг амал қилиши ва ривожланиши қонуниятларини билишга таяниб иқтисодий жараёнларни таҳлил қилиш ва хулоса чиқариш;
- макроиқтисодий кўрсаткичлар асосида иқтисодий жараёнлардаги ўзгаришларни таҳлил қилиш орқали такомиллаштириш бўйича мустақил қарорлар қабул қилиш;
- банк фаолиятини таҳлил қилиш, банк хизматлари ва маҳсулотлари бозори муаммоларининг асосий иқтисодий талабларини ифодалаш каби **кўникмаларини** эгаллаши лозим;

Тингловчи:

- замонавий ва инновацион таълим технологиялари асосида ўқув жараёнини “жонли”, ижодий ташкил этиш;
- инновацион фаолиятни ташкил этиш;
- иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда иқтисодий қонунлар, илмий тушунчаларни (категорияларни) ечимлар қабул қилишда ишлата олиш;
- иқтисодий жараёнларни макроиқтисодий таҳлил қилиш;
- инновацион ривожланиш жараёнларини тадқиқ қилишда макроиқтисодий моделлар тизимидан фойдаланиш;
- иқтисодий кўрсаткичларни прогнозлашда махсус компьютер дастурларидан фойдаланиш;
- Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодий сиёсатининг ўзига хос хусусиятларини билиш ва макроиқтисодий даражадаги вазиятларда ечимлар қабул қилиш **малакаларини** эгаллаши керак;

Тингловчи:

- инноватор, тьютор, модератор ва фасилилаторлик фаолиятини самарали амалга ошириш;
- жаҳондаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни чуқур таҳлил этиш ва олинган хулосаларини кенг жамоатчиликга тушунтириб бериш ҳамда иқтисодиёт соҳасида тайёрланаётган мутахассисларни ўқитиш жараёнига назария ва амалиётнинг узвий боғлиқлигини таъминлаш;
- макроиқтисодий кўрсаткичларни тизимли равишда таҳлил қилиш ва уларни кенг жамоатчиликга тушунтира олиш;
- макроиқтисодий таҳлиллар асосида тармоқлар ва корхоналар ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш;

- тузилган макроиқтисодий моделларни тармоқлар ва корхоналар фаолиятига қўллаш;

- тармоқлар ва корхоналар иқтисодий ривожланиш сценарийларини ишлаб чиқиш ва қўллаш;

- реал сектор тармоқлари ва корхоналарининг фаолиятини таҳлил қилиш, импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш, корхоналарни инновацион ва стратегик ривожлантириш *компетенцияларни* эгаллаши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ривожланиш стратегиялари” модулини ўқитиш жараёнида қуйидаги инновацион таълим шакллари ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- замонавий ахборот технологиялари ёрдамида интерфаол маърузаларни ташкил этиш;

- виртуал амалий машғулотлар жараёнида кейс, лойиҳа ва ассисмент технологияларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ривожланиш стратегиялари” модули бўйича машғулотлар ўқув режасидаги “Илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат” ўқув модулининг “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” субмодуллари ҳамда “Таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш”, “Амалий хорижий тил”, “Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари”, “Махсус фанлар” ўқув модуллари билан узвий алоқадорликда олиб борилади.

Модулни олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкламаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкламаси				Мустиқил таълим
			жами	жумладан			
			Назарий машғулот	Амалий машғулот	Кўчма машғулот		
1.	Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари	4	4	2	2	-	-
2.	Иқтисодий ислохотлар тамоиллари, стратегияси, босқичлари ва йўналишлари	4	4	-	2	2	-
3.	Хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг институционал механизмларини такомиллаштириш	4	4	-	2	2	-
4.	Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари	4	4	2	2	-	-
5.	Монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитининг ривожланиши	2	2	-	2	-	-
	Жами:	18	18	4	10	4	-

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари

Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари. Иқтисодий ўсишнинг омиллари. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш омиллари. Маърузада макроиқтисодий сиёсатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги ўрни ва мақсади, макрокўламдаги мувозанатни таъминлаш, иқтисодиётни тартибга солишда бозор ва давлат механизмларини узвийлигини таъминлаш, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш дастаклари, иқтисодиётни тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий услублари, уларнинг нисбати, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, иқтисодиётни молиявий жиҳатдан санациялаш, инфляцияга қарши чора тадбирларни қўллаш, монополияга қарши қонунчилик, аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялашнинг шакллари, усуллари ва уни манзиллигини кучайтириш масалалари қаралади

2-мавзу: Иқтисодий ислохотлар тамоиллари, стратегияси, босқичлари ва йўналишлари

Иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади. Иқтисодий ислохотлар стратегияси. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш. Иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади. Иқтисодий ислохотлар тамоиллари. Иқтисодий

ислохотлар стратегияси. Иқтисодий ислохотлар босқичларининг устивор вазибалари ва йуналишлари. Ислохотларнинг ҳуқуқий негизи. Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш. Давлат мулкни хусусийлаштириш. Аграр ислохотлар. Институционал ислохотлар. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш. Барқарор иқтисодий ўсиш тенденциялари.

3-мавзу: Хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг институционал механизмларини такомиллаштириш.

Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси. Ўзбекистон Республикаси мулк шакллари. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси. Ўзбекистон Республикасида мулк шакллари. Мулкчилик муносабатлари. Мулкни тақсимланиши. Ўзбекистонда мулкдорлар синфини шакллантириш тамоиллари. Мулк ҳуқуқларни амалга ошириш. Хусусий мулк шакллари ва мулк ҳуқуқларининг тақсимланиши. Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисидаги қонунчилик. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

4-мавзу: Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари.

Иқтисодий цикларнинг моҳияти, кўринишлари, фазалари ва ўзига хос белгилари. Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари. Валюта курсини давлат томонидан тартибга солиш.

Маърузада иқтисодий цикларнинг моҳияти, иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари, пул-кредит тизимининг давлат томонидан тартибга солиниши, валюта курсининг давлат томонидан тартибга солиниши, “девалвация”, “ревалвация” тушунчаларининг моҳияти ва аҳамияти, миллий валюта курсини ўзгаришининг бозор субъектларига таъсири, валюталарнинг харид қобилияти паритети масалалари қаралади.

IS-LM моделининг моҳияти, халқаро молия институтларининг ташкил топиши ва уларнинг фаолиятлари, Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатларда институционал ва таркибий ислохотларни амалга оширишдаги ва камбағалликка қарши курашдаги ўрни, Халқаро валюта фондининг ташкил этилиши ва асосий мақсадлари, Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши масалалари кўриб чиқилади.

5-мавзу: Монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитининг ривожланиши.

Монополия ва монополлашган бозорлар: соф монополия, монопол рақобат ва олегополия. Монопол хокимият ва монопол хокимият курсатгичлари. Монополияга қарши Шерман қонуни, “Адолатли нархни” таъминлаш. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат” тўғрисидаги қонуни, унинг мазмуни ва моҳияти. Рақобат муҳитини таъминлаш.

Монополлашган бозор турлари, хусусиятлари, самарадорлиги, монополияга қарши Шерман қонуни, монополияда нархларни назорат қилиш, “Адолатли нархни” таъминлаш. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат” тўғрисидаги Қонуни ва шу қонунга кура рақобат муҳитини таъминлаш масалалари қаралади.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот:

Макроиктисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари

Иқтисодий ўсишни рағбатлантириш. Иқтисодиётни тартибга солишнинг молиявий дастаклари. Давлатнинг монетар сиёсати. Давлатнинг фискал сиёсати. Иқтисодиётни тартибга солишда давлат ва бозор механизмнинг муқобил нисбатлари.

Макроиктисодий сиёсатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги ўрни ва мақсади, макроқўламдаги мувозанатни таъминлаш, иқтисодиётни тартибга солишда бозор ва давлат механизмларини узвийлигини таъминлаш, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш дастаклари, иқтисодиётни тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий услублари, уларнинг нисбати, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, иқтисодиётни молиявий жиҳатдан санациялаш, инфляцияга қарши чора тадбирларни қўллаш, монополияга қарши қонунчилик, аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялашнинг шакллари, усуллари ва уни манзиллигини кучайтириш масалалари қаралади.

2-амалий машғулот:

Иқтисодий ислохотлар тамоиллари, стратегияси, босқичлари ва йўналишлари

Иқтисодий ислохотлар босқичларининг асосий натижалари. Хусусийлаштириш босқичлари ва кўп укладли иқтисодиёт таркиби. Аграр ислохотлар натижалари. Инвестициялар таркиби ва саноат тармоқлари ривожланиши динамикаси. ЯИМ ва меҳнат унумдорлиги ўзгариш динамикаси.

Иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади. Иқтисодий ислохотлар тамоиллари. Иқтисодий ислохотлар стратегияси. Иқтисодий ислохотлар босқичларининг устивор вазифалари ва йўналишлари. Ислохотларнинг ҳуқуқий негизи. Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш. Давлат мулкини хусусийлаштириш. Аграр ислохотлар. Институционал ислохотлар. Ташқи

иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш. Барқарор иқтисодий ўсиш тенденциялари.

3-амалий машғулот:

Хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг институционал механизмларини такомиллаштириш

Ўзбекистонда хусусий мулк ва умумийликдаги мулк. Хусусий мулк шакллари. Хусусий мулкчиликнинг иқтисодиётдаги ўрни ва роли, уларни кенгайтириш йўллари. Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси. Ўзбекистон Республикасида мулк шакллари. Мулкчилик муносабатлари. Мулкни тақсимланиши. Ўзбекистонда мулкдорлар синфини шакллантириш тамоиллари. Мулк ҳуқуқларни амалга ошириш. Хусусий мулк шакллари ва мулк ҳуқуқларнинг тақсимланиши. Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисидаги қонунчилик. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

4-амалий машғулот:

Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари.

Иқтисодий циклларнинг моҳияти, кўринишлари, фазалари ва ўзига хос белгилари. Давлатнинг инфляцияга қарши сиёсати. Пул - кредит тизимини давлат томонидан тартибга солиш. Валюталарнинг "девальвацияси" ва "ревальвацияси" тушунчалари.

Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари, пул-кредит тизимининг давлат томонидан тартибга солиниши, валюта курсининг давлат томонидан тартибга солиниши, "девальвация", "ревальвация" тушунчаларининг моҳияти ва аҳамияти, миллий валюта курсини ўзгаришининг бозор субъектларига таъсири, валюталарнинг харид қобилияти паритети масалалари қаралади.

IS-LM моделининг моҳияти. Халқаро молия институтларининг ташкил топиши. Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрни. Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши.

Халқаро молия институтларининг ташкил топиши ва уларнинг фаолиятлари, Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатларда институционал ва таркибий ислохатларни амалга оширишдаги ва камбағалликка қарши курашдаги ўрни, Халқаро валюта фондининг ташкил этилиши ва асосий мақсадлари, Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши масалалари кўриб чиқилади.

5-амалий машғулот:

Монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитининг ривожланиши.

Монополия, соф монополия, монопол рақобат ва олигополия. Монопол хоқимият ва монопол хоқимият курсатгичлари, мисол ечиш. Монополияга қарши биринчи қонун, Шерман қонуни, “Адолатли нарх”. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат” тўғрисидаги қонуни, унинг мазмуни ва моҳияти. Рақобат муҳитини таъминлаш.

Монополияга қарши Шерман қонуни, монополияда нархларни назорат қилиш, “Адолатли нархни” таъминлаш. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат” тўғрисидаги Қонуни ва шу қонунга кура рақобат муҳитини таъминлаш масалалари қаралади.

Дастурнинг инфор­мацион-услугий таъминоти

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий услублари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш кўзда тутилган. Такдимот материаллар, замонавий интерфаол усуллар, электрон дарсликлар ва кўргазмали плакатлардан фойдаланилади.

Мустақил таълимни ташкил этиш шакли ва мазмуни

Мустақил таълим тегишли ўқув модули бўйича ишлаб чиқилган топшириқлар асосида ташкил этилади ва унинг натижасида тингловчилар битирув иши (лойиха иши) ни тайёрлайдилар.

Мустақил ишида ҳар бир тингловчи битирув иши мавзусидан келиб чиққан ҳолда ижодий ёндашув элементларини ёритадилар.

Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни тайёрлашда муайян фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

Тингловчи мустақил ишини ташкил этишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

- айрим назарий мавзуларни ўқув адабиётлари ёрдамида мустақил ўзлаштириш;
- берилган мавзулар бўйича ахборот (реферат, такдимот) тайёрлаш;
- назарий билимларни амалиётда қўллаш;
- махсус адабиётлар бўйича фаннинг бўлим ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабаларнинг ўқув-илмий тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фаннинг бўлим ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- кейс-стадилар ва ўқув лойиҳаларини мустақил бажара олиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиладиган ўқув машғулотларини ўзлаштириш;

- илмий мақола, тезислар, турли илмий анжуманларга маъруза тайёрлаш ва ҳ.к.

“Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ривожланиш стратегиялари” модулидан тингловчиларнинг мустақил ишларини реферат, семинар, доклад тайёрлаш, Президент асарларини конспектлаштириш ва бошқа шаклларда ташкил этилиши тавсия этилади. Мустақил иш мавзуларини белгилашда маъруза ва семинар машғулоти мавзулари ҳамда курс ишларини тўлдиришга ҳаракат қилиниши лозим.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

☞“Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш стратегиялари” гоясини “SWOT – таҳлил” асосида таҳлил қилиш.

	<i>Таҳлил таркиблари</i>	<i>Натижаларни амалга оширишнинг хусусиятлари</i>
S	Кучли томонлари (ташқиллаштиришнинг ички манбалари)	- барқарор ривожланишнинг асосий механизми бўлиб хизмат қилади; - янги лойиҳалар асоси ҳисобланади; - тўсиқларни енгиб ўтишнинг йўли бўлиши мумкин.
W	Кучсиз томонлари (ташқиллаштиришнинг ички муаммолари)	- ташқиллаштириш фаолияти айнан шуларни енгиб ўтишга йўналтирилган бўлиши лозим; - янги лойиҳалар учун энг муҳим мақсад ҳисобланади; - ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишда албатта ҳисобга олиниши зарур
O	Имкониятлар (ташқаридан)	- молиялаштириш ва қўллаб-қувватлашнинг қўшимча кўрсаткичи ёки ташқи манба бўлиб хизмат қилади, - улар ташқиллаштиришнинг мақсади билан ёки қанчалик мурасага келиши билан қанчалик мос келишини ҳисобга олиш зарур бўлади; - янги лойиҳаларнинг асоси ёхуд ҳамкорликни излаш манбаси бўлиши мумкин.
T	Хавфлар (ташқаридан)	- Ҳар бир янги лойиҳада ҳисобга олиниши зарур; - уларни енгиб ўтиш ёки бетараф этиш йўллари ишлаб чиқилиши керак; - баъзида мантиққа мос келмайдиган “рақиблар” “иттифоқчиларга” айланиши бўлиши мумкин.

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характердаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки,

бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу

Намуна:

Макроиқтисодий барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш йўналишлари					
Макрокўламдаги мувозанатни таъминлаш		Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари		Халқаро молия институтлари	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“Кейс-стади” методи

“Кейс-стади” - инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади.

Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан

иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натига (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Миллий иқтисодиётда иқтисодий ривожланиш қийин аниқланадиган жараён бўлганлиги сабабли унинг мезонларидан бири бўлган иқтисодий ўсиш кўпроқ таҳлил қилинади. Иқтисодий ўсиш суръатининг аҳамиятини иқтисодчилар томонидан қўлланилувчи “**70 миқдори қондаси**” ёрдамида ҳам очиб бериш мумкин. Бу қондага кўра, миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилаётган ЯИМ ҳажмини 2 бараварга оширишда қанча вақт талаб этилишини аниқлаш учун 70 сонини йиллик ўсиш суръатига бўлиш керак бўлади. Масалан, мамлакатимиздаги ўсиш суръатининг 9% даражасида ЯИМни 2 баравар ошириш учун 7,7 йил талаб этилади (70:9). Холбуки, иқтисодий ўсишнинг 2000 йилдаги 4,0% даражасида бу кўрсаткичга 17,5 йилда (70:4) эришиш мумкин эди. Кейинги йилларда иқтисодий ўсиш суръатининг янада оширилиши бу муддатнинг аҳамиятли равишда қисқаришига олиб келади.

Ижтимоий маҳсулотнинг ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ёки интенсив турларини белгилаб беради. Бу турлари бўйича изоҳ келтиринг.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг(индивидуал ва кичик гуруҳда).
- иқтисодий ўсишнинг экстенсив ёки интенсив турларини изоҳи келтирилган кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

“ФСМУ” методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустахкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Иқтисодий ўсиш натижасида миллий иқтисодиёт ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли

йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

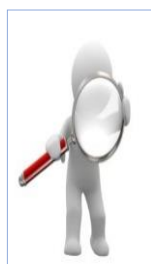
Тест

- 1. Ислохотлар қўйидаги йирик гуруҳларга ажратилган жавобни аниқланг?
- А. Мулкый муносабатлар, аграр, молия-кредит, социал, ташқи иқтисодий алоқалар ислохотлари
- В. Аграр, молия-кредит, ташқи иқтисодий алоқалар ислохотлари
- С. Мулкый муносабатлар, аграр, социал, ташқи иқтисодий алоқалар ислохотлари

Қиёсий таҳлил

- “Муқобил ривожланиш” назарияси концепцияларини таҳлил қилинг?

Тушунча таҳлили

- “Рейганомика”, Тетчеризм” ва “Маршалл” режаларининг моҳияти изоҳланг...

Амалий кўникма

- “Япон мўъжизаси” ва “Ўзбекистон”да бозор муносабатларини ривожлантириш учун иқтисодий ўсишга таклиф келтиринг?

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри

ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоиш этади;

- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Циклларнинг асосий турлари	Китчин цикли 2–4 йил, Жуглар цикли 7-12 йил, Кузнец цикли 16-25 йил, Кондратьев цикли 40-60 йил, Форрестер цикли 200 йил, Тоффлер цикли 1000-2000 йил	
Монетар концепция	Фоииз ставкаси ва валюта курси ўтасида боғлиқликни акс этган	
Оптимал валюта ҳудудлар назарияси	Жаҳон иқтисодиётида кузатилаётган интеграция жараёнлари ХВФ мутахассислари Роберт Манделл ва Маркус Флеминг томонидан 1960 – йилларда яратилган оптимал валюта ҳудудлар назариясига асосланган	
Жаҳон валюта тизими эволюцияси	1867–1913 йиллар Париж валюта тизими, 1922–1936 Генуя валюта тизими, 1944 – 1976 Бреттон Вудс валюта тизими, 1976-ҳозирга қадар Ямайка валюта тизими	
Халқаро валюта фонди (ХВФ)	Молиявий соҳасида халқаро ҳамкорликни таъминловчи ташкилот ҳисобланади ва ҳозирги пайтда 183 аъзолардан иборат. ХВФ Жаҳон банки билан бир вақтда 1945 йилда Бреттон Вудс конференцияси қарори билан ташкил этилган	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

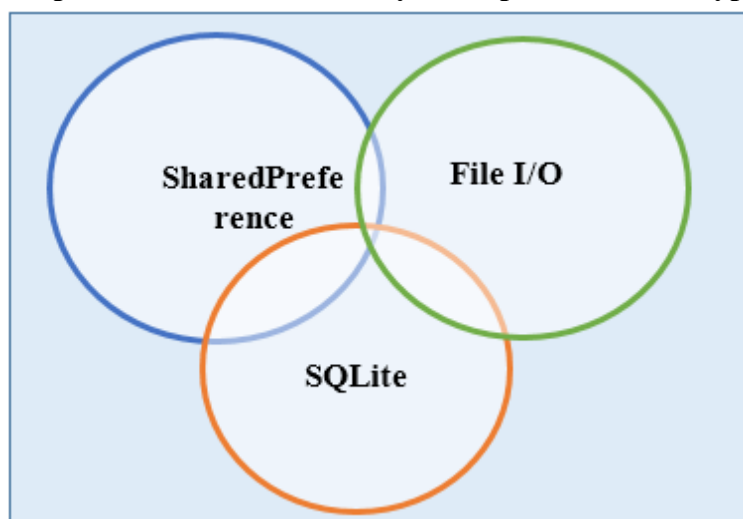
Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Ўзбекистоннинг халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ўзига хос хусусиятларида мобил илова маълумотларини сақлаш турлари бўйича

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: ўқувчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради. **Методни амалга ошириш босқичлари:**

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилди ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган

ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини “гуруҳ баҳоси” бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва ўқувчилардан бу жавобларни “тўғри жавоб” бўлимига ёзиш сўралади.

4. “Тўғри жавоб” бўлимида берилган рақамлардан “якка баҳо” бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса “0”, мос келса “1” балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг “якка хато” бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда “тўғри жавоб” ва “гуруҳ баҳоси” ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар “гуруҳ хатоси” бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

“Иқтисодий ислоҳотлар тамоиллари, стратегияси, босқичлари ва йўналишлари” бўйича тушунча беринг. Ўзингизни текшириб кўринг!

Ҳаракатлар мазмуни	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Иқтисодий ислоҳотлар стратегияси босқичлари					
Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш					
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари					
Ҳудудларнинг ривожлантириш ва инвестициявий жозибодорлигини баҳолаш					
Тадбиркорлик ривожланиши рейтинги					

“Инсерт” методи

♣ **Методнинг мақсади:** Мазкур метод ўқувчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод ўқувчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда

талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

Таълим технологияси модели ва технологик харитаси

☞ **Ўқув машғулотида таълим технологияси модели ва технологик харитасини ишлаб чиқиш.**

Эслатма: топшириқни бажаришда йўриқномага амал қилинг.

ЙЎРИҚНОМА

Аниқ фан ва мавзу бўйича машғулотнинг **таълим модели** жадвал кўринишида бўлиб, унда қуйидагилар кўрсатилади:

- *дастлабки маълумотлар:* ўқув мавзуси, вақти, талабалар сони;
- *шакл* (маъруза, семинар ва бошқ.) ва *кўриниши* (масалан, муаммоли маъруза ва бош.), ўқув машғулотни режаси/тузилиши, унинг мақсади, ўқув фаолиятининг кўзланаётган натижалари, педагогик вазифалари;
- танланган таълим модели: *усуллар, шакллар ва ўқитиш воситалари*;
- *таълим бериш шароити:* махсус жиҳозланган, гуруҳли шаклларда ишлашга мўлжалланган хоналар;
- *мониторинг ва баҳолашга* асосланган қайтар алоқанинг йўли ва воситалари: назорат тури (ёзма ва оғзаки), назорат шакли (тезкор-сўров, тест олиш, тақдимот, ўқув топшириқлари ва бошқ.).

Ўқув машғулотининг технология харитаси уч қаторни ўз ичига олиб, 1,5-2 варақда жадвал кўринишида бажарилади: (1) ўқув машғулотни бошқичлари ва вақти; (2) таълим берувчи фаолияти; (3) таълим олувчи фаолияти.

Илова. Ўқув жараёнининг ташкилий - дидактик вазифасини бажаради: ўқув/мустақил иш учун савол ва топшириқларни, уни баҳолаш мезонларини, ўқув иш жараёнида талабалар амал қилиши лозим бўлган қоидалар, таълим берувчи фойдаланадиган таянч ёзмалар, шунингдек чизма, жадвал, слайдлар ва бошқа кўргазмали материаллар, режалаштирилган мақсадларга эришишни назорат қилиш учун топшириқлар (тестлар, саволлар, топшириқлар ва машқлар).

Бу ерда тақдим этилаётган материаллар чегараланмайди. Фақат улар катта ҳажмли, яхши тузилмага келтирилган ва графикли чизмаларда расмийлаштирилган бўлиши керак.

Ўқув машғулотида таълим технологияси модели

Мавзу (рақами)(номи).....

<i>Вақт: ...соат</i>	<i>Талабалар сони: ...</i>
<i>Ўқув машғулотининг шакли ва тури</i>	Маъруза (ахборотли/бирлашган дарс ва бошқ.), семинар (билим ва кўникмаларни чуқурлаштириш бўйича), амалий машғулот
<i>Маъруза режаси / ўқув машғулотининг тузилиши</i>	1. ... 2. ...
<i>Ўқув машғулоти мақсади:</i>	Шакллантириш / билим ва кўникмаларни чуқурлаштириш
<i>Педагогик вазифалар:</i> ... билан таништириш; ... таснифини бериш; ... тушунтириш; ... очиб бериш ва бошқ.	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> ... кўрсатадилар; ... таснифлайдилар; ... айтиб берадилар; ... тартибли равишда очиб берадилар
<i>Ўқитиш методлари</i>	Маъруза, инсерт, ақлий ҳужум ва бошқ.
<i>Ўқув фаолиятини ташкиллаштириш шакллари</i>	Фронтал, жамоавий, гуруҳларда ишлаш
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, техника воситалари ва бошқ.
<i>Ўқитиш шароити</i>	Махсус техника воситалари билан жиҳозланган, гуруҳли шаклларда ишлашга мўлжалланган хоналар
<i>Қайтар алоқанинг йўл ва воситалари</i>	Оғзаки назорат: тезкор-сўров ва бошқ. Ёзма назорат: реферат, тест ва бошқ.

Ўқув машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият	
	таълим берувчи	таълим олувчилар
1-босқич. Ўқув машғулотиغا кириш (дақ.)	1.1. Мавзунинг номи, мақсад ва кутилаётган натижаларни етказди. Машғулот режаси билан таништиради. 1.2. Мавзу бўйича асосий тушунчаларни; мустақил ишлаш учун адабиётлар рўйхатини айтади. 1.3. Ўқув машғулотида ўқув ишларини баҳолаш мезонлари билан таништиради	Тинглайдилар, ёзиб оладилар. Аниқлаштирадилар, саволлар берадилар.
2-босқич. Асосий (дақ.)	2.1. Тезкор-сўров / савол-жавоб/ ақлий ҳужум орқали билимларни фаоллаштиради. 2.2. Маъруза/ семинар/ амалий машғулотнинг режаси ва тузилишига мувофиқ таълим жараёнини ташкил этиш бўйича ҳаракатлар тартибини баён этади	Жавоб берадилар Ёзадилар. Гуруҳларда ишлайдилар, тақдимот қиладилар ва бош.
3-босқич. Яқуний (дақ.)	3.1. Мавзу бўйича яқунлайди, қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятларида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Гуруҳлар ишини баҳолайдилар, ўқув машғулотининг мақсадга эришиш даражасини таҳлил қилади. 3.3. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонларини етказди .	Ўз-ўзини, ўзаро баҳолашни ўтказадилар. Савол берадилар Топшириқни ёзадилар

III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1- МАВЗУ. МАКРОИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ ВА БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ТАЪМИНЛАШ ЙўНАЛИШЛАРИ

Режа:

1. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари.
2. Иқтисодий ўсишнинг омиллари.
3. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш омиллари.

🔗 Таянч иборалар:

Замонавий таълим, илгор тажрибалар, модул, модулли ўқув ахборотлар, модул блоklar, модулли-кредит, ECTS кредитлари ECTS ўқув режалари, Болонья декларацияси, талабанинг меҳнат сарфи, кредитлар миқдори, transferancy, aqreement, Credits-hot, Credits-Post, transcript, syllabus, ахборот пакети, ўтиш коэффициенти, blended learning (аралаш ўқитиш), масофали ўқитиш, маҳорат дарслари, вебинар, эвристик метод, модератор, тьютор, эдвайзер, фасилитатор.

1.1. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ МАЗМУНИ, ТУРЛАРИ ВА КўРСАТКИЧЛАРИ.

Миллий иқтисодиётда иқтисодий ривожланиш қийин аниқланадиган жараён бўлганлиги сабабли унинг мезонларидан бири бўлган иқтисодий ўсиш кўпроқ таҳлил қилинади.

Иқтисодий ўсиш бевосита ялпи ички маҳсулот ҳажмининг мутлақ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари ҳар бир бирлиги ҳисобига ўсиши, сифатининг яхшиланиши ва таркибининг такомиллашувида ифодаланади.

Иқтисодий ўсишни ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ёки аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш бунинг қандай мақсадда амалга ошириладиёганга боғлиқ бўлади. Одатда бирон бир мамлакат иқтисодий ўсишини ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ўлчаш унинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашда, аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш эса мамлакатдаги турмуш даражасини таққослашда қўлланилади¹.

Мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатини тавсифлайдиган мазкур кўрсаткичлар (реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига реал ЯИМнинг ўсиши) миқдорий кўрсаткичлар бўлиб, улар биринчидан, маҳсулот сифатининг ошишини тўлиқ ҳисобга олмайди ва шу сабабли фаровонликнинг ҳақиқий ўсишини тўлиқ тавсифлаб беролмайди; иккинчидан, реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсиши бўш вақтнинг сезиларли кўпайишини акс эттирмайди ва фаровонлик реал даражасининг пасайтириб кўрсатилишига олиб келади; учинчидан, иқтисодий

¹ Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

ўсишни миқдорий ҳисоблаш бошқа томондан унинг атроф-муҳитга ва инсон ҳаётига салбий таъсирини ҳисобга олмайди. Шунга кўра, иқтисодий ўсишнинг барча тавсифи йиллик ўсиш суръатларининг фоиздаги ўлчовида тўлиқ ўз ифодасини топади:

$$\tilde{УС} = \frac{ЯИМ_{жорийдавр} - ЯИМ_{базисдавр}}{ЯИМ_{базисдавр}} \times 100\% ,$$

бу ерда:

ЎС – иқтисодий ўсиш суръати, фоизда;

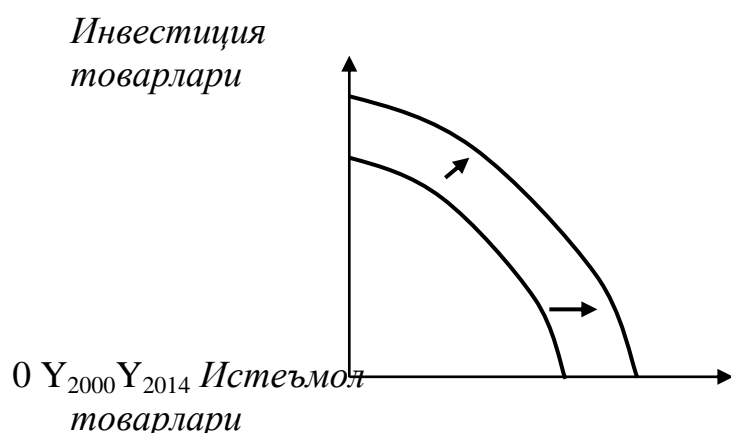
ЯИМ_{базис давр} – таққосланаётган давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми;

ЯИМ_{жорий давр} – жорий давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми.

Айтайлик, 2014 йилдаги миллий ишлаб чиқариш ҳажми (Y₂₀₁₄) 2000 йилдаги (Y₂₀₀₀)га нисбатан ўсди. Бу ўсиш ўз навбатида миллий ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғининг ҳам кенгайишига олиб келади (1-чизма).

1-чизма

Иқтисодий ўсиш натижасида миллий иқтисодиёт ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши

Чизмадан кўринадики, иқтисодий ўсиш натижасида ишлаб чиқарилган ижтимоий маҳсулот миқдори ортади, бу эса аҳоли турмуш фаровонлигининг ошишига олиб келади. Иқтисодиёт мавжуд эҳтиёжларни янада тўларок қондириш имконига эга бўлади.

Иқтисодий ўсишнинг аҳамияти тўғрисида гапирилганда унинг даражасини ҳам эътиборда тутиш лозим. Иқтисодий ўсиш суръатларининг аҳамиятлилик даражаси турли мамлакатлар реал ЯИМнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда фарқланади. Реал ЯИМ ҳажми нисбатан кичик бўлган мамлакатлар учун 8-10% даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати меъёрдаги ҳолат саналиши, реал ЯИМ ҳажми жуда катта бўлган мамлакатлар учун 2-3% даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати эса аҳамиятли кўрсаткич ҳисобланиши мумкин.

Иқтисодий ўсиш суръатининг аҳамиятини иқтисодчилар томонидан қўлланилувчи «70 миқдори қондаси» ёрдамида ҳам очиб бериш мумкин. Бу

қоидага кўра, миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилаётган ЯИМ ҳажмини 2 бараварга оширишда қанча вақт талаб этилишини аниқлаш учун 70 сонини йиллик ўсиш суръатига бўлиш керак бўлади. Масалан, мамлакатимиздаги ўсиш суръатининг 9% даражасида ЯИМни 2 баравар ошириш учун 7,7 йил талаб этилади (70:9). Холбуки, иқтисодий ўсишнинг 2000 йилдаги 4,0% даражасида бу кўрсаткичга 17,5 йилда (70:4) эришиш мумкин эди. Кейинги йилларда иқтисодий ўсиш суръатининг янада оширилиши бу муддатнинг аҳамиятли равишда қисқаришига олиб келади.

Ижтимоий маҳсулотнинг ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ёки интенсив турларини белгилаб беради.

Экстенсив иқтисодий ўсишга ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади. Айтайлик, маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса кўпайтириш учун ишлаб чиқариш омиллари миқдори икки баробар кўпайтирилиши лозим, содда қилиб айтганда мавжуд корхоналар билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати, миқдори ва сифати, ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай яна корхоналар қурилиши лозим. Экстенсив ривожланишда, агар у соф ҳолда амалга оширилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, янада илғор ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади. Интенсив йўл ишлаб чиқаришга жалб этилган ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан олинадиган самаранинг, пировард маҳсулот миқдорининг ўсишида, маҳсулот сифатининг ошишида ўз ифодасини топади.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди, балки муайян уйғунликда, бир-бири билан қўшилган тарзда бўлади. Шу сабабли кўпроқ устувор экстенсив ва устувор интенсив иқтисодий ўсиш турлари ҳақида сўз юритилади².

Иқтисодий ўсишнинг алоҳида томонларини тавсифловчи кўрсаткичлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан асосийлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиш даражаси, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва иш вақтини тежаш, шахсий даромад ва фойда массаси, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши кабилар ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади:

- а) ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланганлик даражаси;
- б) ходимнинг малакаси ва тайёргарлик даражаси;
- в) ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омили ўртасидаги нисбат;

² Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

г) меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши, ихтисослаштирилиши ва кооперацияси.

Иқтисодий ўсишнинг жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган бошқа кўрсаткичи иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши ҳисобланади. У тармоқлар бўйича ҳисоблаб чиқилган ЯИМ кўрсаткичи асосида таҳлил қилинади. Бунда иқтисодиётнинг йирик соҳалари, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги нисбат ҳам ўрганилади.

1.2. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ ОМИЛЛАРИ.

Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омилларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ омиллар **таклиф омиллари** деб ҳам аталиб, иқтисодиётнинг ўсиш лаёқатини белгилаб беради:

- 1) табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
- 2) ишчи кучи ресурслари миқдори ва сифати;
- 3) асосий капитал (асосий фондлар) нинг ҳажми;
- 4) технология ва фан-техника тараққиёти.

Бу омиллар ҳар бирининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсирини баҳолаш орқали иқтисодий ўсишни тавсифлаш мумкин.

Маълумки, ялпи ички маҳсулот ишчи кучи, капитал ва табиий ресурслар сарфларининг функцияси ҳисобланади, яъни:

$$Y = f(L, K, N),$$

бу ерда:

Y – ялпи ички маҳсулот;

L – ишчи кучи сарфлари;

K – капитал сарфлари;

N – табиий ресурслар сарфлари.

Бу функционал боғланишдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ўсишни белгилаб берувчи бир қатор хусусий кўрсаткичларни келтириб чиқариш мумкин:

1) **меҳнат унумдорлиги (Y/L)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг жонли меҳнат сарфларига нисбати;

2) **меҳнат сиғими (L/Y)** – жонли меҳнат сарфларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

3) **капитал самарадорлиги (Y/K)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг унга сарфланган капитал харажатларига нисбати;

4) **капитал сиғими (K/Y)** – капитал харажатларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

5) **табиий ресурслар самарадорлиги (Y/N)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўлланилган табиий ресурслар миқдорига нисбати;

6) **маҳсулотнинг ресурслар сиғими (N/Y)** – табиий ресурслар сарфининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

7) **ишчи кучининг капитал билан қуролланганлик даражаси (K/L)** – ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилаётган капитал ҳажмининг ишчи кучи миқдорига нисбати.

Иқтисодий ўсишни таҳлил қилишда юқорида кўриб чиқилган кўрсаткичлардан ташқари яна **кейинги кўшилган ишлаб чиқариш омиллари унумдорлиги** кўрсаткичлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичлар, бошқа омиллар сарфи ўзгармагани ҳолда, ҳар бир алоҳида омил сарфининг кўшимча ўсиши таъсирида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кўшимча ўсиши ҳажмини белгилаб беради:

- 1) кейинги кўшилган меҳнат унумдорлиги ($\Delta Y / \Delta L$);
- 2) кейинги кўшилган капитал унумдорлиги ($\Delta Y / \Delta K$);
- 3) кейинги кўшилган табиий ресурслар унумдорлиги ($\Delta Y / \Delta N$).

Бу кўрсаткичлар ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг ўсишида ҳар бир омилнинг ҳиссасини намоён этиб, у қуйидагича аниқланади:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K + (\Delta Y / \Delta N)N .$$

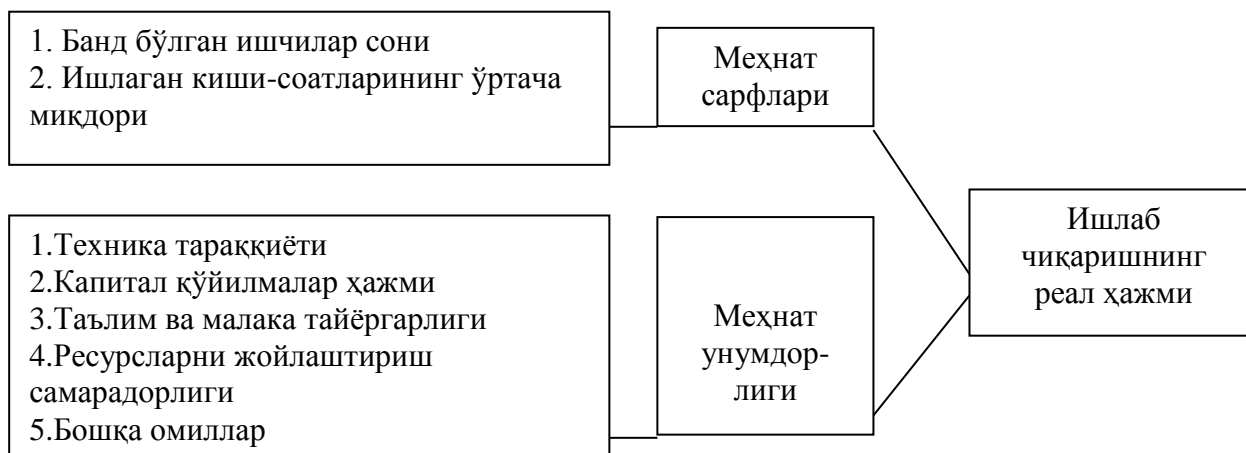
Иқтисодий ўсишга **тақсимлаш омиллари** ҳам таъсир қилади. Ишлаб чиқариш салоҳиятидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жалб қилинган бўлиши, балки жуда самарали ишлатилиши ҳам зарур. Ресурсларнинг ўсиб боровчи ҳажмидан реал фойдаланиш ва уларни керакли маҳсулотнинг юқори миқдорини оладиган қилиб тақсимлаш ҳам зарур бўлади.

Реал маҳсулот икки асосий усулда кўпайтирилиши мумкин: 1) ресурсларнинг кўпроқ ҳажмининг жалб этилиши; 2) улардан анча унумли фойдаланиш йўли билан (2-чизма).

Амалий ҳаётда иқтисодий ўсишни сусайтириб турувчи омиллар ҳам мавжуд бўладики, улар меҳнат муҳофазаси, атроф-муҳитнинг ифлосланиши каби ҳолатлар натижасида келиб чиқади. Кейинги йилларда республикамизда давлат томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш, ходимлар меҳнат шароитини яхшилаш ва соғлиғини муҳофаза қилишни тартибга солишда муҳим тадбирлар амалга оширилди. Бу ўз навбатида иқтисодий ўсиш суръатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки бундай тадбирларни амалга ошириш тегишли харажатларни тақозо қилади. Шу орқали меҳнат унумдорлигини ошириш учун зарур бўлган маблағлар бошқа томонга жалб қилинади.

2-чизма

Реал маҳсулот ўсишини аниқлаб берувчи омиллар

1.3. ЎЗБЕКИСТОНДА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ ЮҚОРИ СУРЪАТЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛЛАРИ ВА НАТИЖАЛАРИ.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида олиб борилган ислохотлар орқали иқтисодиётнинг барқарор ўсиши таъминланди, макроиқтисодий ва молиявий барқарорлик мустаҳкамланди, иқтисодиёт ва унинг айрим соҳалари ўртасидаги мутаносиблик кучайди; бозор механизмининг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузилмалари вужудга келтирилиб, ривожлантирилди.

Мамлакатимизда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминланиш мақсадида қуйидаги жараёнларнинг амалга оширилишига катта эътибор қаратилди:

- кенг кўламдаги тизимли бозор ислохотларини изчил амалга ошириш;
- хорижий инвестицияларни жалб қилиш чора-тадбирларини кучайтириш;
- иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;
- ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш;
- экспортга ихтисослашган янги тармоқ ва корхоналарни барпо этиш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришга қаратилган, ҳар томонлама пухта ўйланган сиёсатни амалга ошириш.

1-жадвал

Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар % да	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил
Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши	8,1	8,5	8,3	8,2	8,0	8,1	8,0	7,8
Саноат маҳсулотнинг ўсиши	9,0	8,3	6,3	7,7	8,8	8,3	8,0	6,0
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўсиши	5,7	6,8	6,6	7,0	6,8	6,9	6,8	6,6
Хизмат кўрсатиш ҳажми	12,9	13,4	16,1	15,0	13,5	15,7	14,0	12,5
Чакана савдо айланмаси	16,6	14,7	16,4	13,9	14,8	14,3	15,1	14,4
Давлат бюджетининг бажарилиши	+0,2	+0,3	+0,4	+0,4	+0,3	+0,2	+0,1	+0,1
Инфляция даражаси	7,4	7,3	7,6	7,0	6,8	6,1	5,6	5,7

Назорат саволлари:

1. Иқтисодий ўсишни иқтисодиётга таъсирини изохлаб беринг?
2. Иқтисодий ўсишнинг тақсимлаш омиллари ҳақида тушунча беринг?
3. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ишлар ҳақида статистик таҳлил келтиринг?
4. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожланиш тенденцияларини изоҳланг?

5. Инвестиция дастури доирасида амалга оширилаётган ишлар ҳақида изох беринг?

6. Ўзбекистонда 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари тушунча беринг?

Фойдаланилган адабиётлар:

Махсус адабиётлар

1. Tay Vaughan., Multimedia: Making it Work. USA, 2016, English.
2. Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.
3. Keith S. Taber., Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research. Springer., UK, 2013, English.
4. Andrew P. Sage, William B. Rouse., Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises. USA, 2011, English.
5. Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.
6. Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

Интернет ресурслари

1. <http://www.mineconomi.uz>.
2. www.uzreport.com
3. www.reuter.com
4. www.ebrd.com
5. www.forexite.com
6. <http://www.wordbank.org>.
7. <http://www.ebrd.org>.
8. <http://www.imf.org>
9. www.undp.org
10. www.ecb.int

4-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЦИКЛИ РИВОЖЛАНИШИДА ПУЛ-КРЕДИТ ВА ВАЛЮТА ТИЗИМЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШИ. IS-LM МОДЕЛИ. ХАЛҚАРО МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАРИ

Режа:

1. Иқтисодий циклларнинг моҳияти, кўринишлари, фазалари ва ўзига хос белгилари.
2. Иқтисодийнинг цикли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари.
3. Валюта курсини давлат томонидан тартибга солиш.

4. IS-LM моделининг моҳияти.
5. Халқаро молия институтларининг ташкил топиши.
6. Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрни.
7. Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши

✎ Таянч иборалар:

Иқтисодий цикл, пул массаси, пул-кредит тизими, валюта курси, “девалвация”, “ревалвация”, миллий валюта, валютанинг харид қобилияти паритети.

IS-LM моделининг моҳияти, халқаро молия институтларининг ташкил топиши ва уларнинг фаолиятлари, Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатларда институционал ва таркибий ислоҳатларни амалга оширишдаги ва камбағалликка қарши курашдаги ўрни, Халқаро валюта фондининг ташкил этилиши ва асосий мақсадлари, Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши масалалари кўриб чиқилади.

1.1. ИҚТИСОДИЙ ЦИКЛЛАРНИНГ МОҲИЯТИ, КЎРИНИШЛАРИ, ФАЗАЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС БЕЛГИЛАРИ.

Иқтисодиётнинг цикли ривожланиш тарихи Ҳар қандай мамлакат иқтисодий ўсиш, иқтисодий ресурсларнинг тўла бандлиги ва нархларнинг барқарор даражасига эришишга ҳаракат қилади. Аммо узок муддатли иқтисодий ўсиш бир текис ва узлуксиз бормади, у иқтисодий беқарорлик даврлари таъсирида тебраниб туради. Иқтисодий ўсиш кетидан доимо таназзул келиб туради. Вақти-вақти билан объектив қонунларнинг ўзгартириб бўлмайдиган таъсири остида такрор ишлаб чиқариш ҳаракатида айрим вақтларда, айрим бўғинларда узилишлар пайдо бўлади ва бу узилиш иқтисодиёт номутаносибликларининг кескин шаклда намоён бўлиши ҳисобланади. Бу ҳолат иқтисодий адабиётларда **иқтисодиётнинг цикли ривожланиши** деб аталади³.

Кўплаб иқтисодчилар ортиқча ишлаб чиқариш сабабларини очиб беришга ҳаракат қилиб, талабнинг кўпайиши ва камайиши, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ёки қисқариши каби ҳодисаларнинг даврий тавсифига эътибор қаратдилар. Бу ҳодисаларнинг рўй бериш кетма-кетлигидаги маълум изчиллик ҳам аниқланди. Цикли ривожланишнинг объективлиги ва реаллиги, унинг иқтисодий жараёнлар тавсифига таъсири нуқтаи назаридан аҳамиятлилиги тўғрисида бир қатор таниқли иқтисодчилар, жумладан, А.Шпитгоф, М.Туган-Барановский, Т.Веблен, У.Митчелл, Ж.М.Кларк, Ж.Хикс, Ж.М.Кейнс, Й.Шумпетер ва бошқаларнинг илмий асарларида баён этилган.

³ Keith S. Taber., Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research. Springer., UK, 2013, English.

Таъкидлаш лозимки, турли дарслик ва ўқув қўлланмаларда мазкур муаммони ёритишга ҳам турлича даражада ёндашилган. Жумладан, академиклар В.И.Видяпин, А.И.Добринин, Г.П.Журавлева ва Л.С.Тарасевич умумий таҳрири остида тайёрланган дарсликда бу муаммога алоҳида мавзу орқали кенг тўхталиб ўтилган. Унда иқтисодий цикллар назарияси иқтисодий ўсиш назарияси билан бир қаторда иқтисодий динамика назариялари таркибига кириши, иқтисодий цикл табиатининг ўзи эса мунозарали ва кам ўрганилган муаммолардан бири эканлиги таъкидланган. Шунингдек, ижтимоий ҳаётда циклли ривожланишни тан олувчи ҳамда инкор этувчи икки йўналишдаги тадқиқотчилар мавжудлиги кўрсатилган. Циклнинг моҳиятини очиб беришда дастлаб унга жисмлар ўзаро таъсир жараёнининг натижаси сифатида қаралиб, фалсафий қоидалар нуктаи назаридан изоҳлашга ҳаракат қилинган. Цикл фазаларини ажратиб кўрсатишда марксча саноат цикли назариясига кенг тўхтаб ўтилган. Шундан сўнг циклларнинг асосий турлари, бугунги кунга қадар мавжуд бўлган цикллар тўғрисидаги назариялар баён этилган.

Баъзи бир дарсликларда эса иқтисодиётнинг циклли ривожланиши муаммоларига нисбатан қисқа, умумий тарзда тўхтаб ўтилган. Ушбу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда иқтисодий циклнинг моҳияти ва унинг фазалари баёнига тўхталиб ўтамыз.

Иқтисодий цикл деганда, одатда иқтисодиёт ривожланишининг бир ҳолатидан бошланиб, бирин кетин бир неча фазаларни босиб ўтиб, ўзининг дастлабки ҳолатига қайтиб келгунга қадар ўтган давр тушунилади. Иқтисодиётнинг ривожланишидаги ҳаракати бир цикл билан тўхтаб қолмайди, балки у тўхтовсиз тўлқинсимон ҳаракат сифатида давом этади. Циклли ҳаракат иқтисодий ўзгаришнинг муҳим омили, макроиқтисодий мувозанат унсурларидан бири бўлиб, миллий хўжалик турли таркибий қисмларининг амал қилишидаги нотекисликни, унинг ривожланишидаги инқилобий ва тадрижий босқичларнинг иқтисодий тараққиёт жараёнидаги алмашувини акс эттиради.

Иқтисодий цикл махсус фазалар орқали амалга ошади. Ҳар бир фаза иқтисодий ривожланишдаги муайян паллани ифодалаб, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Одатда иқтисодий циклнинг **инқироз, турғунлик, жонланиш, юксалиш** фазалари ажратиб кўрсатилади (19.1-чизма). Ана шу фазаларнинг ҳар бири ривожланиши жарёнида навбатдаги фазага ўтиш учун шароит юзага келади.

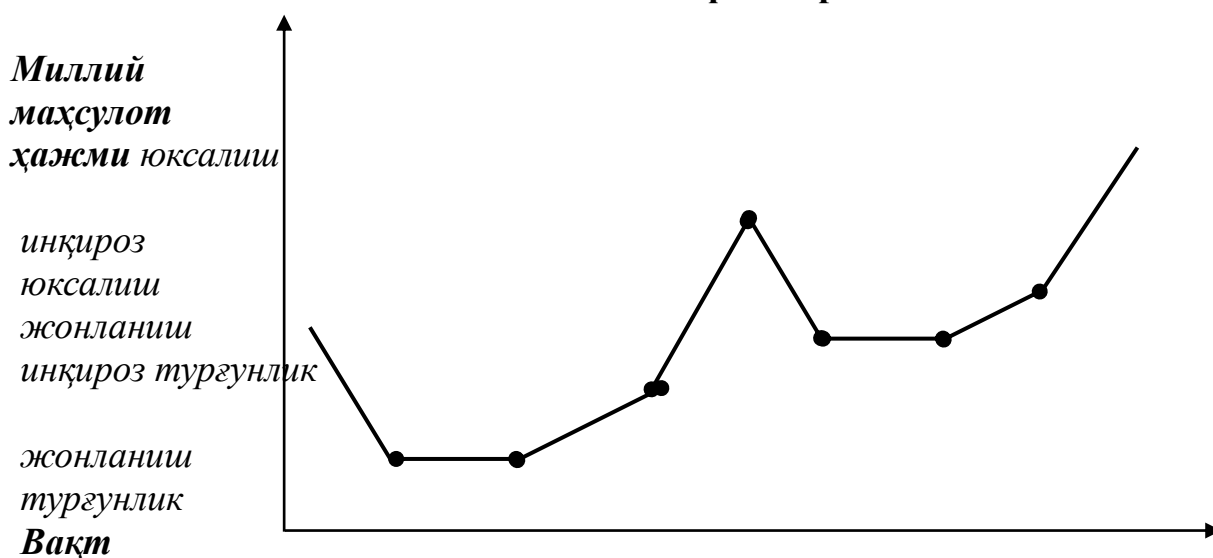
Иқтисодий циклнинг дастлабки фазаси **инқироздан** бошланиб, у ишлаб чиқаришнинг пасайишида ифодаланади. Инқироз фазасининг асосий белгилари ва ўзига хос хусусиятларини мазкур бобнинг 3-бандида батафсил баён этилади.

Инқироздан кейин **турғунлик фазаси** бошланиб, у нисбатан узоқроқ давом этади. Бу фазада ишлаб чиқариш даражасининг барқарорлиги таъминлансада, у инқироз бошланишидан олдинги даражага нисбатан анча паст бўлади. Нархларнинг пасайиши тўхтаб, ссуда фоизлари пасаяди, товар захиралари барқарорлашади. Бироқ ишсизликнинг юқори даражаси сақланиб қолади. Турғунлик фазаси давомида иқтисодий фаоллик жонланиши учун шароитлар вужудга келиши ниҳоясига етади.

Жонланиш фазасида ишсизлик даражаси бир оз қисқариб, ишлаб чиқариш даражаси секин-аста ўсиб боради. Нархлар ҳам аста кўтарилиб, ссуда фоизи ўса бошлайди. Иқтисодийнинг бандлик даражасининг ортиши ва фойда ҳажмининг тезлик билан ўсиши жонланиш фазасининг юксалиш босқичига ўсиб ўтишига имконият яратади. Янги цикл юксалишнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади⁴.

Юксалиш фазасида ишчи кучига бўлган талабнинг кенгайиши ишсизликнинг бирмунча камайишига ҳамда иш ҳақининг ўсишига олиб келадики, бунинг оқибатида истеъмол товарларига тўловга қодир талаб кенгайди. Пировард талабнинг ошиши, ўз навбатида, истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи тармоқларга, бозорни кенгайтиришга жадал туртки беради. Рақобат ва фойда кетидан қувиш оқибатида номутаносибликларнинг тўпланиб боришидан иборат занжирли реакция тезлашади. Бу билан янги инқироз муқаррар бўлиб қолади.

Иқтисодий цикл фазалари

1-диаграмма. Иқтисодий цикл фазалари

Алоҳида иқтисодий цикллар бир-биридан давомийлиги ва интенсивлиги бўйича кескин фарқланади. Шунга қарамай, уларнинг ҳаммаси бир хил фазаларга эга бўлади.

Иқтисодий цикл назариялари. Циклларнинг асосий турлари

Иқтисодий циклларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларнинг чуқур ва изчил равишда тадқиқ этилиши турли кўринишдаги иқтисодий цикл назарияларининг вужудга келишига олиб келди.

Кўпчилик ҳозирги замон иқтисодчилари иқтисодий циклларнинг объектив тавсифини тан олиб, бу ҳодисани унга таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи омилларни таҳлил қилиш орқали ўрганишни тавсия қилади. **Иқтисодий циклларни ташқи омилларнинг мавжудлиги билан тушунтирувчи назарияни экстернал назария деб аталади.**

⁴ Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

Ташқи омилларга иқтисодий тизимдан ташқарида ётувчи ва иқтисодий ҳодисаларнинг даврий такрорланишини келтириб чиқарадиган омиллар киритилади. Бу ташқи омиллар ичидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- урушлар, инқилобий ўзгаришлар ва бошқа сиёсий ларзалар;
- олтин, уран, нефть ва бошқа қимматли ресурслар йирик конларининг очилиши;
- янги ҳудудларнинг очилиши ва бу билан боғлиқ равишда аҳоли миграцияси, ер шари аҳолиси сонининг ўзгариб туриши;
- ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини тубдан ўзгартиришга қодир бўлган технология, тадқиқотлар ва инновациялардаги қудратли ўзгаришлар.

Иқтисодий циклларни иқтисодий тизимнинг ўзига хос ички омиллари таъсирида вужудга келишини асословчи назария интернал назария деб аталади.

Асосий капиталнинг жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскириб, хизмат муддати тугаши ва унинг янгиланиши кўпчилик иқтисодчилар томонидан иқтисодий циклни келтириб чиқарувчи муҳим омиллардан бири сифатида қаралади.

Агар бир ёки бир неча тармоқда машина-ускуналарга талабнинг кескин ортишини келтириб чиқарадиган иқтисодий ўсиш бошланса, табиийки, бу ҳол машина ва ускуналар тўлиқ эскирадиган ҳар 10-15 йилдан кейин такрорланади. Фан-техника тараққиёти натижасида бу муддат қисқариб боради ва инқирозлар тез такрорланади. Шунингдек, қуйидаги бошқа ички омиллар ҳам ажратиб кўрсатилади:

- шахсий истеъмолнинг ўзгариши (қисқариши ёки кенгайиши);
- инвестициялар, яъни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, уни янгилаш ва янги иш жойларини вужудга келтиришга йўналтириладиган маблағлар ҳажми;
- ишлаб чиқариш, талаб ва таклифлар ҳажмига таъсир кўрсатишга қаратилган давлат иқтисодий сиёсатининг ўзгариши.

Иқтисодий циклларнинг келиб чиқишини фақат экстернал ёки интернал назария орқали тушунтириш тўғри бўлмайди. Иқтисодий цикл ва умуман иқтисодий тизимдаги миқдорий ва сифат ўзгаришлар ташқи ва ички омиллар биргаликдаги таъсири оқибатида келиб чиқиши мумкин. Шунингдек, иқтисодиётнинг циклли ривожланиши сабабларини изоҳлашда бир қатор назариялар ҳам илгари сурилади. Қуйида улардан асосийларини кўриб чиқамиз.

Соф монетар назария. Бу назария тарафдорларининг фикрича бозор иқтисодиётида марказий ўринни пул ва кредит эгаллайди. Иқтисодиётнинг циклли ўзгариши энг аввало пул массаси оқимини ўзгартиришга боғлиқ⁵.

Иқтисодий фаолликнинг ўсиши, иқтисодиётнинг раванқ топиши, унинг турғунлик билан алмашилиб туришига ягона сабаб пул оқимининг ўзгаришидир. Товарларга талабнинг ортиши натижасида савдо, чакана нарх ўсиб, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига олиб келади.

⁵ Keith S. Taber., Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research. Springer., UK, 2013, English.

5.2. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЦИКЛИ РИВОЖЛАНИШИДА ПУЛ МАССАСИНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ

Пул оқими (истеъмол харажатлари суммаси) пул миқдорининг ўзгариши натижасида ўзгаради. Пул миқдорининг камайиши иқтисодий фаолият фаоллигини пасайтиради.

Пул ва кредит тизими беқарор тавсифга эга эканлиги сабабли пул оқимини барқарорлаштириш мураккаб ҳисобланади. Ҳозирги пайтда кредит пуллари тўлов ва муомала воситаси сифатида асосий ролни ўйнайди. Айнан банк тизими кредит пулларни яратади, шунга кўра, пул оқимининг ўзгаришида банкларнинг ҳисоб ставкалари катта аҳамият касб этади. Бу назариянинг айрим намояндалари пулни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида қараб, мувозанатнинг бузилишига асосий сабаб деб кўрсатадилар.

Иккинчи гуруҳи эса пул тизими мутаносибликни бузмайди, фақат мутаносибликни бузилишига олиб келувчи бошқа омиллар учун шароит яратади, деган фикрни илгари сурадилар. Мувофиқ равишда монетар ва номонетар йўналиш вужудга келди. Монетар назариянинг эътиборли томонлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

1) юксалиш фазаси даврида кредитни кенгайтириш туфайли келиб чиққан ишлаб чиқариш тузилмаси номутаносибликлари таҳлил қилинади;

2) мазкур номутаносибликларнинг салбий оқибати сифатида келиб чиқувчи инқирозлар таҳлил қилинади.

Шундай қилиб, бу назария тарафдорлари жамғаришнинг даврий равишда ошиб кетиши ва мутаносиблик бузилишининг асосий сабаби сифатида пулни кўрсатадилар. **Номонетар назария** тарафдорлари эса технологик ўзгаришлар, янгиликлар, ихтироларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб, пул жамғаришнинг кўпайиб кетишидаги ролини кўрсатишади. Монетар ва номонетар йўналиш ўртасидаги фарқ унча катта эмас, бири иккинчисини тўлдиради. Ҳар иккала назария ҳам охир-оқибат иқтисодий фаолликнинг кучайишига истеъмол эмас, балки инвестиция сабаб бўлади, деган фикрни илгари суради.

Иқтисодий циклларни истеъмол товарларига талабнинг ўзгаришига боғлаб, акселерация принципига эътибор қаратилади. Бу принцип моҳиятига кўра техник сабаблар туфайли истеъмол товарларига бўлган талабнинг озгина ўзгариши ишлаб чиқариш учун зарур товарларга талабнинг кескин ўзгаришига олиб келади.

Етарлича истеъмол қилмаслик назарияси. Бу назариянинг моҳияти кўпроқ жамғариб, самарали даражада истеъмол қилмаслик жамиятни цикли ривожланишининг сабаби қилиб кўрсатилади:

1) маблағни жамғариш, бошқача айтганда хазинага айлантириш турғунликка олиб келиши мумкин, чунки бу маблағ инвестициялаш учун фойдаланилмайди;

2) пулни жамғариш истеъмол товарларига талабнинг қисқаришига олиб келади, чунки у истеъмолга сарфланмайди.

3) натижада инвестицияга нисбатан пул шаклидаги жамғариш ҳажми ўсиб бориб, истеъмол товарларига талаб камайиб боради, таклиф эса ортади, нарх пасаяди, истеъмол товарлари бозоридаги қийинчиликлар инқирозга олиб келади.

Жамғариш назарияси. Бу назарияга кўра иқтисодий цикл ишлаб чиқариш воситалари ёки капиталлашган инвестицион товарлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ. Кундалик истеъмол товарлари ишлаб чиқариш билан узок муддат фойдаланиладиган товарлар ва ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш цикллари ўртасида катта фарқ бор.

Кундалик истеъмол моллари доимий равишда истеъмол қилинади. Уларнинг истеъмол миқдори ўзгарган тақдирда ҳам унча катта ўзгаришлар содир бўлмайди.

Узок муддат фойдаланиладиган товарларни доимий равишда харид қилинмайди. Балки улар истеъмолчи даромади кўпайган пайтдагина сотиб олинади. Узок муддат фойдаланиладиган товарларга талаб барқарор эмас. Ишлаб чиқаришни давом эттириш учун капитал товарлар ишлаб чиқариш зарур.

Истеъмол ўсган сари капитал товарларга талаб ҳам ортади. Бунда ишлаб чиқариш таркибида номутаносибликлар юз беради, яъни истеъмол товарлари, узок муддат фойдаланиладиган ва капитал товарлар ўртасида нисбатлар бузилади.

Инқирознинг сабаби пул етишмаслиги, банк резервларининг камлиги эмас, балки ана шу нисбатларнинг бузилишидир. Лекин кўпчилик иқтисодчилар етарли даражада истеъмол қилмаслик инқирознинг сабаби эмас, балки унинг оқибатидир, деб таъкидлайдилар. Яъни истеъмолчилар даромадларини кўпроқ жамғаришга ажратганлари учун эмас, балки тўлов қобилиятининг етарли эмаслиги, яъни харид қилиш учун пулнинг йўқлигидан келиб чиқади.

Психологик назария. Иқтисодиётнинг циклли ривожланишини тушунтиришда иқтисодий назариялар билан бир қаторда психологик назариялар ҳам кенг ўрин олиб бормоқда. Психологик назария тарафдорларига Ж.М.Кейнс, У.Митчелл, Ф.Хайек ва бошқаларни киртиш мумкин. Уларнинг фикрича, инсондаги оптимизм ва пессимизм фаолият активлигига объектив иқтисодий омиллар: фоиз меъёри, пул оқими, фойда ва бошқалар таъсир кўрсатиб, бунинг натижасида ишлаб чиқаришнинг қисқариши ёки кенгайиши рўй беради⁶.

Кредитнинг кенгайиши, талаб ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши одамларнинг кайфиятини кўтаради ва аксинча. Бундан ташқари кишилар борган сари ликвидлиги юқори бўлган пул жамғаришга мойиллиги ортиб бориши ва ўз навбатида иқтисодий ривожланишга таъсир этишини кўрсатишади.

Ҳозирги замон иқтисодий фанида иқтисодий циклнинг 1380 дан ортиқ турлари мавжудлиги таъкидланади. Қуйидаги жадвалда уларнинг кўпчилик иқтисодчилар томонидан тан олинган энг асосий турлари ифодаланган.

⁶ Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

Циклларнинг асосий турлари

Цикл турлари	Циклнинг давомийлиги	Асосий хусусиятлари
Китчин цикли	2–4 йил	Захиралар миқдори → ЯММ, инфляция, бандликнинг тебраниши, тижорат цикллари
Жуглар цикли	7–12 йил	Инвестицион цикл → ЯММ, инфляция ва бандликнинг тебраниши
Кузнец цикли	16-25 йил	Даромад → иммиграция → уй-жой қурилиши → ялпи талаб → даромад
Кондратьев цикли	40-60 йил	Техника тараққиёти, таркибий ўзгаришлар
Форрестер цикли	200 йил	Энергия ва материаллар
Тоффлер цикли	1000-2000 йил	Цивилизацияларнинг ривожланиши

Китчин цикли захиралар цикли деб ҳам номланади. Бунда Жозеф Китчин (1926 й.) ўзининг эътиборини товар захираларининг ҳаракат чоғидаги молиявий ҳисоблар ва сотиш нархларини таҳлил қилиш асосида 2 йилдан 4 йилгача давр давомидаги қисқа тўлқинларни тадқиқ қилишга қаратади. Айниқса, у циклнинг давомийлигини жаҳондаги олтин захираларининг тебранишлари билан боғлаб, уни 3 йилу 4 ойга тенг, деб ҳисоблайди. Бироқ қисқа муддатли цикллар сабабларининг бундай изоҳи бугунги кунда кўпчилик иқтисодчиларни қониқтирмайди.

Жуглар цикли «бизнес-цикл», «саноат цикли», «ўртача цикл» ва «катта цикл» каби номлар билан ҳам аталади. Олдинги даврларда иқтисодий фан 7-12 йиллик циклларни ажратиб кўрсатганлиги туфайли, айнан шу цикл Франция, Англия ва АҚШда фоиз ставкалари ва нархдаги тебранишларни асосий таҳлил қилиш асосида саноат циклининг табиатини ўрганишга катта ҳисса қўшган Клемент Жуглар (1819-1905 йй.) номи билан аталади.

Биринчи саноат цикли 1825 йили Англияда металлургия ва бошқа етакчи тармоқларда машинали ишлаб чиқариш ҳукмрон мавқени эгаллаган даврда кузатилади. 1836 йилдаги инқироз дастлаб Англияда бошланиб, кейин АҚШга ҳам тарқалади, 1847-1848 йилларда АҚШ ва қатор Европа давлатларида бошланган инқироз туб моҳиятига кўра биринчи жаҳон саноат инқироzi бўлган.

Агар XIX асрда саноат цикли 10-12 йилни ташкил қилган бўлса, XX асрда унинг давомийлиги 7-9 йил ва ундан ҳам кам давргача қисқарган.

АҚШ ва Европанинг ривожланган давлатлари XX асрда 12 та саноат циклини бошдан кечирган бўлиб, улардан еттитаси иккинчи жаҳон урушидан кейин рўй берган.

Кузнец цикли кўп ҳолларда «қурилиш цикли» деб ҳам номланиб, 20 йилгача бўлган иқтисодий тебранишлар билан аниқланади. Саймон Кузнец

Ўзининг «Миллий даромад» (1946 й.) номли китобида миллий даромад, истеъмол сарфлари, ишлаб чиқариш мақсадидаги ускуналар ҳамда бино ва иншоотларга ялпи инвестициялар кўрсаткичларида 20 йиллик ўзаро боғлиқ тебранишлар мавжуд бўлишини кўрсатиб берган. 1955 йилда америкалик иқтисодчининг хизматларини тан олиш рамзи сифатида саноат циклини Кузнец цикли деб номлашга қарор қилинади.

Кондратьев цикли «узок тўлқинлар» цикли деб ҳам аталади. Цикллиликнинг бу назариясини ишлаб чиқишга рус олими Н.Д.Кондратьев катта ҳисса қўшган. Унинг тадқиқоти Англия, Франция ва АҚШнинг 100-150 йил давомидаги ривожланишини камраб олган. Бунда у иқтисодий ўсишнинг кўп омилли таҳлилини ўтказиб, яъни товар нархлари капитал учун фоиз, номинал иш ҳақи, ташқи савдо айланмаси каби макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўртача даражасини умумлаштириш натижасида бир қатор катта циклларни ажратиб кўрсатади.

I-цикл: 1787-1814 йиллар – кўтарувчи тўлқин; 1814-1851 йиллар – пасайтирувчи тўлқин.

II-цикл: 1844-1851 йиллар – кўтарувчи тўлқин; 1870-1896 йиллар – пасайтирувчи тўлқин.

III-цикл: 1896-1920 йиллар – кўтарувчи тўлқин.

Кондратьев циклининг давомийлиги ўртача 40-60 йилни ташкил қилади ва унинг асосий хусусияти техника тараққиёти ҳамда таркибий ўзгаришларни ўзида акс эттириши ҳисобланади. Кондратьев биринчи катта циклнинг юксалиш фазасини Англиядаги саноат революцияси, иккинчисини – темир йўл транспортининг ривожланиши, учинчисини – электр энергияси, телефон ва радионинг кашф этилиши, тўртинчисини – автомобиль саноатининг ривожланиши билан боғлайди. Ҳозирги замон тадқиқотчилари бешинчи циклни электроника, ген инженерлиги ва микропроцессорлар ривожланиши тақозо қилишини кўрсатади.

Иқтисодий цикл барча томонлари билан намоён бўлиб, амалда иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларига сезиларли таъсир кўрсатади. Иқтисодиёт таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлиги сабабли унинг ҳеч бир соҳаси инфляция тўлқини ёки турғунликнинг ноҳуш оқибатларидан четда қолмайди. Аммо шуни эътиборга олиш зарурки, иқтисодий цикл алоҳида шахслар турмуш даражаси ва корхоналар иқтисодий фаоллигига турли даражада таъсир кўрсатади. Одатда иқтисодий инқирозлардан саноатнинг ишлаб чиқариш воситалари ва узок муддатли фойдаланиладиган истеъмол товарлари ишлаб чиқарадиган тармоқлари кўпроқ зарар кўрадилар.

Уй-жой ва саноат бинолари қурилиши, оғир машинасозлик ҳамда инвестицион товарлар, автомобиллар, маиший хўжалик буюмлари ва шунга ўхшаш товарлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ саноат тармоқлари ва уларда банд бўлган ишчилар циклнинг инқироз фазасида оғир оқибатга учрайди. Бироқ, бу тармоқлар циклнинг юксалиш фазасида ўзининг ривожланиши учун юқори даражада рағбат олади.

Иқтисодиёт қийинчиликни бошидан кечира бошлаганда ишлаб чиқарувчилар кўпинча, замонавий ускуналарни сотиб олишни ва янги заводлар

қуришни тўхтатади ёки қандайдир муддатга кечиктириши мумкин. Бундай конъюнктура шароитида инвестицион товарлар захираларини кўпайтириш ҳеч қандай иқтисодий мазмунга эга эмас, аксинча корхоналар мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан анча тўлароқ фойдаланишлари мумкин бўлади.

Иқтисодий жиҳатдан қулай даврларда, яъни циклнинг жонланиш ва юксалиш фазаларида ишлаб чиқариш воситалари одатда улар тўлиқ эскиргунга қадар алмаштирилади. Аммо таназзул даври келганида, корхоналар ўзининг эскирган ускуналарини таъмирлаб, уларни ишга туширади. Шу сабабли бу даврда ишлаб чиқариш воситаларига инвестициялар кескин қисқаради. Ортиқча ишлаб чиқариш қувватлари мавжуд бўлган айрим корхоналар, ҳатто истеъмол қилинган асосий капиталнинг ўрнини қоплашга ҳам ҳаракат қилмайди.

Қисқа муддатли фойдаланиладиган истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи саноат тармоқлари иқтисодий циклнинг оқибатларини нисбатан камроқ даражада сезади.

Аҳоли ёки кенг истеъмолчилар қатламига иқтисодий цикл турлича таъсир кўрсатади. Таназзул даври бошланганда, доимий даромад олувчи истеъмолчилар оила бюджетини қисқартиришларига тўғри келади, маиший техника ва автомашина каби узоқ муддат фойдаланиладиган товарларни харид қилишни тўхтатади. Ҳар қандай шароитда ҳам оила аъзолари еб-ичиши ва кийиниши зарурлиги туфайли, озиқ-овқат маҳсулотлари ва кийим-кечаклар, яъни қисқа муддатда фойдаланадиган истеъмол товарларини харид қилишни тўхтатиш мумкин эмас. Фақат, бундай товарларни харид қилиш миқдори қандайдир даражада камайиши мумкин.

Инвестицион товарлар ва узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи кўпчилик саноат тармоқлари юқори даражада монопол мавқега эгаллиги билан фарқланади ва натижада бозорда нисбатан кўп бўлмаган йирик фирмалар маълум давр давомида нархнинг пасайишига қарши туриши, талабнинг камайиши сабабли маҳсулот чиқариш ҳажмини чеклаш учун етарлича монопол ҳукмронликка эга бўлиши мумкин. Шу сабабли талабнинг камайиши биринчи навбатда ишлаб чиқариш ва бандлик даражасига таъсир кўрсатади. Бунга тесқари бўлган ҳолатни қисқа муддатли фойдаланиладиган истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи саноат тармоқларида кузатиш мумкин. Бу тармоқларнинг кўпчилиги ўзларининг рақобатга лаёқатсизлиги ва ишлаб чиқариш марказлашув даражасининг пастлиги билан тавсифланади. Шу сабабли улар циклнинг салбий оқибатларига қарши тура олмаслиги мумкин ва маҳсулотларига талабнинг пасайиши ишлаб чиқариш даражасига қараганда нархларда кўпроқ акс этади.

Демак, капиталнинг тўпланиши юқори даражада бўлган тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин пасайиши ва нархларнинг нисбатан секин тушиши, тўпланиш даражаси паст бўлган тармоқларда нархларнинг сезиларли тушиши ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг нисбатан кам қисқариши кузатилади.

Инқирозларнинг мазмуни ва турлари

Цикли ривожланишнинг дастлабки ва асосий фазаси инқироз ҳисобланади. Шунга кўра ушбу фазанинг мазмуни ва унинг турларини батафсил кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Инқироз бир цикли ниҳоясига етказиб, яна муқаррар равишда инқироз билан тугайдиган янгисининг бошланишига асос солади; инқироз вазиятида асосий капиталнинг ортиқча жамғарилиши унинг ҳамма функционал шаклларида намоён бўлади.

Инқироз фазасида ишлаб чиқариш ва бандлик қисқаради, аммо нархлар пасайиш тамойилига берилмайди. Бу фазанинг қуйи нуқтасида ишлаб чиқариш ва бандлик ўзининг энг паст даражасига тушиб кетиши орқали тавсифланади. **Шунга кўра, иқтисодий инқироз деб ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмининг кескин тушиб кетишига айтилади.**

Инқирознинг сабаби шундан иборатки, жамиятда ишлаб чиқарилган товарлар массаси тўловга қобил талабга мос келмай (ундан ошиб кетади ёки кам бўлади) қолади. Натижада ишлаб чиқаришнинг бир қисми тўхтаб қолади, товарлар ишлаб чиқариш камаяди, ишлаб чиқаришнинг ўсиш даври унинг тушкунлиги билан алмашинади. Иқтисодиётнинг ўсиши инфляция, яъни нарх даражасининг асоссиз равишда кескин кўтарилиши сабабли орқага кетади. Шундай даврлар ҳам бўладикки, бунда иқтисодий ўсиш бандлик ва ишлаб чиқаришнинг паст даражасига ўрин беради, айрим ҳолларда нарх даражасининг кўтарилиши билан бирга ишсизлик ҳам кескин ўсади. Қисқача айтганда, иқтисодий ўсишнинг узоқ муддатли тамойиллари ҳам ишсизлик, ҳам инфляция оқибатида узилиб қолади ва мураккаблашади. Инқирозларнинг асосий сабаби – такрор ишлаб чиқаришдаги беқарорлик ва номутаносибликлардир. Бу аввало ишлаб чиқариш ва унинг натижаларини ўзлаштириш ўртасидаги номутаносиблик бўлиб, у турли ишлаб чиқариш усуллари ва иқтисодий тизимнинг ҳар хил нусхаларида турли шаклларда намоён бўлади⁷.

Ишлаб чиқариш билан истеъмол, талаб ва таклиф ўртасидаги вақти-вақти билан юзага келиб турадиган номутаносибликлар ҳам иқтисодий инқирозларнинг юзага чиқиш имкониятини сақлайди.

Ривожланган товар хўжалиги пайдо бўлгунга қадар ишлаб чиқаришнинг кескин қисқариши одатда табиий офатлар (қурғоқчилик, тошқинлар ва ҳ.к.) ёки урушлар ва улар келтирадиган вайронагарчиликлар билан боғлиқ бўлган. Йирик машинали ишлаб чиқаришга ўтилган даврдан кейинги вақти-вақти билан иқтисодиётни ларзага солиб турувчи иқтисодий инқирозлар ижтимоий такрор ишлаб чиқаришга циклик тавсифни касб этади. Инқирозлар турли-туман тарзда рўй берсада, уларнинг умумий, ўхшаш томонларини назарда тутиб, гуруҳларга ажратиш мумкин.

1. Хўжалик тизимида **мувозанатнинг бузилиши миқёсига кўра** инқирозларни умумий ҳамда айрим соҳаларда юз берадиган инқирозларга бўлиш

⁷ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

мумкин. Умумий инқирозлар бутун миллий хўжаликни камраб олса, иккинчиси қисман, яъни айрим соҳалар ёки тармоқлардаги танглик сифатида рўй беради.

Айрим соҳалардаги инқирозлар орасида молиявий инқироз муҳим ўрин тутиб, у ўз ичига пул-кредит соҳасидаги инқироз, валюта инқироzi, биржа инқироzi ва бошқаларни олади. Ҳозирги вақтда АҚШ ва Европанинг аксарият мамлакатларида рўй бераётган инқироз ҳам дастлаб молия соҳасида бошланиб, кейинчалик ишлаб чиқариш соҳасига ҳам туташиб кетди.

4.3. ВАЛЮТА КУРСИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШИ.

Пул-кредит соҳасидаги инқироз. Мамлакатда пул-кредит тизимининг танг аҳволга тушиши бўлиб, бунда тижорат ва банк кредити қисқаради. Акция ва облигацияларнинг курси, банк фоизи тушиб кетиши натижасида банклар синиб, ялпи ҳолда банкротликка учрайдилар.

Валюта инқироzi. Бунда миллий валютанинг обрўси тушиб кетади. Банкда валюта захираси тугаб, миллий валюта курси тушиб кетади.

Биржа инқироzi. Бу танглик биржада қимматли қоғозлар курсининг тезда тушиб кетиши, уларни эмиссия қилишнинг қисқариши фонд биржалари фаолиятидаги чуқур тушкунликда ифодаланади.

Экологик инқироз. Атроф-муҳитни, энг аввало инсон соғлиғини йўқотиш, умрини қисқартиришга олиб келадиган даражада вазиятнинг вужудга келишида ифодаланади. У саноатнинг шиддатли тарзда ўсишига йўл қўймайди.

Тармоқлар инқироzi. Бу миллий хўжаликнинг бирон бир тармоғини камраб, ишлаб чиқаришнинг таркибий ўзгариши ёки нормал хўжалик алоқаларининг бузилиши туфайли юз беради.

Таркибий инқирозлар. Иқтисодиётдаги инқирозлардан бир кўриниши ёки унинг бир тури таркибий инқирозлардир. Бу инқирозларни ишлаб чиқаришнинг айрим соҳалари билан тармоқлар ривожланиши ўртасидаги чуқур номуносивбликлар келтириб чиқаради.

Таркибий инқирозлар билан иқтисодий тебранишлар ва шу жумладан иқтисодий фаолликнинг мавсумий тебранишлари ҳам мавжуд бўлади. Масалан, байрамлар арафасидаги харид қилиш, истеъмол товарларининг фаоллик суръатида, асосан, чакана савдода сезиларли ҳар йиллик тебранишларга олиб келади. Қишлоқ хўжалиги, автомобиль саноати, қурилиш ҳам қандайдир даражада мавсумий тебранишларга дучор бўлади.

Иқтисодий фаоллик иқтисодиётдаги узоқ муддатли тамойилларга, яъни узоқ муддатли давр, масалан, 25, 50 ёки 100 йил давомида иқтисодий фаолликнинг ортиши ёки пасайишига боғлиқ. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, айрим мамлакатларда (масалан АҚШ) узоқ муддатли тамойил сезиларли иқтисодий ўсиш билан тавсифланса, бошқалари учун иқтисодий ўсишнинг секинлашуви хос.

Иқтисодий фаолликнинг тебранишини тушунтирувчи кўплаб қарашлар мавжуд бўлишига қарамасдан, кўпчилик иқтисодчилар ишлаб чиқариш ва

бандлик даражасини бевосита аниқловчи омил умумий ёки ялпи сарфлар даражаси ҳисобланади, деб тасдиқлайди.

Аграр инқироз. Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий инқирозлар аграр инқирозлар деб аталади. Аграр инқирозлар қуйидаги шаклларда намоён бўлади: 1) қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нисбий ортиқча ишлаб чиқарилиши, унинг сотилмай қолган жуда катта захираларининг тўпланиши; 2) нархларнинг пасайиши, даромадлар ва фойдаларнинг камайиши; 3) фермерларнинг оммавий равишда хонавайрон бўлиши, улар қарзларининг ортиши; 4) қишлоқ аҳолиси ўртасида ишсизларнинг кўпайиши.

Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқариш ўзига хос хусусиятларга эга бўлганлиги сабабли, аграр инқирозлар ўзига хос хусусият касб этади. Аграр инқирозлар саноат циклларига қараганда одатда анча узоқ вақт чўзилиб боради. Биринчи аграр инқироз XIX асрнинг 70-йилларида бошланиб, ҳар хил шаклларда 90-йиллар ўртасигача давом этган эди. Биринчи жаҳон урушидан кейин, аҳолининг харид қобилияти жуда пасайиб кетган шароитда, 1920 йил баҳорида кескин аграр инқироз бошланиб кетди ва иккинчи жаҳон урушининг бошланишга қадар давом этди. Учинчи аграр инқироз 1948 йилдан бошланиб, 80-йилларгача давом этди. Аграр инқирозларнинг чўзилиб кетишининг асосий сабаблари қуйидагилар: а) ерга хусусий мулк монополияси шароитида, у қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ривожланишида саноатга нисбатан орқада қолишни тақозо этади; б) ер рентасининг мавжуд бўлиши ва унинг узлуксиз суръатда ўсиб бориши. Ер рентасининг, аввало абсолют рентанинг кўпайиши қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қимматлаштириб юборади, бунинг натижасида уни сотиш қийинлашади; в) кўплаб майда деҳқон хўжаликларининг мавжуд бўлиши. Майда ишлаб чиқарувчилар хўжаликни асосан ўзи ва оиласи учун зарур тирикчилик воситаларини топиш мақсадида юритади. Инқироз шароитида ҳам улар ишлаб чиқаришни қисқартира олмайдилар. Тирикчиликларини ўтказиш ва ижара ҳақини тўлаш учун ишлаб чиқаришни илгариги миқёсларда олиб бораверадилар. Бу ҳол қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ортиқча ишлаб чиқаришни яна ҳам кўпайтириб юборади.

Аграр инқирозлар циклли тавсифга эга бўлмайди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ортиқча ишлаб чиқариш абсолют тавсифга эмас, балки нисбий тавсифга эга. Чунки инқироз рўй берган мамлакатларда миллион-миллион кишилар доимий суратда очликда яшайди.

2. Иқтисодиётда мувозанатнинг бузилишини **мунтазам ёки аксинча тарзда юз беришига кўра** даврий, оралик, номунтазам инқирозларга ажратиш мумкин.

Даврий инқирозлар маълум вақт мобайнида такрорланиб туради.

Оралик инқирозлар тўлиқ цикл бўйича юз бермайди. Циклнинг бирон бир фазасида тўхтатилади. Улар нисбатан унча чуқур бўлмай, қисқа муддат давом этади.

Номунтазам инқирозлар бирон-бир алоҳида сабабларга кўра юз беради. Масалан, табиий офат, сел, тўфон, қурғоқчилик туфайли иқтисодиёт танг аҳволга тушиб қолиши мумкин.

3. **Такрор ишлаб чиқариш нисбатларининг бузилиши тавсифига кўра** инқирозлар иккига: ортиқча ишлаб чиқариш ва тақчил ишлаб чиқариш

инқирозларига бўлинади. Товарларни **ортиқча ишлаб чиқариш инқирози** турли наф келтирадиган неъматларни кўп ишлаб чиқариш, лекин уларни тўла сота олмасликда намоён бўлади.

Тақчил ишлаб чиқариш инқирози даврида мувозанат бузилиб, етишмовчилик натижасида танг аҳвол келиб чиқади. Шундай қилиб, иқтисодиётнинг танг аҳволга тушишига фақат ортиқча ишлаб чиқариш эмас, балки тақчил ишлаб чиқариш ҳам сабаб бўлади.

Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш тизимининг номувофиқлиги натижасида банклар томонидан кредитлаш тизими талаблари ўта енгиллашиб, бу ҳолат кредитлардан фойдаланишда тўловга лаёқатлик даражасининг ҳисобга олинмаслигига имкон яратди. Шунингдек, мутахассислар томонидан амалдаги банк капиталини халқаро тартибга солиш (Базель II) тизими молиявий инқирознинг вужудга келиши учун замин яратганлиги эътироф этилмоқда. Маълумки, 90- йилларнинг бошида қабул қилинган банк капиталини халқаро тартибга солишнинг Базель II тизими тижорат банклари учун талаб қилинадиган капитал ёки капиталнинг етарлилиги активларнинг инвестицион сифатлари ва уларнинг риск даражаси бўйича гуруҳлашни кўзда тутди. Натижада Базель II банк капиталларини рейтинг агентликлари хулосаларига асосланган ҳолда юқори рискли активларни секьюритизациялаб, қимматли қоғозларга айлантиришни рағбатлантирган.

Иқтисодчи олим Н.Жумаевнинг фикрига кўра, Moody's, Standard & Poors ва Fitch каби рейтинг агентликлари рискли ипотекага асосланган қимматли қоғозларга AAA рейтингини берганлиги билан инқирозга ўз ҳиссасини қўшганликда айбланмоқдалар. Мазкур рейтинг агентликлари томонидан ипотека бозорларидаги қимматли қоғозлар бўйича берилган хулосаларига асосланиб фаолият юритаётган тижорат банклари ва барча ипотека кредитларининг 70% ни тақдим этувчи давлат ипотека агентликлари (Freddie Mac (the Federal Home Loan Mortgage Corporation) ва Fannie Mae (the Federal National Mortgage Association))⁸ активлари сифат кўрсаткичларининг пасайиши кузатилди ва пировардида улар тўлиқ давлат назоратига ўтди. Юқоридаги ҳолатлар молия-банк тизимида жиддий нуқсонлар мавжудлигини, шунга кўра, ушбу тизимни тубдан ислоҳ қилиш орқали янги, соғлом молиявий тизимни шакллантириш зарурлигини тасдиқламоқда.

Хулосалар

1. Иқтисодий цикл деганда, одатда иқтисодиёт ривожланишининг бир ҳолатидан бошланиб, бирин-кетин бир неча фазаларни босиб ўтиб, ўзининг дастлабки ҳолатига қайтиб келгунга қадар ўтган давр тушунилади. Иқтисодиётнинг ривожланишидаги ҳаракати бир цикл билан тўхтаб қолмайди, балки у тўхтовсиз тўлқинсимон ҳаракат сифатида давом этади.

2. Иқтисодий цикл махсус фазалар орқали амалга ошади. Ҳар бир фаза иқтисодий ривожланишдаги муайян паллани ифодалаб, ўзига хос хусусиятларга

⁸ Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

эга бўлади. Одатда иқтисодий циклнинг инқироз, турғунлик, жонланиш, юксалиш фазалари ажратиб кўрсатилади. Ана шу фазаларнинг ҳар бири ривожланиши жарёнида навбатдаги фазага ўтиш учун шароит юзага келади.

3. Иқтисодий циклларни ташқи омилларнинг мавжудлиги билан тушунтирувчи назарияни экстернал назария деб аташ қабул қилинган.

Ташқи омилларга иқтисодий тизимдан ташқарида ётувчи ва иқтисодий ходисаларнинг даврий такрорланишини келтириб чиқарадиган омиллар киритилади, яъни: урушлар, инқилобий ўзгаришлар ва бошқа сиёсий ларзалар; олтин, уран, нефть ва бошқа қимматли ресурслар йирик конларининг очилиши; янги худудларнинг очилиши ва бу билан боғлиқ равишда аҳоли миграцияси, ер шари аҳолиси сонининг ўзгариб туриши; ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини тубдан ўзгартиришга қодир бўлган технология, тадқиқотлар ва инновациялардаги қудратли ўзгаришлар.

4. Интернал назария иқтисодий циклларни иқтисодий тизимнинг ўзига хос ички омиллари туғдиради деб ҳисоблайди ва қуйидаги омилларни ажратиб кўрсатади: асосий капиталнинг жисмоний хизмат муддати; шахсий истеъмолнинг ўзгариши (қисқариши ёки кенгайиши); инвестициялар, яъни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, уни янгилаш ва янги иш жойларини вужудга келтиришга йўналтириладиган маблағлар ҳажми; ишлаб чиқариш, талаб ва таклифлар ҳажмига таъсир кўрсатишга қаратилган давлат иқтисодий сиёсатининг ўзгариши.

5. Иқтисодиётнинг циклли ривожланиши сабабларини изоҳлашда шунингдек соф монетар назария, номонетар назария, етарлича истеъмол қилмаслик назарияси, жамғариш назарияси, психологик назария кабилар ҳам илгари сурилади.

6. Ҳозирги замон иқтисодий фанида иқтисодий циклнинг 1380 дан ортиқ турлари мавжудлиги таъкидланади. Уларнинг кўпчилиги иқтисодчилар томонидан тан олинган энг асосий турлари сифатида Китчин, Жуглар, Кузнец, Кондратьев циклларини келтириш мумкин.

7. Иқтисодий инқироз деб ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин тушиб кетишига айтилади. Инқирозлар турли-туман тарзда рўй беради, уларни умумий, ўхшаш томонларини назарда тутиб, қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: хўжалик тизимида мувозанатнинг бузилиши миқёсига кўра умумий ҳамда айрим соҳаларда юз берадиган инқирозлар; иқтисодиётда мувозанатнинг бузилишини мунтазам ёки аксинча тарзда юз беришига кўра даврий, оралик, номунтазам инқирозлар; такрор ишлаб чиқариш нисбатларининг бузилиши тавсифига кўра ортиқча ишлаб чиқариш ва тақчил ишлаб чиқариш инқирозлари.

8. 2008 йилда дастлаб АҚШ ипотека бозорларида намоён бўлган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози етарлича тўлов лаёқатига эга бўлмаган, қарзларни қайтариш қобилияти шубҳали бўлган қарздорларга ипотека кредитлари бериш амалиётининг жадаллашуви натижасида рўй берди⁹.

9. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг асосий сабаблари бўлиб ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни ҳаддан зиёд ортиқча эркинлаштириш

⁹ Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

сиёсати, яъни «ўз-ўзини бошқарувчи бозор» ғоясини илгари суриш орқали давлатнинг миллий иқтисодиётга ва хусусан молиявий бозорларга аралашувининг чекланганлиги; молиявий ресурслар билан реал ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги мутаносибликнинг кескин бузилиши; нораціонал пул-кредит сиёсатининг, ҳамда қайта молиялаш ставкасини сурункали равишда паст даражада ушлаб турилиши натижасида қарзга яшашнинг одатга ва кундалик ҳолатга айланиши; молиявий институтларнинг мажбуриятлари билан устав маблағлари ўртасидаги мутаносибликнинг кескин бузилиши; қимматли қоғозлар бўйича рейтинг ташкилотлари томонидан сохта хулосалар берилиши ва бошқалар ҳисобланади.

10. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг республикамиз иқтисодиётига таъсири бошқа ривожланган ва айрим қўшни давлатлардагига қараганда мазмунан фарқ қилади. Агар бошқа мамлакатларда бу жараёнлар бевосита молия тизимининг издан чиқиши ва ишлаб чиқариш ҳажмларининг кескин қисқариб кетиши, кўплаб йирик корхоналарнинг ёпилиши орқали намоён бўлса, Ўзбекистонда инқирознинг иқтисодиётга таъсири жаҳон хомашё бозорларида экспорт маҳсулотларига талабнинг сусайиши туфайли нархларнинг кескин пасайиши ҳамда бунинг оқибатида экспорт даромадларининг сезиларли камайиши, асосий савдо ҳамкорлар харид қобилиятининг пасайиши натижасида ташқи савдо айланмасининг қисқариши орқали намоён бўлади.

11. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистонга таъсирининг жиддий бўлмаганлиги қуйидаги юмшатовчи омилларнинг мавжудлиги билан изоҳланади: маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич амалга ошириш йўлининг танланганлиги; давлат бош ислохотчи сифатида масъулиятни ўз зиммасига олиши зарурлигининг аниқ белгилаб олинганлиги; Ўзбекистонда молиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш учун етарли даражада мустаҳкам захиралар яратилганлиги ва зарур ресурслар базасининг мавжудлиги; оқилона ташқи қарз сиёсати олиб борилганлиги; аҳолининг иш ҳақи ва даромадларини изчил ва олдиндан ошириб бориш ҳамда истеъмол бозорида нархлар индексининг асоссиз тарзда ўсишининг олдини олишга доир чора-тадбирларнинг изчиллик билан амалга оширилганлиги; давлатнинг молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг нечоғлиқ барқарор ва ишончли эканлиги, уларнинг ҳимоя механизмларининг қанчалик кучлилиги.

4. IS-LM МОДЕЛИНИНГ МОҲИЯТИ.

Харид қобилияти паритети концепциясининг муаллифи XX асрнинг таниқли швед иқтисодчиси Стокгольм иқтисодий мактабининг асосчиси Густав Кассельга¹⁰ тегишлидир. Г.Кассель етук математик бўлганлиги учун халқаро бозорларнинг миқдорий қонуниятларини аниқлашга ҳаракат қилган. Биринчи

¹⁰ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

жаҳон урушидан сўнг олтин стандартдан воз кечиш оқибатида валюталарнинг курси ва реал харид қобилияти орасидаги паритет бузилди. Г.Кассель Давид Рикардонинг валюта курси ва пулни ички тўлов қобилияти орасида аниқ боғлиқлик бўлиши керак деган ғоясига мурожат қилди. Г.Кассель фикрига кўра валюта курсини харид қобилияти паритетига асосан ўрнатилиши халқаро бозорларни мувозанат ҳолатига олиб келиши керак эди. Ўзининг назарий изланишларини 1916 йил эълон қилиб, урушдан кейин кенг тарғиб эта бошлади. «Харид қобилияти паритети» тушунчаси Г.Кассель томонидан 1918 йил «Economic Journal» да мақола чоп этгандан сўнг иқтисодий терминологик оборотга киритилди. У 1920 йилда Миллатлар Литасига (ҳозирги БМТ га ўхшаш ташкилот) харид қобилияти паритетидан халқаро валюта сиёсатини асоси сифатида фойдаланишни таклиф этди.

ХҚП назарияси ХХ аср бошида валюта курсини давлат ичидаги баҳолар даражаси билан боғлиқлиги тўғрисидаги назария асосида келиб чиққан. Аммо валюта курси баҳоларга таъсир этадими ёки баҳолар валюта курсини аниқлайдими ноаниқ эди. Г.Кассель оддий ғояга суянди. Агарда маълум вақтда товарларни баҳосига асосан АҚШ да сотиб олиш Буюк Британияга нисбатан маъқул бўлса америка товарларига талаб ортади. Натижада GBD/USD курси стабиллашади ва қаерда товар сотиб олишнинг умуман фарқи бўлмайди. Агарда валюта курслари чекланган бўлса арбитраж операциялари орқали товарлар баҳосини ўзгаришига олиб келади.

Уларнинг тебраниши товар арбитражидан тушадиган фойда йўқолгунга қадар давом этади.

Шундай фикр юритиш натижасида бир хил баҳо қонуни (Law of one price) га асос солинди. Унга кўра мукамал рақобат шароитида бир хил товарлар бир хил валютада ифодаланса бир хил баҳога эга бўлади.

Математик формулада бир хил баҳо қонуни қуйидагича ифодаланади:

$$P_d^i = E_{d/f} \times P_f^i \quad (3)$$

бу ерда: $P_d^i - i$ – товарнинг ички бозордаги баҳоси;
 $P_f^i - i$ – товарнинг ташқи бозордаги баҳоси;
 $E_{d/f}^i$ – валюта курси.

Ягона баҳо қонунидан харид қобилияти абсолют паритети (ХҚАП) (absolute parity of purchasing power theory) келиб чиқади.

Бунга мувофиқ давлатлар орасидаги айирбошлаш курси давлатлардаги товарлар баҳолари нисбатига тенгдир. ХҚАП назариясида валюта курси қуйидаги формулада ифодаланади:

$$E_{d/f} = P_d / P_f \quad (4)$$

бу ерда: P_d – товар ва хизматларнинг ички бозордаги баҳоси;
 P_f – товар ва хизматларнинг ташқи бозордаги баҳоси.

ХҚАП нинг ягона баҳо қонунидан фарқи шундаки, қонун фақат битта товар баҳоси ҳисобига олади, ХҚАП назарияси эса барча товарлар баҳосини ҳисобга олади.

Аммо ички ва ташқи товарлар баҳосининг умумий қийматини қандай аниқлаш мумкин? Кўп ҳолларда статистик бўлимларда икки давлатда мавжуд бир хил товарларнинг савати тузилади. Бир хиллик бир – бирини тўлалигича ўрнини босиш ва иқтисодий нуқтаи назардан улар орасида фарқ йўқлигини билдиради.

ХҚАП назариясининг асосий ютуғи шундаки, бу назария орқали қандай қилиб миллий валюта курсини қувватини ошириш мумкин деган саволга жаваб беради. Бунинг учун инфляцияни пасайтириш орқали ички пулларнинг харид қобилиятини ошириш мумкин .

Аммо бу назариянинг асосий камчилиги эса амалда ишламаслигидир. Чунки товар ва хизматларнинг яратиш учун кетадиган ҳаражатлар турли давлатларда турличадир. Оқибатда баҳолари ҳам турлича бўлиб чиқади.

XX аср бошларида Г.Кассель назариясига ўз қарашларини Дж.М.Кейнс билдирган. Унинг фикрича «харид қобилияти паритети катта эътибор талаб этади, аммо у валюта курсларини аниқлашнинг аниқ барометри бўлиб хизмат қилмайди». Кассель ўз назариясидаги баъзи камчиликларни тан олади, унинг фикрича, назариянинг ишламаслигига сабаб «Валютанинг келажагига ишонч бўлмаслиги оқибатида пулнинг ички қобилиятини пасайиши, спекулатив операциялар ва х.к.» бўлиши мумкин.

Шундай қилиб географик жойлашув, капиталларнинг транснационал ҳаракати, ҳаражатлар ва ташқи савдога тўсиқлар халқаро савдога рақобатни номукамал қилади. Ундан ташқари бир хил категориядаги товарларнинг ўзи сифат ва йўналтирилганлиги жиҳатидан ҳар хил бўлади. Шунинг учун иқтисодий фан **харид қобилиятини абсолют паритетини (ХҚАП)** амалга ошмаган назария деб ҳисоблайди.

1970 йилларга келиб бу назарияни янгилашга уринишлар бўлди. Иқтисодчилар томонидан валюта курсининг ўзгаришлари баҳоларнинг абсолют ўзгаришлари эмас, балки нисбий кўрсаткичлари орқали тушунтириш мумкин деб ҳисоблай бошладилар. Натижада харид қобилиятининг нисбий паритети **ХҚНП** назарияси вужудга келди (Relative parity of purchasing power theory). Унга мувофиқ валюта курсларининг тебраниш ~~паритетлари~~ баҳоларнинг нисбий ўзгаришига пропорционалдир. Математик $E_{d/f}^i = \frac{E_{d/f}^0 * (P_d^i / P_d^0)}{(P_f^i / P_f^0)}$ а ифожаланади:

$$(P_f^i / P_f^0) \quad (5)$$

бу ерда:

P_d^0 = база даврдаги ички бозордаги товарлар ва хизматлар баҳоси даражаси;

P_f^0 = база даврдаги ташқи бозордаги товарлар ва хизматлар баҳоси даражаси;

P_d^i = жорий даврда ички бозорда товарлар ва хизматлар баҳоси даражаси;

P_f^i = жорий даврда ташқи бозорда товарлар ва хизматлар баҳоси даражаси;

$E_{d/f}^0$ = база давридаги валюта курси;

$E_{d/f}^1$ = жорий давридаги валюта курси.

Эмпирик мақсадларда база валюта курси сифатида валюта курсининг катта, ёки ўрта тебраниш даражаси бир хил давр олинади. Баҳоларни ўлчовчи сифатида кўп ҳолларда қуйидаги кўрсаткичлар ишлатилади: истемол баҳолари индекси, ишлаб

чиқарувчиларнинг улгуржи баҳолари индекси ва ЯИМ дефлятори. Валюта курсини ўзгариш динамикасини ХҚНП орқали прогнозлаш икки давлатдаги инфляция даражасини таққослаш орқали валюта курсини келгусидаги экстрополяциясига тўғри келади. Бунда у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$(E_{t+1} - E_t)$$

$$P_d - P_f = \frac{\quad}{E_t} \quad (6)$$

бу ерда:

P_d ва P_f = ички ва ташқи бозордаги инфляция;

E_t ва E_{t+1} = t ва $t+1$ даврдаги валюта курси.

ХҚНП назарияси кўп ҳолларда фойдали инструмент бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Биринчидан: унинг ёрдамида узок муддатли валюта курси номинал динамикаси прогнозлари тузилади. Тузилган прогнозлар асосида валюта курси ва ХҚП орасидаги мустаҳкам корреляцияни аниқлаш мумкин.

Иккинчидан: инфляциянинг юқори даражаси даврида ХҚНП орқали макроиктисодий номутаносибликни баҳолаш мумкин.

Учинчидан: паритетлар асосида миллий товарлар ва хизматларнинг ҳақиқий баҳоси аниқланади.

Монетар концепция

Бреттон Вудс валюта тизимининг таназзули ва валюта курсларининг сузиб юрувчи режимга ўтказилиши иқтисодчилардан курсни шакллантириш бўйича янги усулларни ишлаб чиқишни талаб этди. Бу борада бажарилган илк ишлар фоиз ставкаси ва валюта курси ўтасида боғлиқликни акс этган. Шу йўсинда **фоиз ставкасининг қопланмаган паритети гипотезаси** юзага келди. Бу моделнинг асосчилари бўлиб, Ж.Билсон, Ж.Лонгворт, ҳамда Р.Миз ва К.Рогофф ҳисобланишади. Гипотезага мувофиқ, икки мамлакат фоиз ставкалари ўртасидаги фарқ мос даврда валюталарнинг номинал курси ўзгариши билан қопланиши керак. Фоиз ставкасининг қопланмаган паритети гипотезасининг ишлаб чиқилиши валюта курсини таҳлил қилишнинг монетаристик концепциясига асос солди.

Асосий монетаристик модел валюта курсини аниқлаш учун еттита тенгламани ўз ичига олади. Монетаристик моделнинг энг содда кўриниши Буюк Британия пул муомаласини ўрганиш учун Ж.Рикардо, Ж.Уитли ва классик мактабнинг бошқа вакиллари томонидан қўлланиб келинган. Кейинчалик Г.Кассель биринчи жаҳон уруши даврида немис маркасининг кадрсизланиши бўйича олиб борган тадқиқоти таҳлилларида қўллаган. Монетаристларнинг замонавий модели ХВФ мутахассислари Я.Френкел (1976 йилда) ва М.Муссо (1976-1979) ишларида шакллантирилди. Модел бир қанча таркибий қисмлардан иборат: пулнинг қиймат

назарияси, харид қобилияти паритети, реал ва номинал фоиз ставкалар боғланишини акс этган Фишер тенгламаси, рационал кутиш гипотезаси, самарали бозор гипотезаси.

Монетаристик моделдан келиб чиқадиган асосий хулоса эгилувчан нархлар шароитида валюта курси пул таклифи, миллий даромад ва қисқа муддатли фоиз ставкаларига боғлиқ бўлади. Бир қатор соддалаштиришларни амалга ошириб, монетаристлар очик иқтисодиётдаги мувозанатни пул бозоридаги мувозанатга боғлиқ деб эътироф этишади. Реал валюта курсининг юқори тебранувчанлиги навбатдаги янги турдаги икки моделни: умумий мувозанат ва қатъий нархлар моделларнинг шаклланишига олиб келди.

Умумий мувозанат моделининг асосчилари бўлиб, А.Стокмен (1980 йилда) ва Р.Лукас (1982 йилда) ҳисобланишади. Улар икки мамлакат бозорлари мувозанатини ўрганишга эътибор қаратишган. Бу товар, меҳнат, пул, валюта, ҳамда хорижий ва ички облигациялар бозоридаги баланс билан аниқланди. Модел ўз ичига иқтисодий агентларнинг фойдалилигини ошириш функциясини олган ва бу билан микро ва макро даражадаги таҳлилларни боғлашга ёрдам берди. Умумий мувозанат модели монетаристик моделнинг кенгайтирилган шакли сифатида тавсифланиши мумкин. Аммо унинг мураккаблиги, нафлилик функциясини баҳолаш қийинчилиги билан боғлиқ эконометрик ҳисоб–китобларни амалга ошириб бўлмаслиги оқибатида моделни валюта таҳлилидан секин – секин чиқиб кетишига олиб келган.

Қатъий нархлар билан акс этган илк монетаристик модел (валюта курсининг гиперреакция модели) Массачусетс технология институти профессори Р.Дорнбуш томонидан 1976 йилда ишлаб чиқилган. Агар товар баҳолари мутлоқ эркин бўлиб, пул таклифи сингари тебранувчан бўлганида эди, пул таклифининг реал қиймати аввалгидек сақланиб, валюта курси янги узоқ муддатли мувозанат даражасига кўтарилиши натижасида фоиз ставкалари ўзгармаган бўларди. Лекин амалда, пул таклифининг реал иқтисодиётга таъсири нейтрал бўлишига қарамасдан товар нархлари, айниқса қисқа муддатларда сезиларли қатъийликда бўлади.

Р.Дорнбуш валюта курсининг гиперреакция моделида номинал пул таклифининг кескин қисқариш ҳодисасини ўрганган. Тадқиқот натижаларига кўра, товар нархлари қисқа муддатда ўзгармаслиги сабабли, иқтисодиётда пулнинг реал таклифини тушиши кузатилади¹¹. Шу ўринда айтиш жоизки, Р.Дорнбуш иқтисодий кўрсаткичлар гиперреакциясини таҳлил қилган биринчи тадқиқотчи ҳисобланмайди. Бу борада билдирилган фикр – мулоҳазалар

¹¹ Keith S. Taber., *Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research.* Springer., UK, 2013, English.

А.Маршаллнинг «Иқтисодий назария тамойиллари» китобида амалга оширилган қиска ва узоқ муддатли нархларнинг мойиллиги таҳлилида акс этган. П.Самуэлсоннинг «Иқтисодиёт асослари» китобида Ле Шателье-Брауннинг иқтисодий жараёнларга тамойилини қўллаган бўлиб, унда баъзи кўрсаткичлар ўзгариши секин, бошқалари эса тезкорликда кузатилишини таъкидлаган.

Шундай бўлсада, Дорнбушнинг модели ўзига хос жиҳатларни қамрай олган. Биринчидан, унда Манделл-Флеминг моделининг бирламчи шаклига бозорнинг мукамал бўлмаслик элементи қўшимча қилинган. Иккинчидан, Дорнбуш биринчи бўлиб, халқаро молия назариясида қатъий нархларни рационал кутиш билан туташтирган, бу эса валюта курсининг барча замонавий моделлари асосида ётади. Учинчидан, К.Рогофф таъкидлаганидек, Дорнбуш модели бошқа моделлардан фарқли ўлароқ, содда ва таҳлилининг аниқлиги билан ажралиб туради. Ҳозирги кунда ҳам модел яратилганлигига бир неча ўн йилликлар ўтганига қарамадан, Дорнбушнинг гиперреакция модели маркоиктисодий таҳлилларда самарали инструмент бўлиб ҳисобланади.

2. Оптимал валюта ҳудудлар назарияси

Сўнгги пайтларда жаҳон иқтисодиётида кузатилаётган интеграция жараёнлари ХВФ мутахассислари Роберт Манделл ва Маркус Флеминг томонидан 1960 – йилларда яратилган оптимал валюта ҳудудлар назариясига асосланган ҳолда олиб борилмоқда. Бу назария асосида замонавий Европа валюта тизими шакллантирилган.

Оптимал валюта ҳудуди бу бир гуруҳ мамлакатларнинг келишган ҳолда, марказлашган валюта сиёсатини олиб бориши тушинилади. Бундай сиёсат ўз навбатида, ҳудудга кирган мамлакат ўртасида маълум кўрсаткичларнинг ўзаро мувофиқлигини талаб этади. Манделл – Флеминг модели бундай шароитда валюта сиёсатининг самарадорлигини кўрсатиб берган.

Маълумки, «IS-LM» модели товар ва пул бозоридаги мувозанат орқали макроиктисодий барқарорликка эришишни акс этади. Манделл – Флеминг модели бунга қўшимча равишда, очиқ иқтисодиёт учун тенгламаларни ҳам ўз ичига олган. Модел қуйидаги учта тенгламадан иборат:

$$(IS) \quad Y=C(Y-T)+I(r)+G+NX(Y,e) \quad (7)$$

$$(LM) \quad M/P=L(r,Y) \quad (8)$$

$$r=r^* \quad (9)$$

(7) тенглама – товар бозорида мувозанатга эришилганида Y даромад ва g фоиз ставкаси ўртасидаги муносабатни кўрсатувчи IS эгри чизигининг

тенгламасидир. Бу тенглама ялпи даромад C истеъмол, I инвестиция, давлат харажатлари ва NX соф экспорт йиғиндисига тенглигини кўрсатади. Одатий IS-LM моделидан фарқли равишда бу ерда, e валюта курси иштирок этади. Валюта курси кўтарилганида соф экспорт камаяди, курс тушганида соф экспорт ошади.

(8) тенглама – LM эгри чизигининг тенгламаси ҳисобланади. Бу тенглама пул бозорида мувозанат бўлганида Y даромад ва r фоиз ставкаси ўртасидаги муносабатни акс этади. Тенгламага мувофиқ, пул таклифи (M/P) r фоиз ставкаси ва Y даромад функцияси ҳисобланадиган пул талаби (L)га тенг бўлиши керак. Марказий банк томонидан аниқланадиган M пул таклифи ва P нархлар даражаси экзоген ўзгарувчи ҳисобланади.

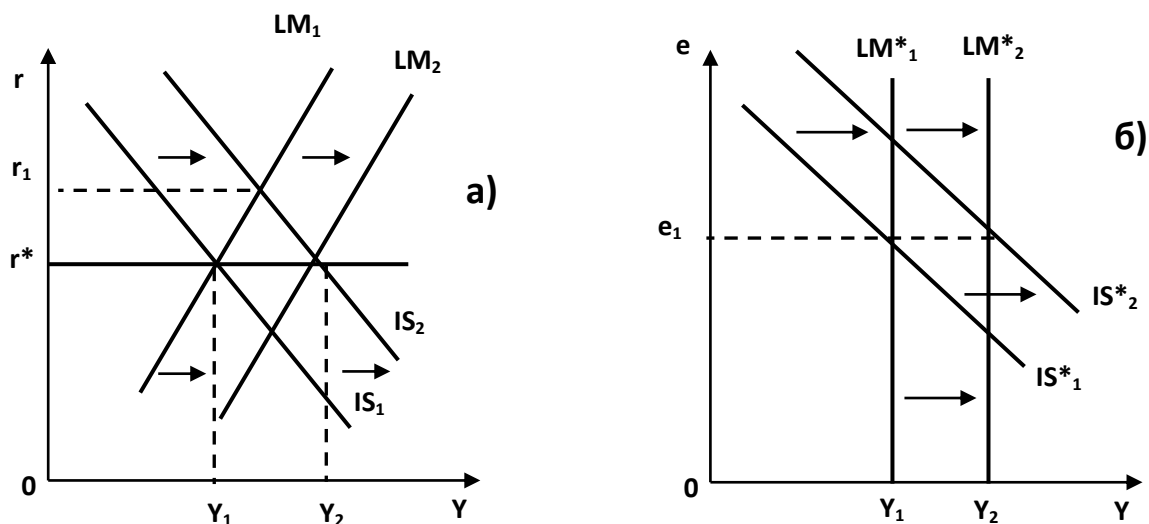
(9) тенглама – ички r фоиз ставкаси r^* жаҳон даражасига тенг бўлиши кўрсатади. Моделнинг айнан шу томони кичик очик иқтисодиёт (валюта ҳудуди) жиҳатидан келиб чиқади.

Манделл – Флеминг модели учта эндоген ўзгарувчидан таркиб топган: Y = ялпи даромад, r = фоиз ставкаси ва e = валюта курси. Ўз навбатида, учта ўзгарувчидан иборат икки ўлчамли график тузиш имкони йўқлиги туфайли, моделни иккита график орқали акс эттириш мумкин.

Манделл-Флеминг модели қатъий белгиланган ва эркин сузиб юрувчи курс режимида макроиқтисодий сиёсатни таҳлил қилиш имконини беради.

Қатъий белгиланган валюта курсида макроиқтисодий сиёсат йўналиши. Қатъий белгиланган валюта курси режимида Марказий банк белгиланган курс бўйича миллий валютани сотиш ёки харид қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Бу ҳолда, ички мувозанатни таъминлашга қаратилган макроиқтисодий сиёсат одатда, тўлов балансининг ижобий ёки салбий сальдосига олиб келади. Ташқи мувозанатнинг бундай бузилиши давлатнинг мос сиёсати билан бартараф этилиши лозим. Масалан, Марказий банк тўлов балансининг салбий сальдоси юзага келганида, интервенцияни амалга ошириши лозим, бу эса ўз навбатида олтин – валюта захирасининг камайишига олиб келади. Марказий банк интервенцияни амалга ошириши моделда LM эгри чизигининг силжишида акс этади.

Солиқ - бюджет сиёсати. Кичик очик иқтисодиётга рағбатлантирувчи солиқ – бюджети сиёсати оқибатларини мисол тариқасида кўриб чиқамиз (масалан давлат харажатларини оширилиши). Давлат харажатларининг кўпайиши жами талабни келтириб чиқаради – IS чизиги ўнгга IS2 гача силжийди (3 - расм). 3 - расмдан кўриш мумкинки, бунинг натижасида фойда ўсиши билан бирга фоиз ставкаси ҳам r_2 гача кўтарилади, чунки фойданинг ўсиши пулга бўлган талабни кўпайтиради. Бир вақтнинг ўзида фоиз ставкасининг юқорилиги чет эл капиталини оқиб киришини фаоллаштиради, актив сальдо ҳисобини ошишига ва умуман тўлов балансини яхшиланишига олиб келади.

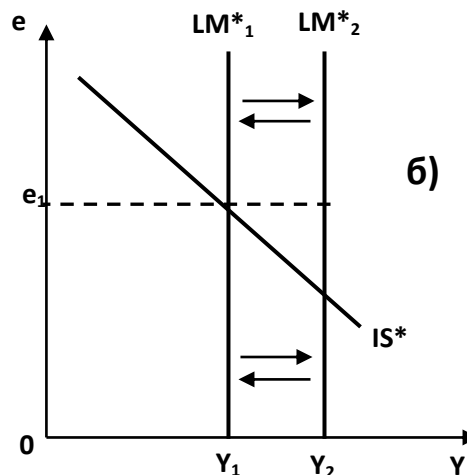
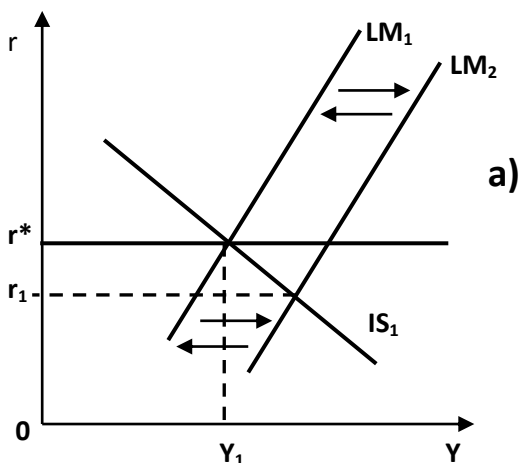
3 – расм. Қатъий белгиланган валюта курсида солиқ-бюджет сиёсати.

Давлатга чет эл капитални кириб келишининг кучайиши миллий валюта курси ошишига олиб келади. (3 - расм). Валюта курсини белгиланган e_2 даражада ушлаб туриш учун Марказий Банкдан интервенция қилишни талаб этади (чет эл валютасини сотиб олиб, миллий валютани сотиш), бу ўз навбатида пул массасини ошишига олиб келади. Пул таклифини кўпайиши LM чизигини ўнгга силжитади ва фоиз ставкасини тушишига олиб келади. Бу ҳолат ички фоиз ставкасининг жаҳондаги фоиз ставкаси билан тенглашгунча давом этади.

Шундай қилиб, қисман очик иқтисодиётда белгиланган валюта курси шароитида фойда даражаси (Y) рағбатлантирувчи бюджет-солиқ сиёсати натижасида, ёпиқ иқтисодиётдагига нисбатан юқори даражада ўсади. Бу давлат ҳаражатларининг фойда даражасига таъсирини пул массаси ошиши эффекти орқали таъсири билан изоҳланади¹².

Пул-кредит сиёсати. Белгиланган валюта курси шароитида рағбатлантирувчи кредит – пул сиёсатини кичик очик иқтисодиётга таъсирини кўриб чиқсак. Пул таклифининг кўпайиши LM чизигини LM_2 гача ўнгга силжишини англатади (4– расм). Натижада фоиз ставкаси пасаяди, бу инвестицияларни кенгайтишига ва фойданинг ошишига олиб келади. Шунинг билан бирга, ички фоиз ставкаларини жаҳондагига нисбатан пасайиши ($r_1 < r^*$) (4 – расм) капитални давлатдан чиқиб кетишига ва тўлов балансини дефицитини (камомадини) ҳосил бўлишига олиб келади.

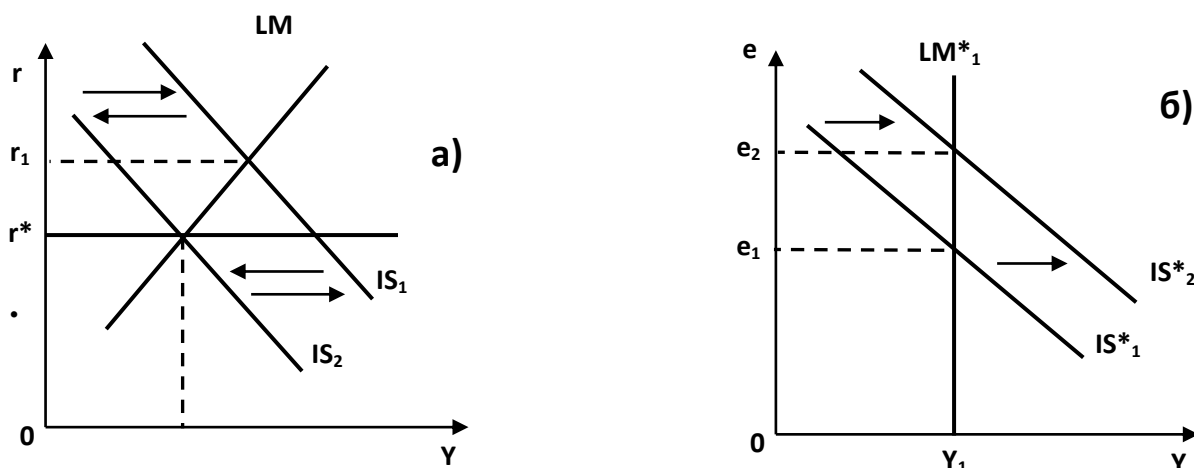
¹² Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

4-расм. Қатъий белгиланган валюта курсида пул-кредит сиёсати.

Капитал чиқиб кетиши ва тўлов баланси дефицити чет эл валютасига бўлган талабни кўпайтиради ва миллий валюта курсини пасайишига олиб келади. (4 – расм). Агарда марказий банк миллий валюта курсини белгиланган даражада ушлаб турмоқчи бўлса валюта интервенциясини ўтказиши лозим бўлади (чет эл валютасини сотиб, миллий валютани харид қилиш). Натижада пул массаси қисқаради. Оқибатда LM чизиғи чапга LM_1 ҳолатига қайтади. Пул массаси ҳажмининг қисқариши билан фоиз ставкаси кўтарилади ва капитал чиқиб кетиши тўхтади. Маълум вақтдан сўнг иқтисодиёт аввалги ҳолатига қайтади. Рағбатлантирувчи пул-кредит сиёсати орқали пул массасининг ўсиши фойдага таъсир этмасдан тўлов баланси орқали, «ўтиб кетади». Шундай қилиб белгиланган валюта курсида кредит-пул сиёсати самарасиз бўлиб қолади, чунки пул массасини кўпайтиришга бўлган ҳаракатлар валюта бозоридаги интервенция орқали чекланади (нейтраллаштирилади).

Энди *сузиб юривчи валюта курсида* макроиқтисодий сиёсат оқибатлари таҳлилига тўхталамиз. Бу шароитда Марказий Банк валюта бозори фаолиятига аралашмайди, яъни миллий валюта курси (соф экспорт миқдорига NX ҳам) тўлов балансидаги тебранишлар бартараф этилмагунча ўзгаришига йўл қўйиб беради. Бундай шароитда Марказий Банкнинг валюта резерв ва пул базасининг ўлчамлари ўзгармай қолади. Бошқача қилиб айтганда агарда давлатда сузиб юривчи валюта курси қабул қилинса тўлов балансининг тенглашиши давлат аралашувисиз автоматик тарзда содир бўлади.

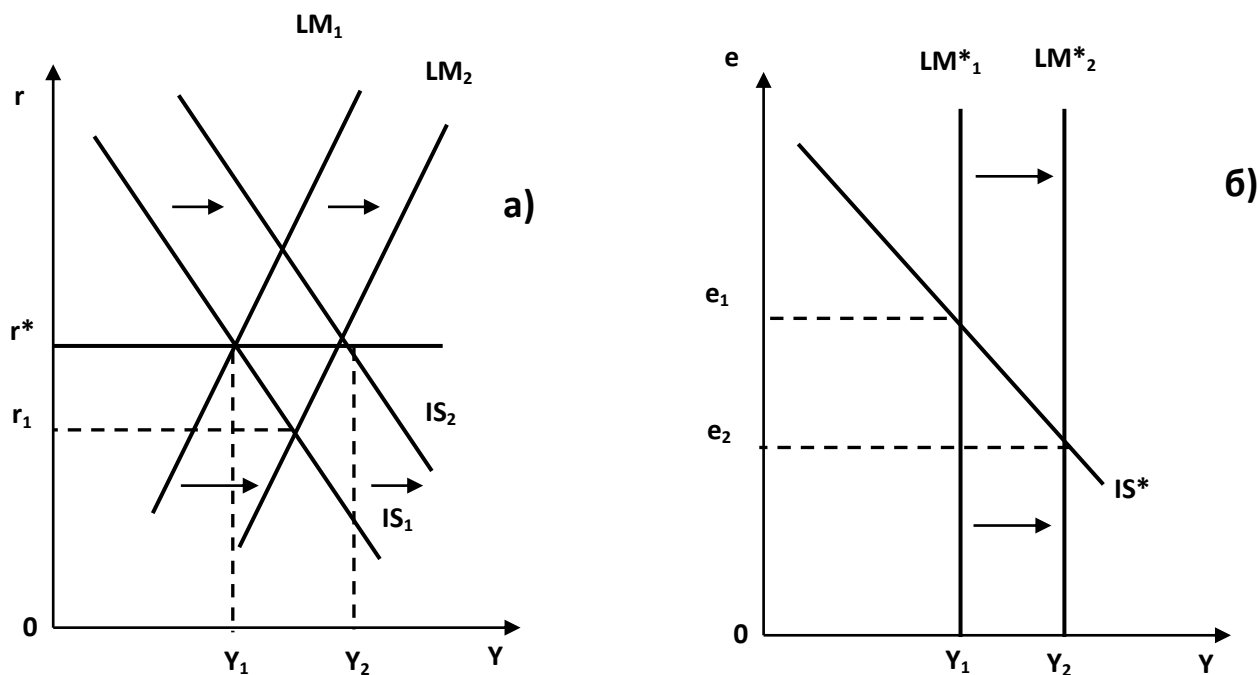
5 – расм Сузувчи валюта курсида солиқ-бюджет сиёсати.

Солиқ – бюджет сиёсати. Кичик очик иқтисодиётга асосланган иқтисодиётда сузиб юривчи валюта курси давлат томонидан олиб борилаётган солиқ-бюджет сиёсатига қарши ишлайди ва давлатнинг барча ишлари самарасини йўққа чиқаради. Мисол тариқасида рағбатлантирувчи солиқ-бюджет сиёсати оқибатларини кўриб чиқсак (5 – расм). Давлат томонидан товар ва хизматларни харид қилиниши кўпайиши жами талабни оширади (IS чизигини IS_2 гача силжитади). Даромадларнинг ошиши бир вақтнинг ўзида фоиз ставкаларини r_2 даражага ўсишига олиб келади (3.5 (а) – расм). Бу капиталнинг кириб келишини ва мусбат тўлов балансини ҳосил бўлишига сабаб бўлади. Сузувчи валюта курси миллий валюта қиймати тўлов баланси сальдосини тенглаштириш учун ўсади.

Валюта курсини ўсиши оқибатида соф экспортнинг NX камайишига олиб келади. IS чизиги чапга силжийди. Валюта курси ўсиши ва соф экспорт ҳажмининг камайиши тўлов балансини актив сальдоси мавжуд вақтда, яъни ички фоиз ставкаси жаҳондаги даражадан юқори бўлган вақтда, тенглашмагунча давом этади. Тенглик бошланғич нуқтада қарор топади (3.5 (а) – расм), лекин шунинг билан бирга валюта курси ўсади (3.5 (б) – расм). Давлат ҳаражатларининг ўсиши натижасида даромаднинг ўсиши соф экспортнинг қисқариши билан мувозанатлаштирилади, натижада сузувчи валюта курси шароитида солиқ-бюджет сиёсати самарасиз бўлиб қолади.

Пул – кредит сиёсати. Фараз қилайлик Марказий Банк рағбатлантирувчи пул-кредит сиёсатини олиб бориш натижасида пул таклифини кўпайтирди. Пул массасининг ошиши ялпи талабни ошишига олиб келади (LM чизиги ўнгга LM2 гача силжийди) ва фоиз ставкасини r_2 даражасигача пасайтириши натижасида

инвестициялар ўсиши ва даромаднинг кўпайишига сабаб бўлади (6 – расм). Фоииз ставкаси пасайиши оқибатида капитал чиқиб кетиши кучаяди ва натижада тўлов баланси камомоди ортади.

6-расм. Сузувчи валюта курсида пул-кредит сиёсати.

Сузувчи валюта курсида тўлов баланси дефицитини (камомадини) олдини олиш учун миллий валюта курсини пасайтириш лозим (3.6 (б) – расм). Марказий Банк валюта бозори фаолиятига аралашмаслигини ва алмашув курсини эркин тебранишига йўл қўйишини ҳисобга олсак, валюта курсининг қадри пасайиши соф экспортни кўпайишига ҳамда жами талаб ва даромаднинг ўсишига олиб келади.

Даромаднинг ўсиши пулга бўлган талабнинг кўпайишига ва фоииз ставкасининг ошишига олиб келади. IS эгри чизиғи ўнгга учта график бир нуқтада кесишмагунча силжийди, яъни миллий фоииз ставкаси жаҳонники билан тенглашмагунча давом этади. Шу нуқтага етганда капитал оқиб кетиши ва валюта курси пасайиши тўхтади. Демак, сузувчи валюта курси шароитида пул-кредит сиёсати даромадга таъсир этиш нуқтаи назаридан самарали ҳисобланади. Пул массасининг кўпайиши ва миллий валюта курси натижасида соф экспорт ўсади, натижада фойда ҳам маълум даражада ўсади. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, пул массасининг ўсиши ташқи талабни рағбатлантиради. Ички фоииз ставкаси аввал пасаяди, кейин эса аста секин кўтарилиб аввалги ҳолатига келади.

Бундан келиб чиқадики, фойда ўсишининг асосий манбаи инвестицияларнинг ўсиши эмас балки соф экспорт бўлиб қолади.

Кичик очик иқтисодиётда турли валюта курси режимларида макроиқтисодий сиёсатнинг учраши мумкин бўлган оқибатларини кўриб чиқдик. Олинган натижаларни солиштиришдан олдин, баъзи чекинишларга йўл қўйилганлигини таъкидлаб ўтиш зарур.

Биринчидан тадқиқот мобайнида фақат иккита валюта курси режими – катъий белгиланган ва эркин сузувчи кўриб чиқилди. Реал ҳаётда валюта курсини бошқаришни бошқа бир қанча механизмлари ишлатилади, жумладан «бошқарилувчи сузиш», «валюта коридори» ва х.к. Аммо бу механизмларнинг барчаси кўриб ўтилган валюта курси режимларининг бир кўринишидир холос. Бундан келиб чиқади, биз кўриб чиққан макроиқтисодиёт сиёсати тамойиллари ҳақиқатга яқин бўлиб, баъзи бир қўшимчаларни киритган ҳолда валюта курслари режимларининг иқтисодий оқибатларини кўриб чиқишда фойдаланса бўлади.

Иккинчидан, макроиқтисодий сиёсатни тадбиқ этиш жараёнида валюта резервлари ҳажми, пул массаси базаси ва пул таклифи орасида катъий боғланиш бор деб фараз қилдик. Албатта, стериллаштириш орқали бу ўзаро боғлиқликни вақтинча узиш мумкин: валюта резервлари ўзгарганда тесқари тарафга Марказий Банкнинг ички активлари ҳажмини параллел равишда ўзгартириш орқали (ички давлат облигациялари, миллий тижорат банкларига ссудалар). Масалан Ўзбекистон Марказий Банки ўз резервидан 10 минг долларни сўмга сотса, миллий валюта таклифи камаяди. Шу билан бирга Марказий Банк шу суммага давлат облигацияларини сотиб олса, иқтисодиётда тўлов баланси мувозанатсизлиги шароитида нореал баланд ёки паст валюта курси сунъий равишда ушлаб турилади. Аммо тўлов баланси камомади шароитида мавжуд валюта резервлари билан стериллаштириш имкониятларини қўллаш чекланган бўлади, чунки маълум вақтдан кейин бу резервлар минимал тўлов даражага етиши мумкин. Тўлов баланси профицити пайтида эса Марказий Банк учун чекловчи сифатида ички кредит миқдори бўлади. Шунинг учун стериллаштириш сиёсатини вақтинчалик чора деб қараш мумкин.

Учинчидан, таъкидлаш лозимки, ўтказилган тадқиқотдан олинган натижалар макроиқтисодий сиёсат учун қисқа муддатли оқибатларга олиб келиши мумкин, яъни баҳоларнинг умумий даражаси ўзгармасдан қолади. Шунинг учун тадқиқотда биз томонимиздан қўлланилган қисқа муддатли мувозанат моделида қисман бўлсада, баҳоларни ўзгаришини ҳисобга олиш мумкин. Баҳоларнинг умумий даражаси (P) LM эгри чизиғи тенглиги таркибига киради. Баҳоларни ўзгартириш вақтида пул таклифи реал кўрсаткичларда (M/P) ўзгаради. Шунинг учун баҳонинг кўтарилиши LM эгри чизиғини чапга силжитади, пасайиши эса LM эгри чизиғини ўнгга силжитади.

Тўртинчидан биз кичик очик иқтисодиётни кўрган бўлсакда, Манделл-Флеминг моделида қўлланган тадқиқотнинг асосий тамойиллари ривожланган хўжаликларда макроиқтисодий сиёсатни таҳлил этишда ҳам фойдаланса бўлади. Йирик иқтисодиёт учун ёпиқ ва кичик очик иқтисодиётнинг жиҳатлари ҳосдир. Шунинг учун Манделл-Флеминг модели орқали олинган хулосаларни ёпиқ иқтисодиёт учун «IS-LM» модели бериладиган хулосалари билан тўлдириш зарур (жумладан, ички фоиз ставкаларини жаҳондагидан фарқ қилишини мумкинлигини эътиборга олиш керак)¹³.

Очик иқтисодиётдаги макроиқтисодий сиёсат бўйича тадқиқот натижаларини кўриб чиқсак. Асосий хулоса шундан иборатки, очик иқтисодиёт шароитида макроиқтисодий сиёсат валюта курси режимига қаттиқ боғланган бўлади.

Солиқ бюджети сиёсати қатъий белгиланган валюта курси шароитида ялпи даромадга таъсир кўрсатади. Бундан келиб чиқадики, солиқ-бюджет сиёсати фоиз ставкаларини ўзгаришига олиб келади ва натижада капитал кириши ёки чиқиб кетишига сабаб бўлади. Тўлов баланси сальдосининг актив ёки пассив бўлиши валюта интервенциялари орқали пул массасини ўзгартиришга олиб келади ва бу нарса солиқ-бюджети сиёсати эффектини кучайтириб кўрсатади. Сузувчи валюта курси шароитида тўлов балансидаги ўзгаришлар валюта курсига боғлиқ бўлиб, экспорт ва импортнинг ҳажмига таъсир қилиш орқали давлатнинг солиқ-бюджет сиёсатининг таъсирини нейтраллаштиради.

Солиқ-бюджет сиёсатининг самарадорлиги ҳам валюта курси режимига боғлиқдир. Қатъий белгиланган валюта курсида Марказий Банк пул массаси ҳажмини бошқариш сиёсатини эркин олиб бориш шароитига эга бўлмайди. Пул массаси ҳажмига ўзгартириш борасидаги ҳар қандай ҳаракат фоиз ставкаси даражасини ўзгаришига олиб келади, бу ўз навбатида капитал ҳаракати ва тўлов балансида ўзгаришларга олиб келади. Ташқи мувозанатни тиклаш учун Марказий Банк пул массаси миқдорига тесқари йўналишда таъсир этишга мажбур. Агарда давлат қатъий белгиланган валюта курсини ушлаб туришдан чекинса солиқ-бюджет сиёсати макроиқтисодий бошқаришнинг самарали воситага айланади. Бу пул массасини кенгайтириш фоиз ставкасини пасайиши ҳамда миллий валюта курсини тушиши каби қўшимча самарали воситалар орқали ҳам эришилади. Шундай қилиб, қуйидаги хулосага келиш мумкин, самарали давлат иқтисодий сиёсати мавжуд таъсир этувчи инструментлар сиёсатнинг уйғунлигига боғлиқдир.

Валюта курси режимини танлаб олиш орқали давлат ички макроиқтисодий бошқарув воситаларини ҳам танлаб олган бўлади, ва аксинча, давлатнинг ички

¹³ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

устивор ривожланиш йўналишларига (иқтисодий ўсиш, инфляцияни пасайтириш, ижтимоий ҳимояни кучайтириш ва ҳ.к.) қаратилган сиёсатни амалга ошириш орқали мақсадга эришишда ҳар қандай ташқи иқодий сиёсат ёрдам бермаслигини ёдда тутиш лозим.

Р.Манделл ва М.Флемингдан сўнг оптимал валюта ҳудудлар назариясини такомиллаштиришга Америкалик профессорлар Стэнфорд университетидан Р.Маккиннон ва Пристон университетидан П.Кененлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар ушбу оптимал валюта ҳудудини белгиловчи тизимнинг иқтисодий хусусиятларига аниқлик киритишди. Бу борада тадқиқотни янада бойитишга бағишланган ишлари билан Ж. Инграмм, Г. Грубел, У. Корден, И. Ишиям ва К. Хамада ва бошқа олимлар валюта ҳудудида иштирок этиш афзалликлари ва камчиликларини, ҳамда ундаги иштирокини баҳолашни тадқиқ қилишган¹⁴.

Валюта ҳудудининг оптималлиги очик иқтисодиётда ички ва ташқи мувозанатни таъминлаш доирасида макроиқтисодий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Валюта ҳудудида иштирок этишнинг асосий камчилиги бўлиб, пул – кредит сиёсати мустақиллигининг йўқолиши ҳисобланса, афзаллиги пул нафлилининг ошишида намоён бўлади. Валюта ҳудудини ташкил этишда афзаллиги ёки камчилигини баҳолашда юқоридаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Ушбу мезонлар ўзаро боғлиқдир: масалан, иқтисодиётни ташқи савдо учун очиклиги ички нархларнинг валюта курсига нисбатан эгилувчан бўлишига таъсир этади, ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракати ва аъзо мамлакатларда бюджет устуворлиги нархларнинг эгулувчанлигини талаб этмайди, бюджет устуворлигининг амал қилиши ва шоклар оқибатидан ҳимоя қилади ва бошқалар. Бу эса оптималлик мезонлари ўртасида эндоген боғлиқлик борлигидан далолат беради. Дастлабки баҳолаш бўйича валюта ҳудудида иштирок этишни билдирган номзодлар мезонларга жавоб бермасада, ҳудудда иштирок этиш унинг иқтисодий тизимини талаб даражасига етгунча ўзгартириши мумкин.

Оптимал валюта ҳудудлар назариясида икки фундаментал камчилик мавжуд. Биринчи навбатда, бу меъёрий иқтисодий назария ҳисобланиб, мукаммал валюта ҳудуди қандай бўлиши кераклигини тавсифлайди. Аммо унда, валюта ҳудуди оптималлигини баҳоловчи аниқ инструментлар таҳлили кўрсатилмаган. Бундан ташқари, мазкур назарияда зиддият мавжуд. Бир томондан валюта ҳудуди иштирокчилари валюта курсларини қатъий белгилаган катта бўлмаган очик

¹⁴ Andrew P. Sage, William B. Rouse., Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises. USA, 2011, English.

иктисодиётга эга бўлиши керак. Бошқа томондан, улар ташқи шокларга бардош беришлари учун ишлаб чиқаришни диверсификациялаган бўлишлари керак, бу эса йирик ёпиқ иктисодиётга хос хусусиятдир.

Шундай қилиб, валюта худудида иштирок этишни белгиловчи оптималлик мезонлари ўртасида мавжуд камчиликлар бу борада тадқиқотларни чуқурлаштиришни талаб этади.

6. ХАЛҚАРО МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ.

Молия – кредит ва валюта тизимининг юзага келиши ўзига хос тарихий воқеликка эга. Молиявий – валюта муносабатлари аввалига якка ҳолда намоён бўлиб, икки ёқлама келишувлар доирасида бўлиб тизимли кўринишга эга бўлмаган. Кейинчалик давлатлар кўп томонлама келишувлар туза бошлашган. Шу тариқа валюта молиявий муносабатлари миллий тизим чегарасидан чиқиб, худудий ва жаҳон тизимларини ташкил этган. Маълумки, валюта тизими таркибий элементлардан ташкил топган бўлиб, уларнинг қай йўсинда амал қилишига қараб бутун тизимга баҳо бериш мумкин бўлади. Валюта тизимининг элементларидан бири бўлиб, валюта муносабатларини тартибга солувчи органлар фаолияти ҳисобланади. Миллий валюта тизимида бу алоҳида давлат органлари бўлса, халқаро миқёсда бу вазифани халқаро молия институтлари амалга оширишади.

Жаҳон валюта тизими эволюциясида тартибга солувчи институционал асослари

Даври	Валюта тизими	Институционал жиҳати
1867–1913 йиллар	Париж валюта тизими	Конференция (1867 йил)
1922– 1936	Генуя валюта тизими	Конференция (1922 йил) Халқаро ҳисоблар банки (1930 йил)
1944 – 1976	Бреттон Вудс валюта тизими	ХВФ (1944 йил)
1976-ҳозирга кадар	Ямайка валюта тизими	ХВФ (1944 йил) Конференция (1976)

Халқаро молия институтлари мамлакатлараро ташкил этилгани учун кўп томонлама манфаатларга хизмат қилади ва умумлашган ёки бирхиллашган қоидаларни ишлаб чиқади. Валюта тизими айнан шу қоидаларга мувофиқ шаклланади.

Тарихан тўртта жаҳон валюта тизими амал қилган ва уларнинг ҳар бирида валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ташкилот фаолият олиб борган (9.1-жадвалга қаранг).

Халқаро молия институтлари асосан, биринчи жаҳон урушидан кейин ташкил топа бошлаган. Бу халқаро ташкилотлар аъзо мамлакатларга қарз маблағларини тақдим этиш билан бирга жаҳон валюта тизимининг фаолият юритиш тамойилларини ишлаб чиқишади ва давлатлараро валюта муносабатларини тартибга солишади.

Халқаро молия институтлари хўжалик муносабатларининг жадаллашуви, глобализация жараёнининг ривожланиши, жаҳон иқтисодида кечадиган инқирозларни биргаликда ҳал этишга эҳтиёжнинг юзага келиши билан ташкил этила бошлаган.

Халқаро молия институтларини валюта муносабатларининг ривожланишига таъсир этишига қараб, икки гуруҳга бўлиш мумкин: бевосита валюта муносабатларини ривожланишини белгилаб берадиган ташкилотлар ва билвосита кўрсатадиган хизматлари орқали таъсир этадиган институтлар (9.1-расмга қаранг).

Халқаро ҳисоблар банки (ХХБ) 1930 йилда Бельгия, Франция, Германия, Италия, Япония, Буюк Британия ва АҚШ таъсисидида Базель шаҳрида ташкил этилган бўлиб, унга Биринчи Жаҳон урушини яқунлаб берган Версаль шартномасига мувофиқ, Германия келтирган зарарларни қоплаш учун тўловларни тартибга солиш вазифасини юклатилган эди. Шунингдек, ХХБ марказий банкларни ҳамкорликда иш олиб боришларини таъминлаши керак эди. Банк номи ҳам шу вазифалардан келиб чиқиб қўйилган. 1930 йиллардаги молиявий ва иқтисодий инқироз марказий банкларни биргаликда фаолият олиб боришни талаб этар эди. Генуя валюта тизими тамойилларида асосида ташкил этилган валюта муносабатлари ХХБ га аъзо мамлакатлар марказий банкларининг доимий йиғилишларида тартибга солиб туриладиган бўлди.

Буюк депрессия ва сиёсий зиддиятларнинг ошиб бориши натижасида жаҳон валюта тизимининг инқирозга учрашига қарамасдан, марказий банклар учун Базелда ҳар ой йиғилиб, фикр алмашишлари учун шароит яратиб берилган эди. ХХБ марказий банкларга кенг қўлламадаги хизматларни кўрсатишда давом этиб, қисқа фурсатда ўз мавқеини мустахлаб олишга эришди ва иқтисодий тадқиқотлар олиб боришни йўлга қўйди.

Иккинчи жаҳон уруши давомида, Банк омон қилиши учун барча йиғилишларни тўхтатиб қўйди ва дахлсизлик тўғрисида декларацияни қабул қилди. Ушбу декларацияга мувофиқ, банк урушда қатнашаётган томонга бошқа мамлакатдан нисбатан устунлик қилишга ёрдам берувчи банк хизматларини тўхтатиб қўйди ва марказий банкларга ўз мажбуриятларни бажаришга кўмак бериш билан чекланди.

1944 йилда Бреттон Вудс конференциясида муҳокама қилинган масалалар қаторида ХХБни тугатиш ҳам ўрин олди. Конференция қарори асосида ташкил этилган ХВФ ва Жаҳон банкнинг фаолият кўлами ХХБга нисбатан кенг қамровли бўлгани учун, танлов янги институтлар ҳисобига ҳал этилиши кутилган эди. Бунга қарши Европа марказий банклари ўз институтларини сақлаб қолиш фикрини қўллаб қуватлашди. Кейинчалик ХХБ Европа мамлакатларининг

молиявий тикланишида ниҳоятда катта ўринга эга бўлди. Бундан ташқари, Совук Уруш даврида банк икки кутб ўртасида даҳлсиз бўлган музокара майдони сифатида хизмат қилди.

XXБнинг Иккинчи жаҳон урушидан 70 – йилларгача бўлган даврда марказий банклар билан ҳамкорлиги қатъий белгиланган курсда эркин алмаштириладиган валюталарга асосланган Бреттон Вудс валюта тизими манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат бўлди. 1950 йилларда Европа Тўлов Иттифоқининг (European Payments Union, EPU) агенти сифатида Банк Европа мамлакатлари валюталарини эркин алмаштиришга эришишда техник жиҳатдан катта ёрдам берган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Европанинг барча мамлакатларида валюта муносабатлари қатъий тартибга солинган эди, бу эса эркин савдони сезиларли чеклади. EPU унга аъзо мамлакатларда валюта чекловларини баратарф этиб, халқаро бозорда валюталарнинг эркин алмашувини таъминлаш мақсадида ташкил этилган эди. Бу тадбир Европа учун муваффақиятли кечиб, 1958 йилнинг охирига келиб, ҳудуд бўйлаб барча валюталар эркин конвертирланадиган бўлди.

1958 йилдан сўнг Бреттон Вудс валюта тизими 1944 йилда қабул қилинган тамойиллар асосида тўлиқ ишга тушди. Аммо тизимнинг самарали ишлаши учун мамлакатлардан ҳар томонлама ўзаро ҳамкролик талаб этилди. Бундай шароитда Банкнинг резерв валюталар (доллар ва фунт стерлинг) позициясини таъминлашдаги иштирокида янада ошди. Бунда Банк марказий банклар ўртасида, мавжуд тизимни ишдан чиқишига олиб келиши мумкин бўлган инқирозлардан сақлаш мақсадида, мувофиқлаштирувчи фаолият олиб борди. Бу фаолият доирасига Олтин Пулни сақлаш, своп битимлар тармоғини ташкил этиш, фунт стерлинг алмашинувини таъминлаш каби вазифалар кирган эди. Катта ўнлик (G10) томонидан белгилаган бу вазифалар ҳисобига мавжуд тизимнинг 60 – йиллардаги олтин даврида иқтисодий ўсишни таъминлашга эришилди. Шундай бўлсада, тизимнинг сақлаб қолиш имкони бўлди ва 1973 йиллардан бошлаб, эркин сузиб юривчи валюта курси даври бошланди.

Ўттиз йилдан ортиқ XXБ Европада валюта интергация жараёнида яқиндан қатнашиб келган. Мазкур валюта тизими тамойиллар асосида қабул қилинган «валюта илони» режимини таъминлашда Банк техник жиҳатдан катта ёрдам кўрсатган. 1964 йилдан бошлаб, Европа иқтисодий ҳамжамиятига аъзо мамлакатлар марказий банларидан тузилган Бошқарув Қўмитасида интеграциянинг келгуси ишлари муҳокама этила бошлади ва 1979 йилнинг 13 мартада XXБ бўлиб ўтган навбатдаги йиғилишда Европа валюта тизимини тўғрисидаги келишув имзоланди

Йигирманчи асрнинг охириги ўн йилликларида молия бозорларининг кенгайиши ва глобаллашуви кучайиши натижасида, марказий банкларининг XXБ орқали ҳамкорлиги тобора ортиб борди. XXБ валюта ва молиявий барқарорлигини таъминлашни икки йўналишда олиб боради:

- зарурат юзага келгада фавқулотда молиявий ёрдам кўрсатиш;
- халқаро молиявий тизими барқарорлиги ва банк назорати самарадорлигини таъминлашга қаратилган стандартларни ишлаб чиқиш бўйича мутахассисларни жалб қилиш.

XXБ марказий банкларга қуйидаги валюта операцияларини тақдим этади:

- спот, своп, форвард, опцион ва форекс бозоридаги депозитлар;

- хорижий валютанинг овернайт талабларини қондириш;
- Лондон, Берн ёки Нью Йорк молия бозорларига маблағларни жойлаштириш;
- спот, аутрайт, своп ва опцион шартлар асосида олтин олди – сотдисини амалга ошириш.

ХХБнинг жаҳон валюта тизимида катта аҳамиятга эга бўлсада, алоҳида мамлакатларга, яъни аъзо бўлмаган давлатлар жумладан, Ўзбекистонда валюта муносабатлари ривожланишида ўринга эга эмас. МДХ доирасида ХХБга биргина Россия аъзо бўлган. Ҳозирги пайтда, Ўзбекистон валюта соҳасида ҳамкорлик қилаётган ва тўғридан – тўғри таъсирга эга ягона ташкилот бўлиб ХВФ ҳисобланади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) валюта – молиявий соҳасида халқаро ҳамкорликни таъминловчи ташкилот ҳисобланади ва ҳозирги пайтда 183 аъзолардан иборат. ХВФ Жаҳон банки билан бир вақтда 1945 йилда Бреттон Вудс конференцияси қарори билан ташкил этилган. Бошқа мавжуд молия институтларидан фарқли равишда ХВФ айнан валюта муносабатларини ривожлантириш, жаҳон валюта тизимининг ишлаш тамойилларини ишлаб чиқиш ва улар бўйича фаолиятни таъминлаш, мамлакатларга валюта соҳасида турли хизматларни кўрсатишга қаратилган¹⁵.

ХВФнинг вазифалари асосий мақсадидан келиб чиқиб қуйидагилардан иборат:

- халқаро валюта – молиявий муаммолар устида биргаликда ва доимий иш олиб боровчи ташкилот доирасида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш;
- халқаро савдони кенгайтириш ва ривожланишини иқтисодий сиёсатнинг асосий мақсади сифатида, аҳолини юқори бандлик даражасига эриштириш ва даромадларини ошириш, барча аъзо мамлакатларда ишлаб чиқариш ресурсларини ривожлантириш;
- валюталар барқарорлигини таъминлаш, аъзо мамлакатлар ўртасида тартиблашган валюта режимини қўллаш, рақобатда устунлик берувчи девальвацияни олдини олиш;
- аъзо мамлакатлар ўртасида жорий операциялар бўйича кўп томонлама ҳисоб тизимини ташкил этиш, ҳамда ташқи савдо ривожланишига тўсқинлик қилаётган валюта чекловларини бартараф этиш да кўмак бериш;
- миллий ва халқаро даражада зиён етказадиган тадбирлардан чекланган ҳолда, аъзо мамлакатлар тўлов балансини мувофиқлаштириш учун вақтинчага валюта маблағларини тақдим этиш;
- юқоридагиларга мос равишда аъзо мамлакатлар тўлов балансидаги ташқи мувозанатнинг давомийлигини қисқартириш ва бундай номувафиқликлар кўламини камайтириш.

ХВФ асосан, тўлов балансида вақтинча қийинчиликларга эга бўлган аъзо мамлакатларга бу қийинчиликларни бартараф этишга қаратилган иқтисодий барқарорлаштириш сиёсатини олиб бориш шарти билан валюта маблағларини

¹⁵ Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.

қарз берувчи ташкилот сифатида маълумдир. 1995-2003 йилларда ХВФ ажратган кредитлар ҳажми кескин ошди. Бу ҳолатни шу йилларда Осиё, Лотин Америкаси ва Европадаги молия бозори ривожланаётган мамлакатлар кечирган иқтисодий ва молиявий инқирозни бартараф этишда Фонд иштироки кенгайгани билан изоҳласа бўлади.

Расмдан кўриб турганимиздек, чизиқнинг ўсиш нуқтаси 1995 йилга тўғри келган, шу санадан бошлаб, кетма-кетликда аввал Мексика, кейинчалик Осиё мамлакатлари, 1998 йилда Россияда молиявий инқирозлар бўлган ва инқирозни чеклаш мақсадида ХВФ тўлов балансини молиялаштиришга қаратилган кредитлар ҳисобига расмда кузатилаётган динамика шу даврда кўтарилган.

ХВФ ҳукуматлараро ташкилотлар орасида ўзининг тартибга солувчи, маслаҳат ва молиявий функциялари билан ажралиб туради. Бундан ташқари ХВФ ўзига юклатилган вазифаларни сифатли бажариши учун бир қатор хизмат ва ахборот функцияларни амалга оширади:

– тартибга солувчи функция халқаро жорий операциялар билан боғлиқ тўловларда чекловларни англаувчи тадбирларга нисбатан ХВФнинг расмий ваколатини ўз ичига олади. Аъзо мамлакатлар VIII – моддага мувофиқ, ХВФнинг фаолияти учун зарур ахборот ва статистик маълумотларни тақдим этишлари мажбур;

– маслаҳат (консультатив) функциялар ташкилот зиммасига Бреттонвудс валюта тизими парчалангач юклатилган бўлиб, ХВФнинг жаҳон валюта тизими устидан назоратни амалга ошириш ва аъзо давлатлар сиёсатини тартибга солиш мажбурияти билан боғлиқ. Ушбу фаолият IV моддага мувофиқ, ўз ичига аъзо давлатлар ўртасида олиб борилаётган молиявий – иқтисодий сиёсатни ўзаро кузатишни олади ва жаҳон бозорларидаги ўзгаришларни доимий бохабар бўлиш имконини беради;

– молиявий функция ХВФнинг кенг қўламдаги фаолиятини ўз ичига олиб, тўлов балансини вақтинчалик молиялаштириш ва SDR ни бошқаришдан тортиб қашшоқ давлатларга кўп йиллик имтиёзли кредит тақдим этишгача бўлган масалаларни қамраб олади (V ва VI моддалар).

– хизмат ва қўшимча маълумот функцияси юқоридагиларга нисбатан ихтиёрий хусусиятга эга бўлиб, бунда ХВФ техник таъминот ва аъзо давлатларнинг молия ва иқтисодга оид статистик маълумотларини тўплаш, тадқиқотларни олиб бориш билан боғлиқ фаолият доирасида иш олиб боради.

Шундай қилиб, ХВФ нафақат бир мамлакат доирасидаги муаммолар ҳал қилиш, балки жаҳон валюта тизимининг самарали ишлашини назорат қилиш билан шуғулланади. ХВФ халқаро валюта – молиявий хамкорлик форуми вазифасини бажаради ва мамлакатлардаги валюта муносабатларининг халқаро ҳуқуқ меъёрлар ва келишувларга мос келишини таъминлайди. Бундан ташқари, ХВФ нафақат бир ёки бир гуруҳ давлатларни қамраган инқироз, балки бутун жаҳон валюта тизимига салбий таъсир этиши мумкин тебранишларга нисбатан доимий тайёргарлик ҳолатида бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг “Халқаро валюта фонди (ХВФ)га аъзолик тўғрисида”ги қонунини қабул қилди.

Ўзбекистон 1992 й. 21 сентябрда ХВФга аъзо бўлиб кирди. Вазирлар Маҳкамасининг 93-Ф рақамли 1993 йил 27 мартдаги Фармойишига мувофиқ республиканинг ХВФ имзо квотасига тўлов амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати билан келишган ҳолда Молия вазирлиги ва Марказий банк юқорида қайд этилган халқаро ташкилотлар олдидаги қарз маблағлар олиш, тўлов фоизларини бериш ва республика номидан қарз мажбуриятларини жойлаштириш билан боғлиқ молиявий мажбуриятларнинг ўз вақтида бажаришни таъминлайди.

Ўзбекистонга ХВФнинг миссияси техник ёрдам кўрсатади. Ҳукумат, ҳамда Марказий банкка маслаҳат хизматларини кўрсатади. Миссиянинг фаолияти иқтисод, молия шўъбаси ва статистика соҳасидаги ишнинг аҳволини ўрганишга, шунингдек, кейинги иқтисодий ислоҳатлар йўналишини аниқлашга қаратилган.

ХВФ экспертларининг тадқиқотлари асосида аналитик материаллар ишлаб чиқилади, макроиқтисодиёт соҳасидаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш йўллари ҳақида тавсиялар тайёрланади ва Марказий банк фаолиятида ҳисобга олинади.

Бундан ташқари ХВФ билан битимнинг “Валюта тартибига нисбатан мажбуриятлар” моддасига мувофиқ Фонд миссияси бир йилда камида бир марта Ўзбекистондаги жорий макроиқтисодий ва валюта сиёсати таҳлилини ўтказди. Миссия иши натижалари бўйича тегишли ҳисобот тайёрлаш билан бирга ХВФ ижрочи директорлари кенгаши муҳокамасига олиб чиқилади.

Халқаро Валюта Фонди экспертлари билан биргаликдаги ҳамкорлик ва ишлаш муайян ижобий натижаларни берди.

ХВФ банк қонунчилигини, бухгалтерияни ҳисобга олиш ҳисоб рақамлари янги режасини халқаро стандартларга мувофиқ ишлаб чиқишга, шунингдек ҳисобга олиш ва ҳисоботнинг янги тизимини жорий этишга кўмаклашди, бу банк назорати самараси ва меъёрий негизи даражасини ошириш имконини берди. ХВФнинг техникавий кўмаги туловлар электрон тизимини жорий этиш ва статистик маълумотлари йиғиш тизимини яхшилашга ёрдам берди.

Бундан ташқари ХВФ ўқув муассасаларининг молиявий кўмаги билан давлат муассаса (Молия Вазирлиги, Макроиқтисодиёт вазирлиги ва Марказий банк) ходимлар малакасини ошириш бўйича ўқув курсларини ташкил этади.

ХВФ кредитлари миллий валютани қўллаб-қувватлаш, тўлов балансини мустаҳкамлашга ажратилди ва бевосита Ўзбекистон ҳукуматига берилади. 1995 йил 25 январда ХВФ Ўзбекистон Республикасига тизимли қайта қуриш ҳукумат дастури доирасида биринчи маблағ ажратишни тасдиқлади, уни республика 1995 йил 1 февралда олди ва Ўзбекистон Республикаси валюта биржасидаги сотув йўли билан миллий валютани қўллаб-қувватлашга йўналтирилди. Асосий қарзни узиш 5,5 йилга мўлжалланган эди (1999-2005 й).

Иккинчи транш бўйича маблағ 1995 йил декабрда олинди, у ҳам миллий валютани қўллаб-қувватлашга йўналтирилди.

1995 йил 18 декабрда ХВФ Ўзбекистон Республикасига “Стенд-бай” кредитини берди, у 1995–1996 йиллардаги иқтисодий ислоҳатлар ҳукумат дастурини қўллаб-қувватлаш учун ХВФдаги Ўзбекистон Республикаси квотасининг 62,5% микдорида 15 ойга мўлжалланган. Маблағнинг қолган қисми

ҳар уч ойликда 5 та тенг улушларда 1966 йил ва 1997 йил биринчи уч ойлигида ажратилди. Марказий банкнинг ХВФ билан ҳамкорлиги пул-кредит ва валюта сиёсати соҳасида амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Халқаро валюта фонди билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш тўғрисида”ги 1998 йил 18 мартдаги 118 қарори билан иқтисодий ислоҳатларни янада ривожлантириш мақсадида валюта ва савдо тизимини янада эркинлаштириш бўйича тадбирларни амалга оширишга атрафлича ёндошишни ишлаб чиқувчи ишчи гуруҳи тузилди. Унинг зиммасига ташқи савдоси тартибга келтиришни янада яхшилаш, биржадан ташқари валюта бозорини мустаҳкамлаш, валюта тизимини эркинлаштириш ва жорий операциялар бўйича миллий валютани алмаштиришига эришиш ҳамда бир маромдаги алмашинув курсини белгилаш, шунингдек ХВФ билан ҳамкорликка ёндошиш ва унинг тамойиллари бўйича таклифлар ишлаб чиқиш юклатилди.

Ишчи гуруҳ томонидан ишлаб чиқилган аналитик таклифларда ўз вақтида амал қилаётган валюта ва савдо тартибларини ўзига хос томонлари таҳлили ўтказилган. Бундан ташқари, ҳужжатда халқаро ташкилотлар томонидан эркинлаштириш бўйича тадбирларни молиявий қўллаб-қувватлаш имкониятлари муҳокама этилади, шунингдек, жорий халқаро операциялар бўйича алмаштирилиши тўғрисидаги ХВФ билан битимнинг VIII моддаси қабул қилиниши истиқболи ҳам кўриб чиқилади.

Шу билан бирга эркинлаштириш бўйича тадбирларни амалга ошириш қисқа муддатлар ичида бир қатор ноҳуш вазиятларга, шу жумладан инфляция ўсишига, пул-кредит ва бюджет тизимига қисқа вақтга бўлса ҳам тазйиқ ўтказилишига, шунингдек баъзи корхоналарда вақтинчалик молиявий қийинчиликлар бўлишига олиб келиши мумкинлиги маъқулланади. Уларни минималлаштириш мақсадида эркинлаштириш ва расмийлаштириш курсини тўғрилаш билан бир вақтда, келишиб олинган тартибда пул-кредит ва бюджет сиёсатини ўтказиш мақсадга мувофиқлиги қайд этилган.

Ўзбекистонда ХВФ ходимлари назорати остида амалга оширилган дастур доирасида 2002 йилда иқтисодий ва молиявий сиёсат масалалари бўйича Меморандум қабул қилинди ва унинг бажарилиши билан 2003 йилда жорий операциялар бўйича чекловларни олиб ташлашга эришилди.

Валюта муносабатларининг ривожланишида бошқа институтлар ҳам алоҳида ўрин тутди, аммо уларнинг таъсири тўғридан – тўғри бўлмасда, у ёки бу соҳани ривожлантиришга қаратган тадбирлари, молиялаштириш дастурлари ва инвестицион лойиҳалари орқали таъсири сезилиши мумкин. Шулар жумласига, Умумжаҳон савдо ташкилоти, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, ЕврОсиё тараққиёт банкни киритиш мумкин.

Умумжаҳон савдо ташкилоти (УСТ) 1995 йилда ташкил этилган бўлиб, 1948 йилда қабул қилинган Тариф ва Савдо бўйича Бош келишув (ГАТТ)нинг давомчиси ҳисобланади. УСТ нинг асосий мақсади аъзо мамлакатларда ўзаро ташқи савдо операциялар уйғунлигини таъминлаш ва камситувчи (дэмпинг) сиёсатни тартибга солишдан иборат¹⁶.

¹⁶ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

Маълумки, ташқи савдонинг амалга оширилиши кўп жиҳатдан мамлакатда ўрнатилган валюта муносабатларига боғлиқ бўлади. Шунинг учун УСТ аъзо бўлаётган мамлакат одига ХВФ талаблари бажарилишини илгари суради.

Ўзбекистон 1994 йилда УСТга кириш учун ариза берган ва 1995 йилдан бошлаб, ташкилот талаблари бажарилишини кузатиб борувчи гуруҳ ташкил этилган. 1998 йил сентябрида УСТ котибиятига Ўзбекистоннинг ташқи савдо режими тўғрисида Меморандум тақдим этилган.

Европа тикланиш ва тараққиёт банк (ЕТТБ). Ўзбекистон ЕТТБга 1992 йилда, банк акцияларининг собиқ иттифоқ республикалари ўртасида тақсимлангандан сўнг аъзо бўлади, 1993 йилда биринчи лойиҳа амалга оширилади.

ЕТТБ Ўзбекистонда ўз фаолияти етита йўналишини белгилади. Булар куйидаги соҳаларни ривожлантиришга қаратилади:

- молия сектори ва банк инфратузилмаси;
- кичик ва ўрта корхоналар;
- бозор инфратузилмаси;
- энергетика мажмуаси;
- пахтани қайта ишлаш ва енгил саноатнинг бошқа тармоқлари;
- сайёҳлик инфратузилмаси;
- табиий ресурсларни ўзлаштириш.

ЕТТБнинг асосий мақсади Собиқ Иттифоқ парчаланиши натижасида жаҳон майдонларига чиққан янги ривожланаётган мамлакатларда бозор ислохотларини амалга оширишга ёрдам беришдан иборат. ЕТТБ мамлакатда инвестиция лойиҳани амалга оширирар экан қарз олувчи олдида бир қатор талабларни қўйяди. ЕТТБнинг бундай талаблари қаторида валюта масалалари ҳам алоҳида ўрин олган. Банк мамлакатда кечаётган ислохотларни доимий кузатиб боради.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ). 1993 йил 23 майда Ўзбекистон Республикаси томонидан ОТБга аъзо бўлиб кириш учун расмий ариза берилади, унга кўра 1993 йил 6 августда ОТБ бошқарув кенгаши Ўзбекистон аъзоликка қабул қилиш ҳақида резолюция (266) қабул қилди.

1995 йил 29 июнда ЎЗР Президентининг «Ўзбекистоннинг Осиё Тараққиёт Банки»га аъзо бўлиб кириши тўғрисида»ги Фармони (ПФ №1199) чиқди.

ОТБ ҳам ЕТТБ каби асосий эътиборни бозор ислохотларини амалга оширишга қаратадиган ташкилот ҳисобланади. Ушбу ташкилот БМТнинг таклифи билан Осиё ва Тинч океани ҳудудида жойлашган мамлакатларни ривожлантириш ва камбағалликка қарши фаолият олиб бориш учун ташкил этилган.

Умуман олганда Банкнинг фаолияти валюта муносабатларига таъсирини эътироф этиш қийин, чунки ташкилотни валюта соҳасидаги масалалар қизиқитрмайди.

ОТБ нинг Ўзбекистонда валюта муносабатларига ривожланишига таъсир этиш имкониятларини Банк томонидан умумий бўлган валютани 2006 йилда муомалага чиқаришга режалаштирилаётганлиги орқали ифодаласа бўлади¹⁷.

¹⁷ Tay Vaughan., Multimedia: Making it Work. USA, 2016, English.

Ушбу тадбирнинг биринчи босқичи 2006 йилда нақдсиз шаклда АСУ ҳисоб бирлигини киритишдан бошланиши керак эди. Ушбу валютанинг курси валюталар саватига киритилган валюта қимматликлари асосида аниқланиб, ушбу саватга Хитой, Жанубий Корея, Япония ва АСЕАН га аъзо 10 мамлакат валютаси киритилган¹⁸.

ХВФ мутахассислари ва Вашингтон ҳукумати ҳозирги пайтда бу валютанинг таъсирини таҳлил қилмоқда. Хитой, Янги Тайван ва Гонг Конг валюталари иштирок этган ҳар қандай валюта саватининг барқарор бўлиши шубҳасиз, АСУнинг айнан шу жиҳати жоиз бўлса, АҚШ долларини ортда қолдириши мумкин дея эътироф этилмоқда¹⁹.

Ўзбекистоннинг Осиё тараққиёт банкига аъзолигини ҳисобга оладиган бўлсак, мамлакат валюта захирасида бу каби валютанинг пайдо бўлиши валюта девирсификациясини амалга ошириш имкониятини янада кенгайтишига хизмат қилиши мумкин.

7. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ХАЛҚАРО МОЛИЯВИЙ ТАШКИЛОТЛАР БИЛАН ҲАМКОРЛИГИНИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.

Маълумки, ҳозирги кунга келиб мамлакатимиз дунёнинг етакчи ва энг йирик молиявий ташкилотлари сафига кўшилмоқда. Ушбу ташкилотлар билан амалга оширилган лойиҳалар, улар томонидан ажратиб келинган ва келинаётган молиявий ресурслар мамлакатимиз иқтисодиёти ва бошқа секторларининг ривожига хизмат кўрсатиб келмоқда. Мамлакатимизнинг халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигининг бошланиши сифатида 1992 йилда амалга оширилган ишларни келтириб ўтиш мумкин. Айнан шу йилда мамлакатимиз дунёнинг энг йирик ва нуфузли халқаро молиявий ташкилотлари, Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банки гуруҳи таркибига кирди. Ушбу интеграциялашув мамлакатимизда иқтисодиёт соҳасида амалга ошираётган ислохотлар учун янги йўлларни очиб берди. Ўзбекистон ва халқаро молиявий ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорликнинг навбатдаги босқичи сифатида мамлакатимизнинг митақадаги энг йирик молиявий ташкилотлар, Европа тикланиш ва тараққиёт банки ва Осиё тараққиёт банкига аъзо бўлиб киришида намоён бўлди.

Республикамизга, ҳозирги кунга келиб асосий молиявий маблағларни ажратиб келаётган молиявий ташкилотлар ичида Осиё тараққиёт банки ва Жаҳон банки гуруҳига кирган ташкилотлар алоҳида ўрин эгаллайдилар. Шунинг учун мамлакатимизнинг халқаро молиявий ташкилотлар билан молиявий муносабатларини таҳлил қилар эканмиз, айнан шу икки халқаро молиявий ташкилотларнинг мамлакатимиз билан алоқаларини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

¹⁸ Andrew P. Sage, William B. Rouse., Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises. USA, 2011, English.

¹⁹ Adam Szirmai, Wim Naude, Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

Ўзбекистон барқарор ўсишга эришди, камбағаллик даражасини кескин пасайишига эришди ва жаҳон молиявий инқирозини енгиб ўтди.

Ўзбекистон ва Жаҳон банки гуруҳи

Мамлакатимиз Жаҳон банки таркибига 1992 йилда кирган бўлиб, ҳозирги кунга қадар ушбу молиявий ташкилот билан ҳамкорликда 23 лойиҳани имзолашга эришди. Ушбу лойиҳаларни имзолаш жараёнида Жаҳон банки гуруҳи томонидан Ўзбекистондаги иқтисодий ўзгаришлар чуқур таҳлил этиб борилди.

Ўзбекистондаги макроиқтисодий барқарорликка эришиш борасидаги дадил қадамлар Жаҳон банки гуруҳи томонидан ижобий баҳоланиб, давлатимизнинг рейтингини ошишига ва ажратилаётган кредитларни йўналишини ўзгаришига ҳамда лойиҳаларни кўпайишига олиб келди.

Лойиҳалар Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки ҳамда Халқаро ривожланиш ассоциацияси томонидан молиялаштирилган бўлиб, имзоланган 23 лойиҳадан 13 таси ҳозирги кунга келиб яқунланган бўлса, қолган 10 та лойиҳа ҳозирги кунда ҳам амалда. Ҳамкорлик даври давомида яқунланган лойиҳаларнинг умумий қиймати 549 млн. АҚШ долларига тенгдир.

Ҳозирги кунга қадар яқунланган лойиҳалар, асосан, инсон ресурсларини бошқариш ва ижтимоий муҳофазани кучайтириш, энергетика соҳасини такомиллаштириш ва қишлоқ ҳудудларида иқтисодий ўсишни таъминлашдан иборат.

Жаҳон банки гуруҳи томонидан молиялаштирилган ва ниҳоясига етган лойиҳалар

№	Лойиҳалар	Ажратилган маблағ (АҚШ долларарида, млн.)
1	Институционал ривожланиш	21
2	Иқтисодиётни қайта тиклаш	160
3	Пахтачилик соҳасини модернизациялаш	66
4	Иқтисодиётнинг институционал ривожланиши 1	25
5	Саломатлик 1	30
6	Иқтисодиётнинг институционал ривожланиши 2	28
7	Тошкент шаҳрини чиқиндилардан тозалаш	24
8	Давлат молия бошқарувидаги ислохотлар	0,9
9	Шаҳар транспортининг янгилиниши	29
10	Қишлоқ хўжалиги ҳудудидаги корхоналарни кўллаб-қувватлаш 1	36
11	Қишлоқ хўжалиги ҳудудида сув таъминотини яхшилаш	75
12	Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг сув таъминотини яхшилаш	40
13	Таълим 1	15
	Жами	549

Жаҳон банкининг республикаимиз иқтисодиёти учун ажратган молиявий маблағлари мамлакат иқтисодий ривожланиши, ЯИМнинг ўсиши, иқтисодиётнинг модернизациялашувига қаратилган бўлиб, қуйидаги асосий тўрт йўналиш доирасида ифодаланган:

- иқтисодий ўсиш учун замин яратиш;
- қишлоқ ҳудудида иқтисодий ривожланишни таъминлаш;
- инсон ресурслари тараққиётини ва ижтимоий муҳофазани таъминлаш;
- атроф муҳитни ҳимоя қилиш ва у билан боғлиқ рискларни бошқариш.

Ҳозирги кунда амалда бўлган лойиҳаларнинг умумий суммаси 630 млн. АҚШ долларидан ортиқ бўлиб, лойиҳалар асосан инфратузилмани ривожлантириш ва аҳоли саломатлигини таъминлашга қаратилган бўлиб, жами 10 лойиҳа доирасида молиялаштирилиб келинмоқда.

Жаҳон банки гуруҳи томонидан ҳозирги кунда Ўзбекистонда молиялаштирилиб келинаётган лойиҳалар

№	Лойиҳалар	Ажратилган маблағ (АҚШ долларисида, млн.)
1	Қишлоқ хўжалиги ҳудудидаги корхоналарни қўллаб-қувватлаш 2	68
2	Дренаж ва ирригацион тизимларни янгилаш	60
3	Саломатлик 2	40
4	Иккинчи умумий таълим	28
5	Фарғона сув ресурсларини бошқариш	66
6	Бухоро ва Самарқанд оқава сув тармоқларини модернизациялаш	55
7	Саноат корхоналарида энергия қувватларидан фойдаланиш самарасини ошириш	25
8	Сирдарё сув таъминотини яхшилаш	88
9	Толимаржон иссиқлик электр станциясини қуриш	110
10	Соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш	93
	Жами	632,5

Ўзбекистон Республикасига киритилган дастлабки маблағ – Техник ёрдам ва мамлакатда ташкилотларнинг барпо этилишига бағишланган эди. Киритилган сумма 21 млн. АҚШ долларига тенг бўлган бўлиб, бу лойиҳа 1994 йилдан 2000

йилгача давом этди. Лойиҳанинг асосий мазмуни иқтисодий ислохотларнинг олиб борилишига кўмаклашишдир, инфратузилмани ривожлантириш, хусусийлаштиришни амалга ошириш ва албатта ижтимоий муҳофазани таъминлаш кирган эди²⁰.

Ушбу лойиҳанинг мантиқий давоми сифатида 1995 йилда 160 млн. АҚШ долларига тенг янги кредит ажратилди.

Мамлакатимизга ажратилган навбатдаги кредит 1994 йилда имзоланиб, лойиҳа 2002 йилда ниҳоясига етгунича ажратилиб келинди. Ажратилган сумма 66 млн. АҚШ долларига тенг бўлиб, у пахта етиштирилишини ривожлантириш, техник заминини яхшилашга қаратилиши билан бирга атроф муҳитни заҳарлашга қарши ҳам етарлича эътибор берди.

Эътибор берадиган бўлсак, Жаҳон банки гуруҳининг аксарият ажратмалари атроф муҳитни тозалигини сақлашга эътибор берди. Хусусан сув тозалигини сақлашга, айнан шу соҳадаги дастлабки қадам 1992 йилда қўйилди. Имзоланган лойиҳа “Сув таъминотини яхшилаш” деб аталди ва у амалга ошириладиган ишларнинг дебочаси бўлди, деб айтсак муболаға бўлмас. Ажратилган сумма 5 млн. АҚШ долларига тенг бўлди. Ундан сўнг 1997 йилда “Сув ва санитария” мавзусидаги лойиҳа доирасида 75 млн. АҚШ доллари ажратилди. Лойиҳа 2008 йилда тугатилди. Бунга қўшимча тарзда 2001 йилда яна бир лойиҳа доирасида 36,14 млн. АҚШ доллари берилди.

1998 йилнинг 21 майидан бошлаб эса Тошкент шаҳрида тупроқнинг шўрланишига қарши чора-тадбирларга бағишланган лойиҳа имзоланди, у 8 йил давом этиб, унинг доирасида 24 млн. АҚШ доллари банк томонидан инвестиция сифатида киритилди.

Дастлабки бобда таъкидлаб ўтилганидек, банкнинг асосий мақсадларидан бири дунёдаги инсонларнинг соғлиғини яхшилаш, айнан шу мақсадда 1998 йилда мамлакатимиз билан “Саломатлик-1”, 2004 йилда эса “Саломатлик-2” лойиҳалари имзоланди. Дастлабки лойиҳа доирасида 30 млн. АҚШ доллари ажратилган бўлса, иккинчисида 40 млн. АҚШ доллари ажратилди. Лойиҳаларнинг асосий мақсади сифатида – соғлиқни сақлаш ташкилотларининг техник базасини яхшилаш ва тажрибали кадрларни етиштириш бўлди. Дарвоқе, “Саломатлик-2” дастури 2010 йилнинг июнигача давом этди.

Иқтисодий соҳани янада ривожлантириш учун банк томонидан 1998 йилда 28 млн. АҚШ долларига тенг лойиҳа, 1999 йилда эса 25 млн. га тенг лойиҳа имзоланди. Ушбу лойиҳалар – Халқаро ривожланиш ассоциацияси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўртасида имзоланди. Уларнинг асосий мақсади:

²⁰ Keith S. Taber., *Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research.* Springer., UK, 2013, English.

- иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш;
- тижорат банклари орасидаги рақобатни кучайтириш;
- банк соҳасида инновацион фаолиятни уйғотиш.

Янги асрга кадам қўйилганидан кейин ҳам Жаҳон банки гуруҳи ташкилотлари ва Ўзбекистон Республикаси орасидаги муносабат сусаймади. Эндиликда банк кўпроқ ижтимоий соҳаларга эътиборини кучайтирди. Хусусан 2000 йилнинг майида 29 млн. АҚШ долларига тенг Транспорт соҳасини ривожлантиришга бағишланган лойиҳа имзоланди. Унинг натижасида Самарқанд, Наманган, Бухоро, Нукус, Олмалиқ шаҳарларида транспорт таъминоти яхшиланди.

Таълим соҳасига 2006 йилда имзоланган лойиҳа натижасида 15 млн. АҚШ доллари ажратилди. Бу пуллар юқори синфларда ўқитиш самарадорлигини оширишга йўналтирилди. Лойиҳа 2009 йилнинг июнигача давом этди. Лойиҳанинг Ўзбекистон томонидан иштирокчиси Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги бўлди.

Банк янги соҳаларга кириб боришига қарамай, олдиндан ишлаб келган соҳаларни ҳам унутмади, яъни 2002 йилда “Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида сув таъминотини яхшилаш” лойиҳасига 40 млн. АҚШ доллари ажратилди. Ушбу лойиҳа Самарқанд ва Бухоро шаҳарларининг сув таъминот хизмати томонидан амалга оширилган бўлиб, келажакда лойиҳанинг давоми ҳам молиялаштирилиши кутиляпти. Бундан ташқари Дренаж, ирригация ва мелиорация тизимларини яхшилаш учун 128 млн. АҚШ долларига тенг лойиҳа ишга тушди. Бу лойиҳа икки босқичли бўлиб, унинг биринчи босқичи доирасида 60 млн. АҚШ доллари берилиши мўлжалланган бўлса, 2008 йилда бошланган иккинчи босқичида яна 68 млн. АҚШ доллари ажратилади. Ҳар иккала лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан амалга оширилди.

Юқорида таъкидланган техник ёрдам ва кредитлардан ташқари Жаҳон банки гуруҳи мамлакатимизга грантларни ҳам ажратиш билан шуғулланиб келмоқда.

4-жадвал маълумотларига асосан ажратилган грантларнинг энг каттаси Иқтисодий ўзгаришларнинг таҳлилига ажратилган, ажратилган сумма 414 млн. АҚШ долларига тенг бўлиб, у мамлакатимизнинг Иқтисодий тадқиқотлар марказига ажратилган. Ушбу дастурнинг асосий мақсади – иқтисодий ўзгаришларни назарий асосларини баҳолаб бориш, уларни таҳлил қилиш ва шу билан шуғулланувчи ташкилотларнинг маъмурий техник базасини яхшилаш.

Иккинчи грант миқдори 410 млн. АҚШ долларига тенг бўлиб, у ҳам назарий асосларни такомиллаштиришга қаратилган. Хусусан, статистик тизимини янгилашга йўналтирилган.

8-расм маълумотларидан кўришиб турибдики, жаҳон банки томонидан 2003 йилдан бошлаб Ўзбекистонга ажратилган кредитларнинг аксарият қисми ўзлаштирилган ва ҳозирги кунга келиб қолдиқ баланси 592,5 млн. АҚШ долларини ташкил этади. банки томонидан молиялаштирилган лойиҳалар ҳам қамраб олинган.

Бу жаҳон банки экспертларининг ҳисобларига қараганда жуда яхши кўрсаткич бўлиб 2012 йил давомида, яъни лойиҳадар айнан шу йилни ҳам қамраб олади, уларни ўзлаштиришга имкониятлар мавжуд. Чунки, Президентнинг молия соҳасига тегишли 1438 сонли, саноатни ривожлантиришга оид 1442 сонли, инфратузулма, транспорт ва коммуникацияни ривожлантириш 1446 сонли ва тизимли ўзгаришларни жадаллаштиришга йўналтирилган 1464 сонли фармонларини амалга ошириш учун Жаҳон

Бундан ташқари монополияга қарши курашга бағишланган дастур учун ва пенсия тизимидаги ислохотларни қўллаб-қувватлаш мақсадида грантлар ажратилган.

Жаҳон банки гуруҳи ташкилотлари томонидан ажратилган пул маблағлари асосан ижтимоий ва иқтисодий соҳаларга тақсимланди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ажратилган маблағлар мамлакатнинг кўпгина воҳаларида ҳолатнинг бир мунча яхшиланишига замин яратиб берди.

Жаҳон банки гуруҳи инвестициялари натижасида қуйидаги ижобий натижалар юзага келди:

- Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида 44 000 га яқин инсонлар тоза сув билан таъминланди. 800 000 га яқин кишиларнинг ҳар куни истеъмол қиладиган сувлари эса ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатидан яхшиланди.
- Республиканинг 90% аҳолиси сув таъминотига эга бўлди. Шу пайтнинг ўзида деярли 80% инсонлар сув таъминотидан қониқиш ҳосил қилдилар.
- Ирригация тармоқларининг яхшиланишидан деярли 5000 та фермер ўз ишини яхшилаш имконига эга бўлди.
- 50 га яқин фермерлар янги, замонавий ускуналарни сотиб олиб, ўзининг иш даражаларини анчагина яхшилаб олдилар.
- 2300 поликлиника янгидан иш бошлади.
- 11 млн.га яқин чекка тумандаги кишилар замонавий ва сифатли медицинага эга бўлди.
- Касалликларнинг сони камайди.

8. ЕВРОПА ТАРАҚҚИЁТ ВА ТИҚЛАНИШ БАНКИ ВА ОСИЁ ТАРАҚҚИЁТ БАНКЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Ривожланаётган Осиё мамлакатлари ҳудудий халқаро банкни тузишга Марказий Африка Тараққиёт Банки (МАТБ) ва Африка Тараққиёт Банки (АФТБ) тузилгандан кейин астойдил ҳаракат қила бошлади. Осиё тараққиёт банкни (ОТБ) тузиш ҳақидаги аниқ таклиф 1963 йил сентябрида БМТнинг иқтисодий комиссияси томонидан берилди. Комиссия банк ҳудудий иқтисодий ҳамкорликнинг муҳим инструменти бўлади деб умид қилган эди. Бу таклиф 1963 йил декабрида Манилада бўлиб ўтган Осиё ҳамкорлиги бўйича министрлар конференциясида қўллаб-қувватланди ва конференция ЭКАДВ Ижроия котибиятига ОТБни тузиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишни илтимос қилди.

Натижада, Ижроия котибияти экспертлар гуруҳини ташкил қилди ва бу гуруҳга йирик мутахассислар жалб қилинди. ОТБ Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ХТТБ) ва МАТБ тажрибаларига асосланган ҳолда тузилди. Таъсисчилар ОТБнинг бир томондан ХТТБ билан, иккинчи томондан миллий банклар билан алоқасини кўзда тутган эди. Осиё мамлакатларига кўп томонли ёрдам кўрсатиш тизимини ХТТБ бошқариши керак эди.

Осиё Тараққиёт Банки (ОТБ) - Осиё ва Тинч океани минтақаси мамлакатларининг ривожланиш лойиҳалари учун узоқ муддатга кредит ажратиш билан шуғулланадиган йирик давлатлараро молия ташкилотларидан бири ҳисобланади. Банк 1965 йилда ташкил топган, унинг бош қароргоҳи Манила шаҳри (Филиппинлар)да жойлашган. ОТБни тузишдан мақсад - Осиё ва Тинч океани минтақасидаги ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ва ижтимоий тараққиётга ёрдам беришдан иборат.

Токиода имзоланган ОТБ тўғрисидаги битимга кўра бу молиявий ташкилотнинг функциялари МАТБ функцияларига ўхшаш. Банк Осиё-Тинч океани ҳудуди (ОТОХ) мамлакатлари ҳудудий ҳамкорлигини, иқтисодий ривожланишини таъминлаши, аъзо мамлакатларга молиявий, иқтисодий ва техник ёрдам кўрсатиши, уларнинг иқтисодий ҳаракатларини тартибга солиб туриши керак. Осиё Тараққиёт Банкининг асосий вазифалариэтиб куйидагилар белгиланди:

- Осиё мамлакатлари иқтисодий ривожига ва ҳамкорлигига кўмаклашиш;
- Давлат ва хусусий фондлардан капитал қўйилмаларнинг ўсишини таъминлаш;
- ОТОХга кирувчи мамлакатларга қарзлар бериш, бунда кичик ва энг паст ривожланган давлатларни молиялаштириш, ҳамда ҳудудий-иқтисодий ҳамкорликни мустаҳкамловчи лойиҳаларга катта эътибор бериш керак;
- Ҳудудий савдонинг ривожланишига олиб келувчи иқтисодий режаларни тартибга солишда иштирок этиш;
- Ташқи манбалардан молиялаштириладиган лойиҳаларни тайёрлаш ва бажаришга техник ёрдам бериш;

- ОТОХ мамлакатлари ташқи савдосига ва иқтисодий ривожланишига ёрдам бериш;

- ОТБ заиф ривожланган мамлакатлар эҳтиёжига катта эътибор беради ва ҳудуднинг иқтисодий ривожланишига олиб келувчи регионал, субрегионал ва миллий лойиҳа ва режаларга катта эътибор беради²¹.

ОТБни ташкил этиш жараёнида ривожланаётган давлатлар тўртта асосий шартни қўйдилар :

- капиталнинг 60 % и ЭСКАТО ҳудуди мамлакатлари взнослари эвазига шакллантирилиши керак;

- банк президенти регион давлатларидан бирининг вакили бўлиши керак;

- директорлар кенгашининг 12 аъзосидан 8 таси ҳудуд давлатлари вакили бўлиши керак;

- банк штаб-квартираси ҳудуд давлатларидан бирининг пойтахтида жойлашиши керак.

ОТБ уставига биноан Банк тизимида бир нечта махсус фондлар киради:

- Имтиёзли шартларда узоқ муддатли кредитлаш махсус фонди;

- Осиё ривожланиш фонди;

- Техника ёрдами махсус фонди.

Ўзбекистон Осиё Тараққиёт банкига 1995 йилнинг августида аъзо бўлиб кирди. Республикаимизнинг бу банкка аъзо бўлиши иқтисодий ўзгариш жараёнини маълум даражада тезлаштиради, ҳамда тадбиркорлик ва бизнеснинг турли хил шакллари ривожланишига кўмаклашади. 1996 йилнинг 17 декабрида ОТБ нинг Директорлар Кенгаши Ўзбекистонга 50 млн.\$ миқдорда кредит линиясини 13 йил муддатга, дастлабки 3 йилини имтиёзли шартда очишга қарор қилди. Бугунги кунда бу кредит линияси тўлиқ ўзлаштирилган бўлиб, ўнлаб кичик ва ўрта бизнес лойиҳалари молиялаштирилди.

ОТБ асосан ўз кредитларини технология ва ускуналарни сотиб олиш, ишчи капитал харажатларини қисман қоплашга, қишлоқ хўжалиги секторида мавжуд ускуналарни модернизация қилиш, қайта куруллантириш ва янги ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган сублойиҳаларни молиялаштиришга берилади. Бу кредит линиясининг кредитори бўлиб ЎзР ТИФ Миллий банки ҳисобланади. Қарз олувчи бўлиб хусусий, кичик ва ўрта корхоналар бўлиши мумкин (Аралаш капиталга эга бўлган корхоналар бўлиши мумкин, лекин бошқарув хусусий сектор қўлида бўлиши керак). Кредит олиш учун лойиҳа экспортбоп ёки импорт ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва валютада ўзини коплаши керак.

²¹ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

«АМУ-ЗАНГ машина каналларини тиклаш» - 73,2 млн. АҚШ доллари ва «Бошоқли экинлар ҳосилдорлигини ошириш» - 26 млн. АҚШ доллари . ОТБ нинг Ўзбекистонга ажратган кредитининг умумий ҳажми 1млрд. 340 млн. АҚШ долларига тенг бўлиб, 14 қўшма лойиҳани амалга оширишни назарда тутди. Шундан 745 млн. АҚШ долларига тенг кредит бугунги кунда амалда тасарруф этилмоқда. Бу билан ОТБ мамлакатимиз иқтисодиётига инвестиция киритаётган бошқа халқаро молия ташкилотларидан ўзиб кетди.

“АМУ-ЗАНГ” машина каналлари тизимини тиклаш» лойиҳасининг мақсади Аму-Занг ирригация тизимининг мустаҳкамлиги, самародорлиги ва барқарорлигини оширишдир. Бу тизим Амударёдаги насос станцияларини ўз ичига олиб, Сурхондарё вилоятида 100 минг гектар майдонга сув етказиб беради, вилоятдаги 400 минг кишининг турмуши асосан суғориладиган деҳқончилик билан боғлиқ. Лойиҳа доирасида 3 та асосий насос станцияси – Боботоғ, Аму-Занг ва Аму-Занг 2 ни реконструкция қилиш кўзда тутилган. АМУ-Занг каналининг магистрал ирригация ва дренаж тизимини режали таъмирлаш ва тиклаш (асосий каналларнинг айрим қисмлари, гидроиншоотларни тиклаш, соҳилни бетонлаш) сув ўтказиш имкониятларини ошириш ҳамда сувнинг унумли ва ўз вақтида тақсимланишига йўналтирилган. Ҳисоб-китобларга кўра, ушбу лойиҳа амалга оширилгач, мазкур ҳудудларда яшовчи 200 минг киши ижтимоий ва иқтисодий фойда кўради, яъни уларнинг даромадлари ортади, янги иш ўринлари яратилади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси билан ОТБ нинг ўзаро манфаатли ҳамкорлиги жадал ривожланмоқда. Транспорт инфратузилмаси, қишлоқ хўжалиги, базавий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими, коммунал хўжалик, кичик ва ўрта бизнес соҳаларида қўшма лойиҳалар амалга оширилмоқда. Фақат 2003 йилнинг ўзида базавий таълим, микромолиялаш, энергетика инфратузилмаси соҳаларида қўшма лойиҳаларни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва ОТБ ўртасида умумий қиймати 198,5 млн. АҚШ долларига тенг 4 та битим имзоланди.

Бу дастур оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, ичимлик сув билан таъминлаш, корхоналарни хусусийлаштиришдан кейин қўллаб-қувватлаш, корпоратив бошқарувни такомиллаштириш, энергетикада янги қувватларни ривожлантириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган қўшма лойиҳалар амалга оширишни назарда тутди.

Бундан ташқари Қорақалпоғистонда ОТБ гранти ёрдамида Гаров фонди очилди. Маблағи 120 минг АҚШ долларига тенг бўлган бу жамғармани тузишдан мақсад, Орол бўйида тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотини қайта

ишлашни йўлга қўйишда ёрдам беришдир. Ушбу гаров фонди тадбиркорлар учун 10 млн. сўмга қадар кредит олинаётганида гаровга кафолат беради.

Фонд ҳозирнинг ўзидаёқ икки тадбиркорга 12 млн. сўмлик кредит олиш учун гаров берди. Йил охиригача яна 18 тадбиркорни шу йўсинда қўллаб-қувватлаш режалаштирилган. Шу кунларда 10 та бизнес лойиҳа кўриб чиқилмоқда.

Ҳозирда Қорақалпоғистонда 133 минг кичик ўрта бизнес субъекти бор. Бу эса ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 2390 тага кўпдир. Натижада 3169 та янги иш ўринлари бунёд этилди. ОТБ нинг Тошкентдаги ваколатхонасидан хабар беришларича, банк Қорақалпоғистондаги бизнес-инкубатор билан шартнома тузган, ушбу ҳужжатга кўра кичик корхоналарни ривожлантириш лойиҳаларини амалга ошириш мўлжалланмоқда. Шу мақсадда ОТБ Қорақалпоғистондаги ишлаб турган корхоналарга грантлар ажратмоқда. Шунингдек, 10 минг АҚШ долларигача бўлган суммага қишлоқ хўжалиги ва ускуна лизинги учун ҳам грантлар бермоқда.

Умуман олганда, тасдиқланган стратегияга мувофиқ 2005 йилгача бўлган даврда ОТБ лойиҳа ссудалари беради, техникавий ёрдам кўрсатади ва зарурат туғилганда шошилиш тўлов операцияларини ўтказди. Ўзбекистон ҳукумати Осиё тараққиёт банки (ОТБ)нинг 585 млн. АҚШ доллари миқдорида ажратган мультитранш кредитини биринчи тоифали миллий автомагистрал куриш учун жалб қилади. Жорий йилнинг биринчи ярмида биринчи траншни ажратиш тўғрисида келишувни имзолаш режалаштирилиб, унинг миқдори аниқлаштирилмоқда²².

ОТБнинг маблағлари 220 км узунликдаги А-380 автомобиль йўли қисмлари реконструкциясига йўналтирилади. Дастурга мувофиқ, олти йил давомида бетон ва цемент қопламали, узунлиги 400 км келадиган тўрт тасмали йўллар, бетон-асфальт қопламали 813 км тўрт тасмали йўллари ва бетон-асфальт қопламали 288 км икки тасмали йўллари курилади. Курилиш шунингдек, етти та транспорт чорраҳаларини ва 1488 км йўл қувурлари ҳамда кўприклари бунёд этишни кўзда тутди. 2,6 млрд. долларга яқин қийматдаги лойиҳани молиялаштириш ОТБнинг мультитраншли кредитдан ташқари, 1,68 млрд. доллар миқдоридаги ҳукумат маблағлари ҳисобига, шунингдек, Хитой ҳукуматининг Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо-мамлакатлар учун кредит линияси ҳамда бошқа халқаро молия ташкилотлари ҳисобига амалга оширилади. Дастур халқаро молия ташкилотлари маблағларини бетон ва цемент қопламали йўл қисмларини куриш ва технологиясини сотиб олиш учун жалб қилишни кўзда тутди.

²² Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

Айтиш жоизки, Ўзбекистон билан ОТБ ўртасида ишлаб чиқарилган ҳамкорлик стратегиясига биноан мамлакатимизга техникавий кўмак йўналишлари бўлиб қуйидагилар танланди:

- инвестиция лойиҳаларини тайёрлашни молиялаштириш;
- меъёрий негизни такомиллаштиришга кўмаклашиш;
- турли давлат муассасаларига консалтинг хизматларини кўрсатиш;
- тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашиш;
- экология ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги муаммоларни ҳал этишга кўмаклашиш;

- иқтисодийнинг турли тармоқларидаги миллий кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш.

2010 йилга қадар ташкилот томонидан мамлакатимизга ажратилган жами пул миқдори 1 млрд. 993 млн. АҚШ долларини ташкил этаётган бўлиб, ушбу сумманинг 97%, яъни 1 млрд. 950 млн. АҚШ доллари Ўзбекистонга 35 та займ доирасида ажратилган бўлса, қолган 43 млн. 200 минг АҚШ доллари грант ёрдамлари сифатида берилган. 2010 йилда Осиё тараққиёт банки Ўзбекистон Республикасига 656 млн. АҚШ долларини асосий инфратузилмани ривожлантириш мақсадида ажратди, ушбу ажратилган сумма энергетика, транспорт, сув таъминоти ва кичик бизнес корхоналарини ривожлантиришга сарфлаш мўлжалланган. Ҳозирги кунга келиб мамлакатимиз Осиё тараққиёт банкининг регионал аъзолари қаторидан 15-аъзо бўлиб намоён бўлса, қарз олган мамлакатлар қаторида 14-саҳифани банд этиб келмоқда.

2014-йилда ОТБ Ўзбекистонда энергияга нисбатан ўсиб бораётган талабни қондириш, самарали энергия қувватларини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш мақсадида 300 млн. АҚШ доллар миқдорида займ ажратди. Осиё тараққиёт фонди ва бошқа махсус фондлар, оддий капитал ресурсларидан молиялаштириладиган Ўзбекистондаги грант лойиҳалари ва заёмлар бўйича ўзлаштирилган маблағларнинг умумий йиғиндиси 2,01 млрд. АҚШ долларини ташкил қилди.

Ўтган муддат ичида, ОТБ хусусий секторга 225 млн. АҚШ доллари миқдоридаги иккита заём ва техник кўмак грантлари кўринишидаги 61,7 млн. АҚШ долларини ўз ичига олган умумий миқдори 4,1 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган 54 заёмни ажратди.

Бугунги кунда Ўзбекистон ва Осиё тараққиёт банки ўртасидаги ўзаро манфаатли шериклик изчил ривожланиб, ҳамкорлик портфели умумий қиймати 14 миллиард доллардан зиёдни ташкил этувчи 59 лойиҳани ўз ичига олган бўлиб, уларни молиялаштириш учун банкнинг 6 миллиард доллардан кўпроқ маблағи жалб қилинган.

Толлимаржон ва Тахиатош иссиқлик электр станцияларида замонавий буғ-газ қурилмаларини барпо этиш, юқори вольтли электр узатиш линияларини

модернизация қилиш, қишлоқ жойларда намунавий уй-жой қуриш, мамлакатимизнинг турли ҳудудларида сув таъминоти тизими ва санитария объектларини реконструкция қилиш, Аму-Бухоро машина канали тизимини қайта тиклаш, Мароқанд-Қарши темир йўлини электрлаштириш, кичик бизнесни, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва бошқа лойиҳалар Осиё тараққиёт банки иштирокида амалга оширилган ва амалга оширилаётган йирик лойиҳалар сирасига киради.

2017-2019-йилларга мўлжалланган кўшма дастур доирасида амалий ҳамкорликни янада ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш учун:

Аҳоли, айниқса, қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини ошириш, тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш, аграр тармоқни модернизация қилиш, йўл-транспорт инфратузилмаси, муқобил энергетикани ривожлантириш, энергия тежайдиган технологияларни жорий этиш ва бошқа йўналишларга қаратилган устувор лойиҳаларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этиши таъкидланди.

ОТБ президенти самимий қабул ва ўзаро шериклик муносабатларини мустаҳкамлашни қўллаб-қувватлаётгани учун Президентимизга чуқур миннатдорлик билдириб, Осиё тараққиёт банки Ўзбекистон билан кенг қўламли ҳамкорликни ривожлантиришга тайёрлигини таъкидлади.

ОТБ делегациясининг мамлакатимиз вазирликлари ва идораларида ўтказган учрашувлари якуни бўйича банкнинг 573 миллион долларлик маблағини жалб қилган ҳолда кичик бизнес, мева-сабзавотчилик соҳалари, сув таъминоти тизими ва автомобиль йўллари инфратузилмасини ривожлантиришга доир 4 лойиҳани амалга ошириш бўйича келишувлар имзоланди.

Ўзбекистонга ташрифи давомида Такехико Накао Самарқанд, Бухоро ва Тошкент вилоятларида бўлиб, Осиё тараққиёт банки иштирокида амалга оширилган инвестиция лойиҳаларининг натижалари билан танишди. Осиё тараққиёт банки Ўзбекистоннинг энергетика соҳасига 450 млн доллар ажратади

Маълумки, сўнгги йилларда мамлакатимиз ЯИМ доимий равишда ўсиб келмоқда. Бунга асосий сабаб, албатта мамлакатимизда белгилаб олинган ривожланиш дастурлари ва ҳукуматимизнинг олиб бораётган сиёсати замин яратиб келмоқда, деб айтсак муболаға бўлмайди. Бундан ташқари, ўсишнинг асосий сабаблари сифатида саноат ва инфратузилмани ривожлантиришга киритилган молиявий маблағларни ва уларни тўғри ва оқилона ўзлаштирилганлигини кўрсатсак бўлади.

1-расм. ОТБ томонидан Ўзбекистонга ажратилган кредитларнинг тақсимланиши (жами 1.993 млн.АҚШ долл.)

Осиё тараққиёт банки томонидан ишлаб чиқилган ва тайёрланиб келинаётган мамлакат ривожланиш стратегияси, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодиётнинг модернизация жараёни билан узвий боғланган тарзда тузилмоқда. Хусусан, банк томонидан 2015-2019 йилларга мўлжалланган ривожланиш дастурининг асосий йўналиш ва мақсадларига иқтисодий ўсишни давом эттириш ва янада ошириш, хусусий ва молиявий секторни ривожлантириш, транспорт инфратузилмасини ва инсон капиталини янада ривожлантириш киради. Қайд этиб ўтилган йўналишларнинг ривожланиши эса ўз-ўзидан иқтисодиётнинг ўсишини таъминлаш билан биргаликда янги иш ўринларини яратишга ва аҳоли турмуш даражасини оширишга хизмат қилади.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, мамлакатимиз Осиё тараққиёт банки билан 16 йилдан ортиқ вақт давомида ҳамкорлик қилиб келмоқда. Шу давр мобайнида амалга оширилган лойиҳаларнинг барчаси ўз олдига асосий мақсад сифатида аҳоли турмуш даражасини оширишни кўйиб келган. Бу эса ўз навбатида таълим, қишлоқ хўжалиги, транспорт, сув таъминоти, коммунал хўжалик ва кичик бизнес корхоналарига таъсир кўрсатди.

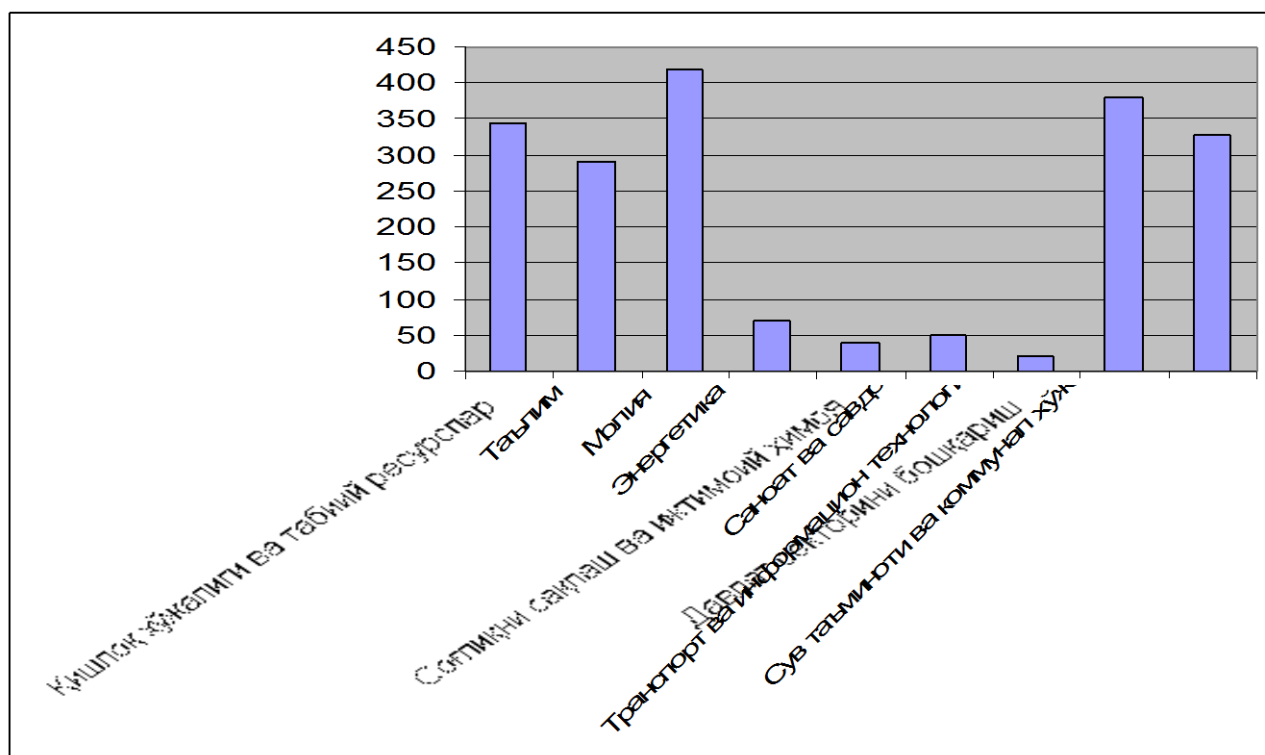
Осиё тараққиёт банки томонидан бугунги кунга қадар 35 кредит лойиҳалари ажратилган бўлиб, уларнинг умумий қиймати 1 млрд. 950 млн. АҚШ доллариدير.

Осиё тараққиёт банки билан биргаликда амалга оширилган лойиҳалар қаторидан жой олган “Ўқув адабиётларнинг нашрини такомиллаштириш”га

бағишланган лойиҳа натижасида мактабларда янги ўқув адабиётларни ижарага олиш инновацион тизими яратилди ва мактаб ўқувчилари янги, сифатли адабиётларга эга бўлдилар. Бу эса ўз навбатида таълим сифатини оширишга ва кам таъминланган оилаларнинг болаларини ўқиш имкониятларини кенгайтди.

Ажратилган суммалар таҳлили шуни кўрсатадики, Осиё тараққиёт банки ўз стратегиясига содиқ қолган ҳолда асосан, ижтимоий соҳаларни қўллаб-қувватлашга катта эътибор бермоқда (9-расм).

Ҳамкорлик йилларида амалга оширилган яна бир гуруҳ лойиҳалар сув ресурсларини бошқаришга қаратилди. Бу лойиҳаларнинг амалга оширилиши, биринчидан шаҳарларнинг дренаж тизимларини янгиланишига ва модернизация қилинишига замин яратган бўлса, иккинчидан тупроқ унумдорлигини оширишга ва унда фаолият юритувчи деҳқонларнинг кўпроқ ҳосил олишига ёрдам беришдир.

4-расм. Осиё тараққиёт банки томонидан Ўзбекистон Республикасига ажратилган кредитларнинг соҳалар бўйича тақсимоти

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда, айниқса транспорт инфратузилмасининг яхши ривожланганлиги муҳимдир, айнан шу мақсадда, Осиё тараққиёт банки ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида амалга оширилган лойиҳалар қаторида алоҳида эътибор транспорт ривожланишига қаратилган бўлиб, темир йўл тизимининг модернизациялашуви амалга оширилди, бу эса умумий ҳисобда 660 км темир йўlining реконструкция қилинишига замин яратиб берди. Амалга оширилган янгиланиш ишлари дунё стандартлари

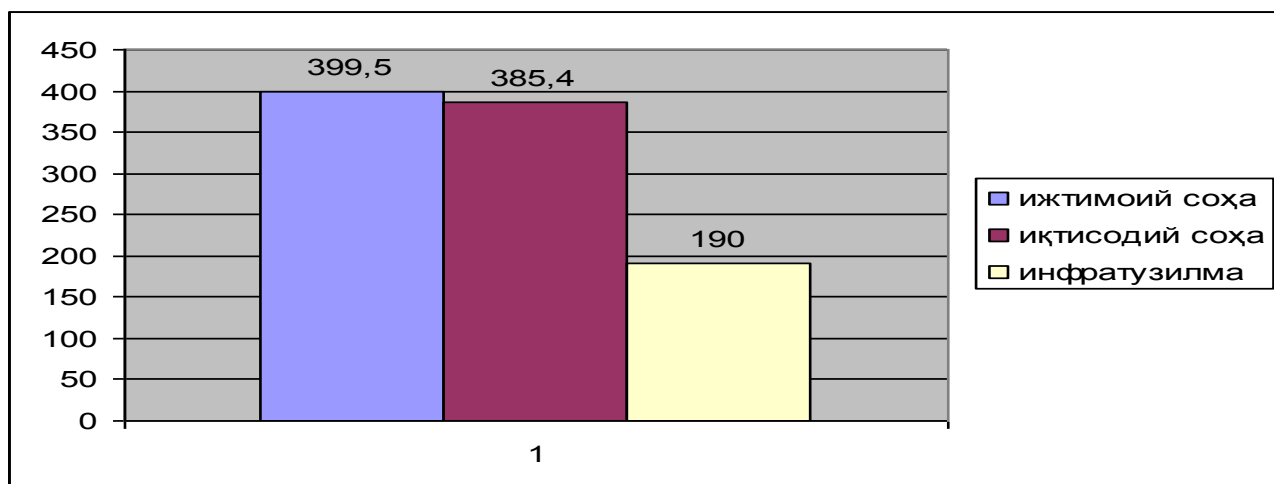
даражасида олиб борилиб, нафақат темир йўлнинг янгиланишига, балки телекоммуникацияларнинг янгиланишига ва компьютерлаштирилишига имкон берди. Амалга оширилган ишлар нафақат моддий неъматларнинг яратилишига, балки инсон ресурсларнинг ривожланишига туртки бўлди, чунки ушбу қурилиш натижасида мамлакатимизда янги иш ўринлар очилиб, мутахассисларнинг малакаси оширилишига ёрдам берди.

Осиё тараққиёт банки томонидан молиялаштирилган кредитлар давлат молия секторини янгиланишига хизмат қилди. Натижада, мамлакатимизда мавжуд бўлмаган Ғазначилик тизими юзага келди.

Шу ўринда ажратилган кредит линиялар ижтимоий соҳа ривожига, хусусан соғлиқни сақлаш соҳасини ҳам қамраб олганлигини айтиб ўтиш зарур. Хусусан, амалга оширилган ишлар натижасида Жиззах, Гулистон ва Қарши шаҳарлари аҳолиси тоза ичимлик сувига эга бўлган бўлсалар, “Она ва бола соғлиғини мустаҳкамлаш” лойиҳаси натижасида эса 1600 та шифокор ва 20 000 та ҳамширалар қайта ўқитилдилар.

Осиё тараққиёт банки томонидан тайёрланган лойиҳа натижасида кўп томонлама электрэнергияни ишлаб чиқариш режалаштирилмоқда, ушбу лойиҳа Толимаржон ТЭС замирида икки буғ-газ қурилмаларнинг қурилиши натижасида амалга оширилиши кутилмоқда.

Маълумки, Осиё тараққиёт банки томонидан молиялаштирилаётган лойиҳалар фақатгина ушбу ташкилот томонидан ажратилган пул маблағлари ҳисобидангина бўлиб қолмай, бошқа молиявий маблағларни жалб қилиш йўли билан амалга оширилади. Бу ҳукумат, давлат органлари, молиявий ташкилотлар ва хусусий корхоналарнинг лойиҳаларни молиялаштиришда иштирок этишини таъминлайди. Бундай йўл тутилиши ўз навбатида барча манфаатдор шахс ва субъектларнинг фаолиятини тўғри йўналтиришга ёрдам беради.

5-расм. Осиё тараққиёт банки Ўзбекистонга киритган маблағларнинг соҳалар бўйича тақсимооти

Ўзбекистон томонидан инвестицион лойиҳаларга 366,5 млн. АҚШ доллари ва 6 техник кўмак доирасида 3,3 млн. АҚШ доллар пул маблағлари ажратилди. Юқоридаги суммаларни алоҳида кўриб чиқар эканмиз, шунга гувоҳ бўлишимиз мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Осиё тараққиёт банкига аъзо бўлган давр мобайнида амалга оширилган 615 та кредит лойиҳалари доирасида 259,99 млн. АҚШ доллари ажратилди. Бундан ташқари йирик маслаҳатчи компаниялар 89 шартнома доирасида 10,76 млн. АҚШ доллари суммасига тенг фаолиятни заёмлар доирасида амалга оширган бўлсалар, техник кўмак доирасида бу кўрсаткич 112 шартнома ва 3,84 млн. АҚШ долларига тенг бўлди.

Айтиб ўтилганидек, Халқаро молиявий ташкилотларнинг мамлакатлар билан алоқалари нафақат тўғридан-тўғри йўсинда, балки кўшма лойиҳалар орқали, консорциумларнинг тузилиши натижасида молиялаштириш ишларини амалга оширади²³.

Осиё тараққиёт банки ва Ўзбекистон ўртасидаги молиявий муносабатлар ҳам бундан мустасно эмас. Осиё тараққиёт банки молиялаштираётган лойиҳалар БМТнинг ривожланиш дастури, Жаҳон банки ва бир қатор мамлакатлар ҳукуматлари билан биргаликда амалга оширилади. Ушбу сўзларнинг тасдиғи сифатида Осиё тараққиёт банки, Жаҳон банки ва БМТнинг ривожланиш дастури доирасида 2006-2010 йилларда аҳоли турмуш даражасини ошириш дастурининг молиялаштирилишидир. 2008-2009 йилларда Осиё тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки ва Халқаро валюта фонди мамлакатда молия тизимини такомиллаштириш борасида амалга оширган лойиҳаларни биргаликда молиялаштирган бўлса, 2009 йилда Осиё тараққиёт банки ва Ислом тараққиёт банки Ўзбекистонда “Навой” эркин индустриал зонасига инвестицияларни жалб қилиш борасида ўтказилган кўرғазмани ташкиллаштирилишини молиялаштириб берди.

Назорат саволлари

1. Харид қобилияти паритети концепцияси ҳақида маълумот беринг?
2. Умумий мувозанат моделининг асосчилари қайси олимлар ва модел ҳақида тушунча беринг?
3. Оптимал валюта ҳудудлар назарияси ҳақида изоҳ беринг?
4. Халқаро молия институтларининг иқтисодиётни ривожланишидаги ўрнини тушунтириб беринг?

Фойдаланилган адабиётлар:

Махсус адабиётлар

1. Tay Vaughan., Multimedia: Making it Work. USA, 2016, English.
2. Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.

²³ Andrew P. Sage, William B. Rouse., Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises. USA, 2011, English.

3. Keith S. Taber., Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research. Springer., UK, 2013, English.

4. Andrew P. Sage, William B. Rouse., Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises. USA, 2011, English.

5. Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

6. Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

Интернет ресурслари

1. <http://www.mineconomi.uz>.
2. www.uzreport.com
3. www.reuter.com
4. www.ebrd.com
5. www.forexite.com
6. <http://www.wordbank.org>.
7. <http://www.ebrd.org>.
8. <http://www.imf.org>
9. www.undp.org
10. www.ecb.int

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

1-МОДУЛ БЎЙИЧА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН МАЪЛУМОТЛАР

Миллий иқтисодиётда иқтисодий ривожланиш қийин аниқланадиган жараён бўлганлиги сабабли унинг мезонларидан бири бўлган иқтисодий ўсиш кўпроқ таҳлил қилинади.

Иқтисодий ўсиш бевосита ялпи ички маҳсулот ҳажмининг мутлақ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари ҳар бир бирлиги ҳисобига ўсиши, сифатининг яхшиланиши ва таркибининг такомиллашувида ифодаланади.

Иқтисодий ўсишни ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ёки аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш бунинг қандай мақсадда амалга оширилаётганига боғлиқ бўлади. Одатда бирон бир мамлакат иқтисодий ўсишини ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ўлчаш унинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашда, аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш эса мамлакатдаги турмуш даражасини таққослашда қўлланилади.

Мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатини тавсифлайдиган мазкур кўрсаткичлар (реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига реал ЯИМнинг ўсиши) миқдорий кўрсаткичлар бўлиб, улар биринчидан, маҳсулот сифатининг ошишини тўлиқ ҳисобга олмайди ва шу сабабли фаровонликнинг ҳақиқий ўсишини тўлиқ тавсифлаб беролмайди; иккинчидан, реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсиши бўш вақтнинг сезиларли кўпайишини акс эттирмайди ва фаровонлик реал даражасининг пасайтириб кўрсатилишига олиб келади; учинчидан, иқтисодий ўсишни миқдорий ҳисоблаш бошқа томондан унинг атроф-муҳитга ва инсон ҳаётига салбий таъсирини ҳисобга олмайди. Шунга кўра, иқтисодий ўсишнинг барча тавсифи йиллик ўсиш суръатларининг фоиздаги ўлчовида тўлиқ ўз ифодасини топади:

$$\check{УС} = \frac{ЯИМ_{жорийдавр} - ЯИМ_{базисдавр}}{ЯИМ_{базисдавр}} \times 100\% ,$$

бу ерда:

$\check{УС}$ – иқтисодий ўсиш суръати, фоизда;

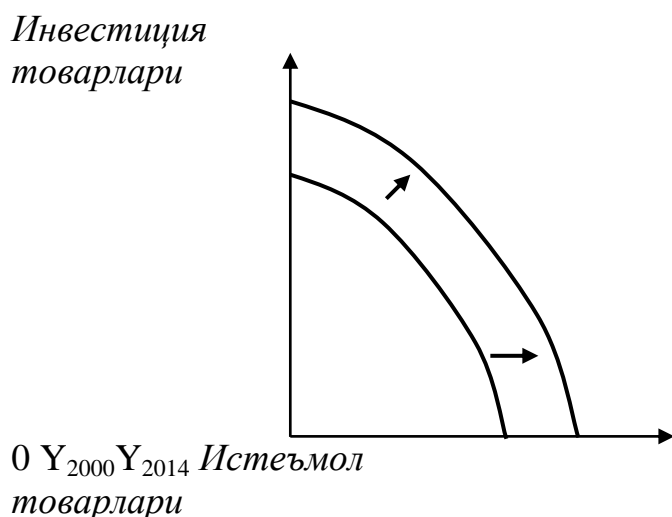
$ЯИМ_{базис давр}$ – таққосланаётган давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми;

$ЯИМ_{жорий давр}$ – жорий давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми.

Айтайлик, 2014 йилдаги миллий ишлаб чиқариш ҳажми (Y_{2014}) 2000 йилдаги (Y_{2000})га нисбатан ўсди. Бу ўсиш ўз навбатида миллий ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизигининг ҳам кенгайишига олиб келади (1-чизма).

1-чизма

Иқтисодий ўсиш натижасида миллий иқтисодиёт ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши

Чизмадан кўринадики, иқтисодий ўсиш натижасида ишлаб чиқарилган ижтимоий маҳсулот миқдори ортади, бу эса аҳоли турмуш фаровонлигининг ошишига олиб келади. Иқтисодиёт мавжуд эҳтиёжларни янада тўларок қондириш имконига эга бўлади.

Иқтисодий ўсишнинг аҳамияти тўғрисида гапирилганда унинг даражасини ҳам эътиборда тутиш лозим. Иқтисодий ўсиш суръатларининг аҳамиятлилик даражаси турли мамлакатлар реал ЯИМнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда фарқланади. Реал ЯИМ ҳажми нисбатан кичик бўлган мамлакатлар учун 8-10% даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати меъёрдаги ҳолат саналиши, реал ЯИМ ҳажми жуда катта бўлган мамлакатлар учун 2-3% даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати эса аҳамиятли кўрсаткич ҳисобланиши мумкин.

Иқтисодий ўсиш суръатининг аҳамиятини иқтисодчилар томонидан қўлланилувчи «70 миқдори қондаси» ёрдамида ҳам очиб бериш мумкин²⁴. Бу

²⁴ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

қоидага кўра, миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилаётган ЯИМ ҳажмини 2 бараварга оширишда қанча вақт талаб этилишини аниқлаш учун 70 сонини йиллик ўсиш суръатига бўлиш керак бўлади. Масалан, мамлакатимиздаги ўсиш суръатининг 9% даражасида ЯИМни 2 баравар ошириш учун 7,7 йил талаб этилади (70:9). Холбуки, иқтисодий ўсишнинг 2000 йилдаги 4,0% даражасида бу кўрсаткичга 17,5 йилда (70:4) эришиш мумкин эди. Кейинги йилларда иқтисодий ўсиш суръатининг янада оширилиши бу муддатнинг аҳамиятли равишда қисқаришига олиб келади.

Ижтимоий маҳсулотнинг ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ёки интенсив турларини белгилаб беради.

Экстенсив иқтисодий ўсишга ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади. Айтайлик, маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса кўпайтириш учун ишлаб чиқариш омиллари миқдори икки баробар кўпайтирилиши лозим, содда қилиб айтганда мавжуд корхоналар билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати, миқдори ва сифати, ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай яна корхоналар курилиши лозим. Экстенсив ривожланишда, агар у соф ҳолда амалга оширилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, янада илғор ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади. Интенсив йўл ишлаб чиқаришга жалб этилган ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан олинадиган самаранинг, пировард маҳсулот миқдорининг ўсишида, маҳсулот сифатининг ошишида ўз ифодасини топади.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди, балки муайян уйғунликда, бир-бири билан қўшилган тарзда бўлади. Шу сабабли кўпроқ устувор экстенсив ва устувор интенсив иқтисодий ўсиш турлари ҳақида сўз юритилади.

Иқтисодий ўсишнинг алоҳида томонларини тавсифловчи кўрсаткичлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан асосийлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиш даражаси, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва иш вақтини тежаш, шахсий даромад ва фойда массаси, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши кабилар ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади:

- а) ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланганлик даражаси;
- б) ходимнинг малакаси ва тайёргарлик даражаси;
- в) ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омили ўртасидаги нисбат;
- г) меҳнат тақсмоти, ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши, ихтисослаштирилиши ва кооперацияси.

Иқтисодий ўсишнинг жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган бошқа кўрсаткичи иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши ҳисобланади. У тармоқлар бўйича ҳисоблаб чиқилган ЯИМ кўрсаткичи асосида таҳлил қилинади. Бунда иқтисодиётнинг йирик соҳалари, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги нисбат ҳам ўрганилади.

2. Иқтисодий ўсишнинг омиллари.

Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омилларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ омиллар **таклиф омиллари** деб ҳам аталиб, иқтисодиётнинг ўсиш лаёқатини белгилаб беради:

- 1) табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
- 2) ишчи кучи ресурслари миқдори ва сифати;
- 3) асосий капитал (асосий фондлар) нинг ҳажми;
- 4) технология ва фан-техника тараққиёти.

Бу омиллар ҳар бирининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсирини баҳолаш орқали иқтисодий ўсишни тавсифлаш мумкин.

Маълумки, ялпи ички маҳсулот ишчи кучи, капитал ва табиий ресурслар сарфларининг функцияси ҳисобланади, яъни:

$$Y = f(L, K, N),$$

бу ерда:

Y – ялпи ички маҳсулот;

L – ишчи кучи сарфлари;

K – капитал сарфлари;

N – табиий ресурслар сарфлари.

Бу функционал боғланишдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ўсишни белгилаб берувчи бир қатор хусусий кўрсаткичларни келтириб чиқариш мумкин:

1) **меҳнат унумдорлиги (Y/L)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг жонли меҳнат сарфларига нисбати;

2) **меҳнат сиғими (L/Y)** – жонли меҳнат сарфларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

3) **капитал самарадорлиги (Y/K)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг унга сарфланган капитал харажатларига нисбати;

4) **капитал сиғими (K/Y)** – капитал харажатларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

5) **табиий ресурслар самарадорлиги (Y/N)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўлланилган табиий ресурслар миқдорига нисбати;

6) **маҳсулотнинг ресурслар сиғими (N/Y)** – табиий ресурслар сарфининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

7) **ишчи кучининг капитал билан қуролланганлик даражаси (K/L)** – ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилаётган капитал ҳажмининг ишчи кучи миқдорига нисбати.

Иқтисодий ўсишни таҳлил қилишда юқорида кўриб чиқилган кўрсаткичлардан ташқари яна **кейинги қўшилган ишлаб чиқариш омиллари унумдорлиги** кўрсаткичлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичлар,

бошқа омиллар сарфи ўзгармагани ҳолда, ҳар бир алоҳида омил сарфининг кўшимча ўсиши таъсирида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кўшимча ўсиши ҳажмини белгилаб беради:

- 1) кейинги қўшилган меҳнат унумдорлиги ($\Delta Y/\Delta L$);
- 2) кейинги қўшилган капитал унумдорлиги ($\Delta Y/\Delta K$);
- 3) кейинги қўшилган табиий ресурслар унумдорлиги ($\Delta Y/\Delta N$).

Бу кўрсаткичлар ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг ўсишида ҳар бир омилнинг ҳиссасини намоён этиб, у қуйидагича аниқланади:

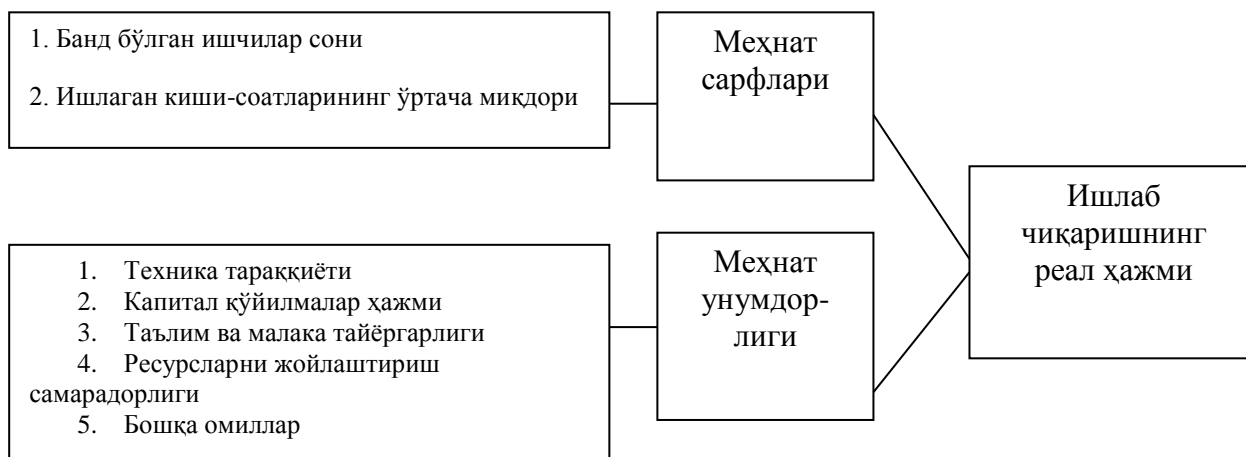
$$Y = (\Delta Y/\Delta L)L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N .$$

Иқтисодий ўсишга тақсимлаш омиллари ҳам таъсир қилади. Ишлаб чиқариш салоҳиятидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жалб қилинган бўлиши, балки жуда самарали ишлатилиши ҳам зарур. Ресурсларнинг ўсиб боровчи ҳажмидан реал фойдаланиш ва уларни керакли маҳсулотнинг юқори миқдорини оладиган қилиб тақсимлаш ҳам зарур бўлади.

Реал маҳсулот икки асосий усулда кўпайтирилиши мумкин: 1) ресурсларнинг кўпроқ ҳажмининг жалб этилиши; 2) улардан анча унумли фойдаланиш йўли билан (2-чизма).

2-чизма

Реал маҳсулот ўсишини аниқлаб берувчи омиллар

Амалий ҳаётда иқтисодий ўсишни сусайтириб турувчи омиллар ҳам мавжуд бўладики, улар меҳнат муҳофазаси, атроф-муҳитнинг ифлосланиши каби ҳолатлар натижасида келиб чиқади. Кейинги йилларда республикамизда давлат томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш, ходимлар меҳнат шароитини яхшилаш ва соғлиғини муҳофаза қилишни тартибга солишда муҳим тадбирлар амалга оширилди. Бу ўз навбатида иқтисодий ўсиш суръатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки бундай тадбирларни амалга ошириш тегишли харажатларни тақозо қилади. Шу орқали меҳнат унумдорлигини ошириш учун зарур бўлган маблағлар бошқа томонга жалб қилинади.

3. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш омиллари ва натижалари.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида олиб борилган ислохотлар орқали иқтисодиётнинг барқарор ўсиши таъминланди, макроиқтисодий ва молиявий барқарорлик мустаҳкамланди, иқтисодиёт ва унинг айрим соҳалари ўртасидаги мутаносиблик кучайди; бозор механизмининг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузилмалари вужудга келтирилиб, ривожлантирилди.

Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар % да	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил
Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши	9,5	9,0	8,1	8,5	8,3	8,2	8,0	8,1	8,0	7,8
Саноат маҳсулотнинг ўсиши	12,1	12,7	9,0	8,3	6,3	7,7	8,8	8,3	8,0	6,0
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўсиши	6,1	4,5	5,7	6,8	6,6	7,0	6,8	6,9	6,8	6,6
Хизмат кўрсатиш ҳажми	20,6	21,3	12,9	13,4	16,1	15,0	13,5	15,7	14,0	12,5
Чакана савдо айланмаси	21,0	7,2	16,6	14,7	16,4	13,9	14,8	14,3	15,1	14,4
Давлат бюджетининг бажарилиши	+1,1	+1,5	+0,2	+0,3	+0,4	+0,4	+0,3	+0,2	+0,1	+0,1
Инфляция даражаси	6,8	7,8	7,4	7,3	7,6	7,0	6,8	6,1	5,6	5,7

Мамлакатимизда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминланиш мақсадида қуйидаги жараёнларнинг амалга оширилишига катта эътибор қаратилди:

- кенг кўламдаги тизимли бозор ислохотларини изчил амалга ошириш;
- хорижий инвестицияларни жалб қилиш чора-тадбирларини кучайтириш;
- иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;

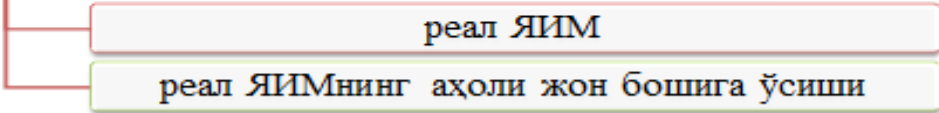
- ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш;
- экспортга ихтисослашган янги тармоқ ва корхоналарни барпо этиш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришга қаратилган, ҳар томонлама пухта ўйланган сиёсатни амалга ошириш.

1. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари

Иқтисодий ўсиш

- бевосита ялпи ички маҳсулот ҳажмининг мутлақ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари ҳар бир бирлиги ҳисобига ўсиши, сифатининг яхшиланиши ва таркибининг такомиллашувида ифодаланади.

Иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари

Иқтисодий ўсишнинг барча тавсифи йиллик ўсиш суръатларининг фоиздаги ўлчовида тўлиқ ўз ифодасини топади.

$$\check{N} = \frac{\beta \dot{E} \dot{I} \text{ аёйёё аёёё} - \beta \dot{E} \dot{I} \text{ аёёёё аёёё}}{\beta \dot{E} \dot{I} \text{ аёёёё аёёё}} \times 100\%$$

бу ерда:	
ўс	• – иқтисодий ўсиш суръати, фоизда;
ЯИМ _{базис давр}	• – такқосланаётган давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми;
ЯИМ _{жорий давр}	• – жорий давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми.

Иқтисодий ўсиш турлари

Экстенсив иқтисодий ўсишга

- ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури

- шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, янада илғор ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш, шунингдек мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади.

2007-2014 йилларда эришилган асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар

Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар % да	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил
Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши	9,5	9,0	8,1	8,5	8,3	8,2	8,0	8,1
Саноат маҳсулотнинг ўсиши	12,1	12,7	9,0	8,3	6,3	7,7	8,8	8,3
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўсиши	6,1	4,5	5,7	6,8	6,6	7,0	6,8	6,9
Хизмат кўрсатиш ҳажми	20,6	21,3	12,9	13,4	16,1	15,0	13,5	15,7
Чакана савдо айланмаси	21,0	7,2	16,6	14,7	16,4	13,9	14,8	14,3
Давлат бюджетининг бажарилиши	+1,1	+1,5	+0,2	+0,3	+0,4	+0,4	+0,3	+0,2
Инфляция даражаси	6,8	7,8	7,4	7,3	7,6	7,0	6,8	6,1
Иқтисодий бўйича ўртача нш ҳақининг ошishi	44,2	40,0	40	32	26,5	26,5	20,8	23,2
Аҳоли жон бошига реал даромадларнинг ўсиши	27,0	23,0	26,5	23,5	23,1	17,5	16,0	10,2

ТАЪЛИМ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ИСЛОҲ ЭТИШ НАТИЖАЛАРИ

- Ўтган йили ҳаммаси бўлиб 540 дан зиёд объект, шу жумладан, 380 та мактаб, 160 дан ортиқ касб-хунар коллежи ва академик лицей тубдан янгиланди.

- Мазкур мақсадлар учун қарийб 550 миллиард сўм сарфланди. Ушбу маблағларнинг 120 миллиард сўмдан ортиғи таълим муассасаларини ўқув, лаборатория ва ишлаб чиқариш ускуналари, компьютер ва мультимедиа воситалари билан таъминлаш учун ажратилди.

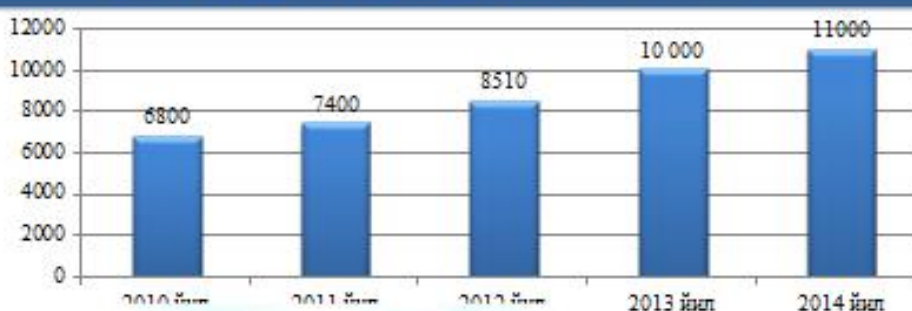
- 2011-2016 йилларда олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини модернизация қилиш дастури доирасида 19 та олий таълим муассасасида қурилиш, реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш ва жиҳозлаш бўйича қиймати 230 миллиард сўмлик ишлар бажарилди.

- Андижон давлат университети, Бухоро муҳандислик-технология институти, Ўзбекистон Миллий университетиди янги ўқув бинолари барпо этилди.

48

ҚИШЛОҚЛАРДА НАМУНАВИЙ ЛОЙИҲАЛАР АСОСИДА ҚУРИЛГАН УЙ-ЖОЙЛАР СОНИ

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиёт тармоқлари ривожланишидаги ўрни

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг, ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш, маънавий янгиланиш учун кенг имкониятлар яратилди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётига ўтиш тамойиллари, танланган йўл тўғрилиги ва таъсирчанлиги ҳаёт синовларида текширилиб, жамоатчилик томонидан маъқулланди. Ҳозирги кунда мазкур тамойилларни амалга ошириш натижасида, Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиёти муносабатлари кенг жорий этилиб, макроиқтисодий барқарорлик ва сезиларли иқтисодий ўсиш амалга оширилмоқда. Натижада республикада тегишли ҳуқуқий асос яратилиб, бозор инфратузилмаларини шакллантиришга, иқтисодиётни янгиланишига ва бозор иқтисодиёти шароитида турли мулк шаклларига асосланган корхоналар сони кўпайишига олиб келмоқда²⁵.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сонининг ошиши улар томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот (кўрсатиладиган хизматлар) ҳажмининг ўсиши билан кузатилади. Бу ўз навбатида, умуман мамлакат иқтисодиётида ҳам, унинг алоҳида тармоқларида ҳам йилдан-йилга кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ролини ошишига олиб келмоқда. Ўтган йилларда кичик тадбиркорлик тузилмавий кўрсаткичларининг яхшиланганлиги қайд этилди. Иқтисодиёт ушбу секторининг тармоқ тузилмасида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 57,8 %и иқтисодиётнинг реал сектори субъектларига – қишлоқ хўжалиги, саноат ва қурилишга тўғри келмоқда. Уларнинг энг катта салмоғи аввалгидек қишлоқ хўжалиги секторига тўғри келади. Саноат ва қурилишда маҳсулотнинг ўсганлиги ижобий омил ҳисобланади. Айни пайтда чакана савдо ва юк ташишда йил давомида кичик тадбиркорлик фаолиятида ҳам ўсиш пасайганлиги қайд этилди. Жумладан, 2014 йил охирига келиб ишлаб чиқариш ҳажми қишлоқ хўжалигида 29984 млрд.сўм, чакана савдода 26609 млрд.сўм, саноатда 23986 млрд.сўм, пуллик хизмат кўрсатиш соҳасида 1004 млрд. сўм ва қурилишда 13897 млрд. сўмни ташкил этган (1-жадвал).

Таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати бошқа тармоқларга нисбатан паст бўлса ҳам, бу соҳа кичик бизнесда асосий ишлаб чиқарувчилардан бири ҳисобланади. Бу соҳада ишлайдиган кичик бизнес субъектлари томонидан жами тармоқда яратилган маҳсулотнинг 98,2 % (2014 йил) ишлаб чиқарилган. Аҳолига пуллик хизматлар кўрсатишда кичик бизнес соҳасининг улуши 44,7 % (2012 й.)дан 46,7 % (2014 й.)гача ошди.

1-жадвал

Ўзбекистон иқтисодиёти тармоқларида кичик тадбиркорлик субъектлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариш динамикаси

Тармоқлар	Ишлаб чиқариш ҳажми улуши, %
-----------	------------------------------

²⁵ Tay Vaughan., Multimedia: Making it Work. USA, 2016, English.

	2009 й.	2010 й.	2011 й.	2012 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.
Саноат	16,9	19,6	25,0	22,2	24,8	38,9	45,0
Қишлоқ хўжалиги	97,9	97,9	97,9	98,0	98,2	98,4	98,2
Чакана савдо	46,5	50,4	47,0	45,3	46,3	87,1	89,6
Пулик хизмат	48,7	47,7	46,4	44,7	46,7	50,8	60,1

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Саноатда ишлаб чиқарилган кичик тадбиркорлик маҳсулоти ҳажми 2014 йилда 23986,7 млрд. сўмни, ўсиш суръати 2014 йилда 2013 йилга нисбатан 158,3 %ни ташкил қилди. Саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида кичик тадбиркорликнинг улуши 2012 йилдаги 22,2 %дан 2014 йилда 31,9 %гача кўпайди. 2016 йил якунлари бўйича 50020,8 млрд.сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлиб, кичик бизнеснинг республика умумий саноатидаги улуши 45,0%ни (2015 йилда 38,9%), ўсиш суръати эса 116,2%ни ташкил этди. Умумий саноат маҳсулотининг 48,2%и (2015 йилда 44,6%) хусусий сектор томонидан ишлаб чиқарилди. Кичик ишлаб чиқариш корхоналарининг ҳиссаси ортиб, уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши 24,2 %ни ташкил қилди. Саноатда кичик тадбиркорлик эришган натижалар кичик саноат корхоналари учун ягона солиқ тўлови 7 %дан 5 %гача туширилганлиги ва яқка тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқ миқдори ўрта ҳисобда 1,3 баравар камайtirилганлиги билан боғлиқ.

Йирик саноати ривожланган Андижон, Қашқадарё ва Навоий вилоятларида кичик тадбиркорлик субъектларининг саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми нисбатан паст даражада. Уларнинг улуши (2014 й.) кичик бизнес томонидан ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг тегишлича 17,4 %; 16,9 %; ва 10,2 % тўғри келади. Аксинча ҳолатни Тошкент шаҳри ва Самарқанд вилоятида кўришимиз мумкин. Бу ҳудудларда кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан 40 %дан ортиқ саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмида кичик тадбиркорликнинг улуши бўйича юқори кўрсаткичлар Тошкент шаҳри (71,2%), Наманган (68,8%), Самарқанд (62,3%), Жиззах (57,8%), Андижон (49,6%), Хоразм (47,6%) вилоятларида қайд этилди. (2-жадвал)

Республикада истеъмол товарлари ишлаб чиқаришда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг ҳиссаси салмоқли эканлигини кўришимиз мумкин. 2014 йилда Республика бўйича жами 29787,5 млрд. сўмлик истеъмол товарлари яратилган бўлса, унинг 10872,4 млрд. сўми ёхуд 36,5 % кичик бизнес соҳасига тўғри келади. 2016 йилга нисбатан истеъмол товарлари таркибида ноозик-овқат товарлари ишлаб чиқариш улушининг 51,5 % дан 2017 йил январь-декабрь ойларида 54,8 % га ошиши кузатилмоқда.

3-жадвал.

Ўзбекистонда истеъмол товарлари ишлаб чиқаришда кичик бизнес субъектларининг айрим вилоятлар кесимидаги улуши

Ҳудудлар	2010 йил		2016	
	жами,	шундан,	жами,	шундан,

	млрд. сўм	кичик бизнес субъектлари		млрд. Сўм	кичик бизнес субъектлари	
		млрд. сўмулуши, %			млрд. сўм	улуши, %
Бухоро	693,0	243,7	35,2	1422,7	496,5	34,9
Жиззах	212,9	124,0	58,2	453,6	565,8	58,6
Навоий	272,7	109,4	40,1	875,2	383,3	43,8
Самарқанд	1326,6	481,8	36,3	2837,3	1120,7	39,5
Сирдарё	195,3	136,7	70,0	671,7	392,3	58,4
Тошкент	1326,1	703,8	53,1	3471,0	1874,3	54,0
Тошкент шаҳри	3358,9	1414,8	42,1	5861,8	2614,3	44,6
Республика	13355,9	4525,4	33,9	29787,5	10872,4	36,5

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Жиззах, Сирдарё ва Тошкент вилоятларида кичик бизнес вакилларининг истеъмол товарлари ишлаб чиқаришда нисбатан фаол кўрсаткичларга эришганларини қайд этишимиз мумкин. Улар 58,6 %, 58,4 % ҳамда 54,0 % кўринишда яратилган истеъмол товарларига улуш қўшганлар.

Фаолият юритаётган кичик тадбиркорлик корхоналари ва уларда банд бўлган ишчилар сонининг ўсиши, энг аввало, давлат ижтимоий, инвестиция ва тармоқлараро дастурларини, шунингдек, улар ҳиссасига бажарилган ишларнинг асосий ҳажми тўғри келувчи маҳаллийлаштириш, қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш, уй-жой қуриш, ижтимоий соҳа объектлари, йўлларни реконструкция қилиш ва бошқа ишлаб чиқариш объектлари бўйича ҳудудий дастурларни амалга ошириш билан боғлиқдир.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожланишининг тармоқ ва ҳудудий таркибининг таҳлили шуни кўрсатдики, ушбу соҳада ижобий натижаларга эришилган. Бу мамлакатда макроиктисодий барқарорликни таъминлашда, айниқса, ЯИМ ўсишининг юқори суръатларини ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашда асосий роль ўйнамоқда. Кейинги йилларда кичик бизнеснинг саноат, қурилиш, транспорт соҳаларида барқарор ривожланиш кузатимоқда. Шунинг учун ҳам иқтисоднинг бу муҳим соҳаларида кичик корхоналар ривожланиши учун яна ҳам зарурий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш муҳим ҳисобланади.

3-МОДУЛ БЎЙИЧА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН МАЪЛУМОТЛАР

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳоли бандлиги ва иқтисодий ўсишдаги улушининг прогноз вариантлари

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси ҳозирги кунда жамиятимиздаги ижтимоий ва сиёсий барқарорликнинг кафолати ва таянчига, давлатимиз тараққиёт йўлидан фаол ҳаракатлантирувчи кучга айланиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.Каримов ... “Жаҳон банкининг маърузасида Ўзбекистон кейинги йилларда тадбиркорлик фаолияти учун ишбилармонлик муҳитини яхшилаш соҳасида энг яхши натижаларга эришган дунёдаги ўнта давлат қаторидан жой олгани қайд этилган²⁶.

Ана шу йўналишдаги ислохотлар натижасида ялпи ички маҳсулотимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши 2000 йилдаги 31 фоиздан бугунги кунда 56,7 фоизга етгани ёки 1,8 баробар ошганини алоҳида таъкидлашни истардим. Ҳозирги пайтда ушбу соҳада жами sanoat маҳсулотларининг учдан бир қисми, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 98 фоизи ишлаб чиқарилмоқда. Иш билан банд жами аҳолимизнинг 77 фоиздан ортиғи – шунга эътибор беринг – мазкур тармоқда меҳнат қилаётгани, ўз пешона тери билан нафақат ўз оиласини боқаётгани, балки мамлакатимиз бойлигига бойлик қўшаётгани, аввало, мустақиллик бизга очиб берган имкониятларнинг яққол исботи, десам, айни ҳақиқатни айтган бўламан” деб алоҳида таъкидлаган эди.

Кичик бизнес соҳасининг иқтисодиётдаги аҳамияти унинг янги иш ўринларини яратиш ва иккиламчи бандликни таъминлаш, ресурсларни ишлаб чиқаришга сафарбар этиш орқали маҳсулотлар ҳажмининг ўсишини таъминлаш, аҳолининг иш билан бандлигини ошириш, даромадлар даражасини барқарорлаштириш каби омиллар билан белгиланади. Кичик бизнес субъектларининг мамлакатимизда янги иш ўринларини ташкил этиш, аҳоли даромадлари ва фаровонлигини оширишнинг муҳим омили сифатидаги натижалари салмоқли бўлиб бормоқда (1-жадвал).

Ўзбекистонда 2010 – 2014 йилларда ўртача 970 мингга яқин янги иш ўринлари ташкил этилган. Уларнинг ўртача 60 фоиздан кўпи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига тўғри келади.

1-жадвал

**Ўзбекистонда янги иш ўринларини яратишда
кичик бизнес субъектларининг улуши (минг киши)**

Кўрсаткичлар	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил
Янгидан ташкил этилган иш ўринлари	950,0	956,2	973,5	975,5	980,5	950,1	725,7
шу жумладан:							
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда	480,0	600,1	602,2	605,0	615,0	598,9	460,1
Фоиз ҳисобида	50,5	62,8	61,9	62,0	62,7	62,9	63,4
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликдаги бандларнинг жами иқтисодиётдаги банд бўлганлар сонига нисбатан улуши, %	74,4	74,8	75,0	75,1	76,5	77,9	78,1

Манба: ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

²⁶ Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.

2017 йил декабрь ойи охирида меҳнат органларида иш қидирувчилар сифатида рўйхатдан ўтган ишсиз аҳоли сони 14,4 минг кишини ташкил қилиб, 2016 йилнинг мос даврига (5,0 минг киши бўлган) нисбатан 2,9 мартага кўпайган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 24 майдаги 106-сонли қарори билан тасдиқланган ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳисобга олиш методикасига асосан аниқланган ишсизлар сони 2017 йил январь-декабрь ойларида 837,0 минг кишини ташкил қилди ва иқтисодий фаол аҳоли сонига нисбатан ишсизлик даражаси 5,8 % га тенг бўлди.

Шунингдек, 2017 йилнинг январь-декабрь даврида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда иш билан бандларнинг жами бандлар сонига улуши 78,3 % ни ташкил этди (2016 йил январь-декабрда 78,2 % бўлган).

Ўтган 2014 йил давомида иш ўринларини ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича минтақавий дастурларнинг амалга оширилиши натижасида 980,5 мингдан ошди киши иш билан таъминланган. Бунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиб, ушбу соҳаларда 480 мингдан ортиқ, касаначиликни кенгайтириш ҳисобидан эса 210 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилди. Бу эса кичик бизнес соҳасининг аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этишда муҳим ўрин эгаллашини кўрсатмоқда.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига давлат томонидан катта эътибор берилиши ҳамда қўллаб-қувватланиши натижасида ушбу соҳанинг мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотигаги улуши йилдан-йилга ортиб бориш тенденцияси кузатилмоқда. Агар мустақил тараққиётнинг дастлабки палласи—1991 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулотигаги улуши атиги 1,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда ушбу кўрсаткич 31 фоизга, 2013 йилда эса 55,8 фоизга етди, ёки кичик бизнеснинг ЯИМдаги улуши 2015 йилда 2000 йилга нисбатан 25,7 фоиз бандига ошди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг кенгайтирилиши иқтисодиёт бошқа соҳа ва тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажмидаги салмоғининг ошиши орқали ҳам намоён бўлди. Хусусан, мазкур соҳанинг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 2005 йилдаги 10,0 фоиздан 2014 йилда 24,8 фоизга, қишлоқ хўжалигида тегишли равишда 85,7 фоиздан 98,2 фоизга, савдода 43,7 фоиздан 46,3 фоизга, хизматларда 24,6 фоиздан 48,5 фоизга, асосий капиталга инвестициялар ҳажмида 24,0 фоиздан 35,2 фоизга, экспорт ҳажмида эса 6,0 фоиздан 18,0 фоизга қадар ошган. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодиёт тармоқларидаги улуши экспортда – 27,0 % ни (2016 йилнинг январь-декабрида 26,0 %), саноатда – 39,6 % ни (45,3 %), хизматларда – 58,4 % ни (61,4 %), қурилишда – 65,1 % ни (66,9 %) ва бандликда – 78,3 % ни (78,2 %) ташкил этди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, уларнинг фаолияти учун қулай муҳит яратиш борасида амалга оширилаётган тадбирлар 2017 йилнинг январь—

декабрида 38,2 мингдан ортиқ кичик бизнес субъектлари ташкил этилди (бу ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 122 % га кўпдир). Энг кўп кичик бизнес субъектлари саноат тармоғида (жами ташкил этилган субъектларнинг 27 %), савдо соҳасида (21 %), қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалигида (13 %) ва қурилишда (10 %) ташкил этилган.

2-жадвал

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози

Асосий кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2016 (ҳақиқат)	2016-йил прогнози	
			1- вариант	2- вариант
Кичик бизнесда бандлар сони	минг киши	9897,5	10293,0	10313,2
ЯИМда кичик бизнес улуши	%	56,1	57,2	58,5
Кичик бизнес корхоналари сони	минг бирлик	221,1	228,1	231,0
Саноат	млрд. сўм	23986,7	26625,2	27584,7
Асосий капиталга инвестициялар	млрд. сўм	11716,6	13356,9	13474,4
Қишлоқ хўжалиги	млрд. сўм	29984,8	32083,7	32253,7
Қурилиш	млрд. сўм	13896,9	16064,8	16328,8
Чакана савдо айланмаси	млрд. сўм	26609,1	29935,2	30999,6
Пулли хизматлар	млрд. сўм	1004,3	128,75,0	13040,1
Экспорт	млн. АҚШ долл.	3661,9	4357,7	4577,4
Импорт	млн. АҚШ долл.	6328,6	9176,5	9303,0

Манба: ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган (тренд усули билан).

Кичик бизнесдаги банд бўлганлар сони прогнознинг ҳар иккала вариантыда ҳам 2014 йилга солиштириганда ўсиб бориш тенденциясига эга. 2018 йилга бориб кичик бизнесдаги бандлар сони 2014 йилга таққослаганда 4,0 %дан 4,2 %гача ёки 395,5 мингдан 415,7 минг кишига кўпайиши мумкин. Бандлар сонининг ошиши, асосан, кичик бизнес субъектлари кўпайиши орқали юз берди. Кўриб чиқиладиган даврда кичик бизнес корхоналари сони (фаолият юритаётганлари) 7 мингдан (1-вариант) 9,9 минггача кўпайиши кутилади.

Хулоса қилиб айтганда, мазкур соҳани иқтисодиётнинг етакчи бўғинига айланишида мамлакатимиз ҳукумати томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси ривожланишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, шу

жумладан, бизнесни юритиш билан боғлиқ барча жараёнларни янада либераллаштириш, соддалаштириш ва арзонлаштириш, молиявий қўллаб-қувватлаш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар муҳим роль ўйнамоқда.

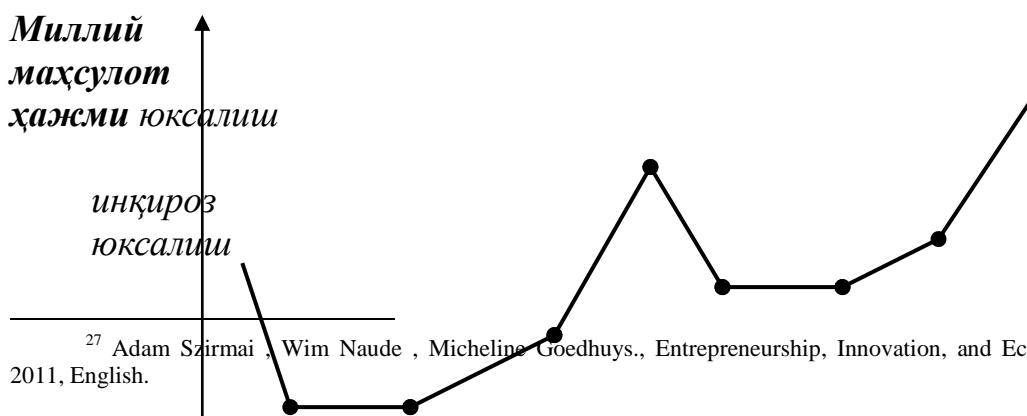
Амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматлар умумий ҳажмидаги улуши барқарор равишда ўсиб бориши мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим ўрин тутмоқда.

3-МОДУЛ БЎЙИЧА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН МАЪЛУМОТЛАР

Ҳар қандай мамлакат иқтисодий ўсиш, иқтисодий ресурсларнинг тўла бандлиги ва нархларнинг барқарор даражасига эришишга ҳаракат қилади. Аммо узок муддатли иқтисодий ўсиш бир текис ва узлуксиз бормайди, у иқтисодий беқарорлик даврлари таъсирида тебраниб туради. Иқтисодий ўсиш кетидан доимо таназзул келиб туради. Вақти-вақти билан объектив қонунларнинг ўзгартириб бўлмайдиган таъсири остида такрор ишлаб чиқариш ҳаракатида айрим вақтларда, айрим бўғинларда узилишлар пайдо бўлади ва бу узилиш иқтисодиёт номуносивликларининг кескин шаклда намоён бўлиши ҳисобланади. Бу ҳолат иқтисодий адабиётларда **иқтисодиётнинг цикли ривожланиши** деб аталади²⁷.

Пировард талабнинг ошиши, ўз навбатида, истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи тармоқларга, бозорни кенгайтиришга жадал туртки беради. Рақобат ва фойда кетидан қувиш оқибатида номуносивликларнинг тўпланиб боришидан иборат занжирли реакция тезлашади. Бу билан янги инқироз муқаррар бўлиб қолади.

Иқтисодий цикл фазалари

²⁷ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

жонланиш
инқироз турғунлик

жонланиш
турғунлик

Вақт →

Алоҳида иқтисодий цикллар бир-биридан давомийлиги ва интенсивлиги бўйича кескин фарқланади. Шунга қарамай, уларнинг ҳаммаси бир хил фазаларга эга бўлади.

Иқтисодий цикл назариялари. Циклларнинг асосий турлари

Иқтисодий циклларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларнинг чуқур ва изчил равишда тадқиқ этилиши турли кўринишдаги иқтисодий цикл назарияларининг вужудга келишига олиб келди.

Кўпчилик ҳозирги замон иқтисодчилари иқтисодий циклларнинг объектив тавсифини тан олиб, бу ҳодисани унга таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи омилларни таҳлил қилиш орқали ўрганишни тавсия қилади.

Иқтисодий циклларни ташқи омилларнинг мавжудлиги билан тушунтирувчи назарияни экстернал назария деб аталади.

Ташқи омилларга иқтисодий тизимдан ташқарида ётувчи ва иқтисодий ҳодисаларнинг даврий такрорланишини келтириб чиқарадиган омиллар киритилади. Бу ташқи омиллар ичидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- урушлар, инқилобий ўзгаришлар ва бошқа сиёсий ларзалар;

- олтин, уран, нефть ва бошқа қимматли ресурслар йирик конларининг очилиши;

- янги ҳудудларнинг очилиши ва бу билан боғлиқ равишда аҳоли миграцияси, ер шари аҳолиси сонининг ўзгариб туриши;

- ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини тубдан ўзгартиришга қодир бўлган технология, тадқиқотлар ва инновациялардаги қудратли ўзгаришлар.

Иқтисодий циклларни иқтисодий тизимнинг ўзига хос ички омиллари таъсирида вужудга келишини асословчи назария интернал назария деб аталади.

Хозирги замон иқтисодий фанида иқтисодий циклнинг 1380 дан ортиқ турлари мавжудлиги таъкидланади. Қуйидаги жадвалда уларнинг кўпчилик иқтисодчилар томонидан тан олинган энг асосий турлари ифодаланган.

2- жадвал

Циклларнинг асосий турлари²⁸

Цикл турлари	Циклнинг давомийлиги	Асосий хусусиятлари
Китчин цикли	2–4 йил	Захиралар миқдори → ЯММ, инфляция, бандликнинг тебраниши, тижорат цикллари
Жуглар цикли	7–12 йил	Инвестицион цикл → ЯММ, инфляция ва бандликнинг тебраниши
Кузнец цикли	16-25 йил	Даромад → иммиграция → уй-жой қурилиши → ялпи талаб → даромад
Кондратьев цикли	40-60 йил	Техника тараққиёти, таркибий ўзгаришлар
Форрестер цикли	200 йил	Энергия ва материаллар
Тоффлер цикли	1000-2000 йил	Цивилизацияларнинг ривожланиши

²⁸ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

ХАЛҚАРО ВАЛЮТА МУНОСАБАТЛАРИНИНГ МАЗМУНИ

Халқаро молия муносабатлари - бу халқаро молия бозори иштирокчиси бўлган шахснинг қарорига мувофиқ тарзда ўзига тегишли бўлган хорижий валюталарнинг ҳаракат жараёнини тавсифловчи фундаментал иқтисодий категориядир.

INTERNATIONAL FINANCE

Илк олтин монеталар илк Лидияда чиқарила бошлаган. Лидияликлар греклар билан савдоларда зарб қилинган монеталар – **статерлардан** фойдаланишган.

Қирол Крез томонидан чиқарилган монеталар – **кризид** деб номлана бошлади.

ХАЛҚАРО ВАЛЮТА МУНОСАБАТЛАРИНИНГ МАЗМУНИ

- ✘ пулни алмаштириш – Қадимги Греция ва Рим
- ✘ вексель ярмаркаларининг вужудга келиши - Лион
- ✘ банкноталарнинг пайдо бўлиши – Антверпен, Гамбург, Амстердам
- ✘ марказий банкнинг вужудга келиши – Шведция ва Англия

ПАРИЖ КОНФЕРЕНЦИЯСИДА ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН ТИЗИМИ АСОСИЙ ҚОИДАЛАР

- ✦ пул бирликларининг олтин таркибини белгилаш ва қатъий таъминлаш
- ✦ олтин жаҳон пули вазифасини бажариши
- ✦ банкноталар олтинга эркин алмаштирилиши
- ✦ валюталар курси монета паритетининг «олтин пунктлари» доирасида тебраниши
- ✦ тўлов баланси дефицити олтин билан қопланиши мумкин
- ✦ резерв валюта – Англия фунт стерлинги

4-МОДУЛ БЎЙИЧА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН МАЪЛУМОТЛАР

Харид қобиляти паритети концепциясининг муаллифи XX асрнинг таниқли швед иқтисодчиси Стокгольм иқтисодий мактабининг асосчиси Густав Кассельга²⁹ тегишлидир. Г.Кассель етук математик бўлганлиги учун халқаро бозорларнинг миқдорий қонуниятларини аниқлашга ҳаракат қилган. Биринчи жаҳон урушидан сўнг олтин стандартдан воз кечиш оқибатида валюталарнинг курси ва реал харид қобиляти орасидаги паритет бузилди. Г.Кассель Давид Рикардонинг валюта курси ва пулни ички тўлов қобиляти орасида аниқ боғлиқлик бўлиши керак деган ғоясига мурожат қилди. Г.Кассель фикрига кўра валюта курсини харид қобиляти паритетига асосан ўрнатилиши халқаро бозорларни мувозанат ҳолатига олиб келиши керак эди. Ўзининг назарий изланишларини 1916 йил эълон қилиб, урушдан кейин кенг тарғиб эта бошлади. «Харид қобиляти паритети» тушунчаси Г.Кассель томонидан 1918 йил «Economic Journal» да мақола чоп этгандан сўнг иқтисодий терминологик оборотга киритилди. У 1920 йилда Миллатлар Литасига (ҳозирги БМТ га ўхшаш ташкилот) харид қобиляти паритетидан халқаро валюта сиёсатини асоси сифатида фойдаланишни таклиф этди.

ХҚП назарияси XX аср бошида валюта курсини давлат ичидаги баҳолар даражаси билан боғлиқлиги тўғрисидаги назария асосида келиб чиққан. Аммо

²⁹ Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

валюта курси баҳоларга таъсир этадими ёки баҳолар валюта курсини аниқлайдими ноаниқ эди. Г.Кассель оддий ғояга суянди. Агарда маълум вақтда товарларни баҳосига асосан АҚШ да сотиб олиш Буюк Британияга нисбатан маъкул бўлса америка товарларига талаб ортади. Натижада GBD/USD курси стабиллашади ва қаерда товар сотиб олишнинг умуман фарқи бўлмайди. Агарда валюта курслари чекланган бўлса арбитраж операциялари орқали товарлар баҳосини ўзгаришига олиб келади.

Уларнинг тебраниши товар арбитражидан тушадиган фойда йўқолгунга қадар давом этади.

Шундай фикр юритиш натижасида бир хил баҳо қонуни (Law of one price) га асос солинди. Унга кўра мукамал рақобат шароитида бир хил товарлар бир хил валютада ифодаланса бир хил баҳога эга бўлади.

Математик формулада бир хил баҳо қонуни қуйидагича ифодаланеди:

$$P_d^i = E_{d/f} \times P_f^i \quad (3)$$

бу ерда: $P_d^i - i$ – товарнинг ички бозордаги баҳоси;
 $P_f^i - i$ – товарнинг ташқи бозордаги баҳоси;
 $E_{d/f}^f$ – валюта курси.

Ягона баҳо қонунидан харид қобилияти абсолют паритети (ХҚАП) (absolute parity of purchasing power theory) келиб чиқади.

Бунга мувофиқ давлатлар орасидаги айирбошлаш курси давлатлардаги товарлар баҳолари нисбатига тенгдир. ХҚАП назариясида валюта курси қуйидаги формулада ифодаланеди:

$$E_{d/f} = P_d / P_f \quad (4)$$

бу ерда: P_d – товар ва хизматларнинг ички бозордаги баҳоси;
 P_f – товар ва хизматларнинг ташқи бозордаги баҳоси.

ХҚАП нинг ягона баҳо қонунидан фарқи шундаки, қонун фақат битта товар баҳоси ҳисобига олади, ХҚАП назарияси эса барча товарлар баҳосини ҳисобга олади.

Ўзбекистоннинг халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ўзига хос хусусиятлари.

Маълумки, ҳозирги кунга келиб мамлакатимиз дунёнинг етакчи ва энг йирик молиявий ташкилотлари сафига қўшилмоқда. Ушбу ташкилотлар билан амалга оширилган лойиҳалар, улар томонидан ажратиб келинган ва келинаётган молиявий ресурслар мамлакатимиз иқтисодиёти ва бошқа

секторларининг ривожига хизмат кўрсатиб келмоқда. Мамлакатимизнинг халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигининг бошланиши сифатида 1992 йилда амалга оширилган ишларни келтириб ўтиш мумкин. Айнан шу йилда мамлакатимиз дунёнинг энг йирик ва нуфузли халқаро молиявий ташкилотлари, Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банки гуруҳи таркибига кирди. Ушбу интеграциялашув мамлакатимизда иқтисодиёт соҳасида амалга ошираётган ислохотлар учун янги йўлларни очиб берди. Ўзбекистон ва халқаро молиявий ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорликнинг навбатдаги босқичи сифатида мамлакатимизнинг митақадаги энг йирик молиявий ташкилотлар, Европа тикланиш ва тараққиёт банки ва Осиё тараққиёт банкига аъзо бўлиб киришида намоён бўлди.

Республикамизга, ҳозирги кунга келиб асосий молиявий маблағларни ажратиб келаётган молиявий ташкилотлар ичида Осиё тараққиёт банки ва Жаҳон банки гуруҳига кирган ташкилотлар алоҳида ўрин эгаллайдилар. Шунинг учун мамлакатимизнинг халқаро молиявий ташкилотлар билан молиявий муносабатларини таҳлил қилар эканмиз, айнан шу икки халқаро молиявий ташкилотларнинг мамлакатимиз билан алоқаларини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон барқарор ўсишга эришди, камбағаллик даражасини кескин пасайишига эришди ва жаҳон молиявий инқирозини енгиб ўтди.

Ўзбекистон ва Жаҳон банки гуруҳи

Мамлакатимиз Жаҳон банки таркибига 1992 йилда кирган бўлиб, ҳозирги кунга қадар ушбу молиявий ташкилот билан ҳамкорликда 23 лойиҳани имзолашга эришди. Ушбу лойиҳаларни имзолаш жараёнида Жаҳон банки гуруҳи томонидан Ўзбекистондаги иқтисодий ўзгаришлар чуқур таҳлил этиб борилди.

Ўзбекистондаги макроиқтисодий барқарорликка эришиш борасидаги дадил қадамлар Жаҳон банки гуруҳи томонидан ижобий баҳоланиб, давлатимизнинг рейтингини ошишига ва ажратилаётган кредитларни йўналишини ўзгаришига ҳамда лойиҳаларни кўпайишига олиб келди.

Лойиҳалар Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки ҳамда Халқаро ривожланиш ассоциацияси томонидан молиялаштирилган бўлиб, имзоланган 23 лойиҳадан 13 таси ҳозирги кунга келиб яқунланган бўлса, қолган 10 та лойиҳа ҳозирги кунда ҳам амалда. Ҳамкорлик даври давомида яқунланган лойиҳаларнинг умумий қиймати 549 млн. АҚШ долларига тенгдир.

Ҳозирги кунга қадар яқунланган лойиҳалар, асосан, инсон ресурсларини бошқариш ва ижтимоий муҳофазани кучайтириш, энергетика соҳасини такомиллаштириш ва қишлоқ ҳудудларида иқтисодий ўсишни таъминлашдан иборат.

**Жаҳон банки гуруҳи томонидан молиялаштирилган ва ниҳоясига етган
лойиҳалар**

№	Лойиҳалар	Ажратилган маблағ (АҚШ долларида, млн.)
1	Институционал ривожланиш	21
2	Иқтисодий қайта тиклаш	160
3	Пахтачилик соҳасини модернизациялаш	66
4	Иқтисодийнинг институционал ривожланиши 1	25
5	Саломатлик 1	30
6	Иқтисодийнинг институционал ривожланиши 2	28
7	Тошкент шаҳрини чиқиндилардан тозалаш	24
8	Давлат молия бошқарувидаги ислохотлар	0,9
9	Шаҳар транспортининг янгиланиши	29
10	Қишлоқ хўжалиги ҳудудидаги корхоналарни қўллаб-қувватлаш 1	36
11	Қишлоқ хўжалиги ҳудудида сув таъминотини яхшилаш	75
12	Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг сув таъминотини яхшилаш	40
13	Таълим 1	15
	Жами	549

Жаҳон банкининг республикамиз иқтисодиёти учун ажратган молиявий маблағлари мамлакат иқтисодий ривожланиши³⁰, ЯИМнинг ўсиши, иқтисодийнинг модернизациялашувига қаратилган бўлиб, қуйидаги асосий тўрт йўналиш доирасида ифодаланган:

- иқтисодий ўсиш учун замин яратиш;
- қишлоқ ҳудудида иқтисодий ривожланишни таъминлаш;
- инсон ресурслари тараққиётини ва ижтимоий муҳофазани таъминлаш;
- атроф муҳитни ҳимоя қилиш ва у билан боғлиқ рискларни бошқариш.

Ҳозирги кунда амалда бўлган лойиҳаларнинг умумий суммаси 630 млн. АҚШ долларида ортиқ бўлиб, лойиҳалар асосан инфратузилмани ривожлантириш ва аҳоли саломатлигини таъминлашга қаратилган бўлиб, жами 10 лойиҳа доирасида молиялаштирилиб келинмоқда.

³⁰ Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.

**Жаҳон банки гуруҳи томонидан ҳозирги кунда Ўзбекистонда
молиялаштирилиб келинаётган лойиҳалар**

№	Лойиҳалар	Ажратилган маблағ (АҚШ долларида, млн.)
1	Қишлоқ хўжалиги ҳудудидаги корхоналарни қўллаб-қувватлаш 2	68
2	Дренаж ва ирригацион тизимларни янгилаш	60
3	Саломатлик 2	40
4	Иккинчи умумий таълим	28
5	Фарғона сув ресурсларини бошқариш	66
6	Бухоро ва Самарқанд оқава сув тармоқларини модернизациялаш	55
7	Саноат корхоналарида энергия қувватларидан фойдаланиш самарасини ошириш	25
8	Сирдарё сув таъминотини яхшилаш	88
9	Толимаржон иссиқлик электр станциясини қуриш	110
10	Соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш	93
	Жами	632,5

Ўзбекистон Республикасига киритилган дастлабки маблағ – Техник ёрдам ва мамлакатда ташкилотларнинг барпо этилишига бағишланган эди. Киритилган сумма 21 млн. АҚШ долларида тенг бўлган бўлиб, бу лойиҳа 1994 йилдан 2000 йилгача давом этди. Лойиҳанинг асосий мазмуни иқтисодий ислохотларнинг олиб борилишига кўмаклашишдир, инфратузилмани ривожлантириш, хусусийлаштиришни амалга ошириш ва албатта ижтимоий муҳофазани таъминлаш кирган эди.

Ушбу лойиҳанинг мантиқий давоми сифатида 1995 йилда 160 млн. АҚШ долларида тенг янги кредит ажратилди.

Мамлакатимизга ажратилган навбатдаги кредит 1994 йилда имзоланиб, лойиҳа 2002 йилда ниҳоясига етгунича ажратилиб келинди. Ажратилган сумма 66 млн. АҚШ долларида тенг бўлиб, у пахта етиштирилишини ривожлантириш, техник заминини яхшилашга қаратилиши билан бирга атроф муҳитни заҳарлашга қарши ҳам етарлича эътибор берди.

Эътибор берадиган бўлсак, Жаҳон банки гуруҳининг аксарият ажратмалари атроф муҳитни тозалигини сақлашга эътибор берди. Хусусан сув

тозалигини сақлашга, айнан шу соҳадаги дастлабки қадам 1992 йилда қўйилди. Имзоланган лойиҳа “Сув таъминотини яхшилаш” деб аталди ва у амалга ошириладиган ишларнинг дебочаси бўлди, деб айтсак муболаға бўлмас. Ажратилган сумма 5 млн. АҚШ долларига тенг бўлди. Ундан сўнг 1997 йилда “Сув ва санитария” мавзусидаги лойиҳа доирасида 75 млн. АҚШ доллари ажратилди. Лойиҳа 2008 йилда тугатилди. Бунга қўшимча тарзда 2001 йилда яна бир лойиҳа доирасида 36,14 млн. АҚШ доллари берилди.

1998 йилнинг 21 майдан бошлаб эса Тошкент шаҳрида тупроқнинг шўрланишига қарши чора-тадбирларга бағишланган лойиҳа имзоланди, у 8 йил давом этиб, унинг доирасида 24 млн. АҚШ доллари банк томонидан инвестиция сифатида киритилди.

Дастлабки бобда таъкидлаб ўтилганидек, банкнинг асосий мақсадларидан бири дунёдаги инсонларнинг соғлиғини яхшилаш, айнан шу мақсадда 1998 йилда мамлакатимиз билан “Саломатлик-1”, 2004 йилда эса “Саломатлик-2” лойиҳалари имзоланди. Дастлабки лойиҳа доирасида 30 млн. АҚШ доллари ажратилган бўлса, иккинчисида 40 млн. АҚШ доллари ажратилди. Лойиҳаларнинг асосий мақсади сифатида – соғлиқни сақлаш ташкилотларининг техник базасини яхшилаш ва тажрибали кадрларни етиштириш бўлди. Дарвоқе, “Саломатлик-2” дастури 2010 йилнинг июнигача давом этди.

Иқтисодий соҳани янада ривожлантириш учун банк томонидан 1998 йилда 28 млн. АҚШ долларига тенг лойиҳа, 1999 йилда эса 25 млн. га тенг лойиҳа имзоланди. Ушбу лойиҳалар – Халқаро ривожланиш ассоциацияси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўртасида имзоланди. Уларнинг асосий мақсади:

- иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш;
- тижорат банклари орасидаги рақобатни кучайтириш;
- банк соҳасида инновацион фаолиятни уйғотиш.

Янги асрга қадам қўйилганидан кейин ҳам Жаҳон банки гуруҳи ташкилотлари ва Ўзбекистон Республикаси орасидаги муносабат сусаймади. Эндиликда банк кўпроқ ижтимоий соҳаларга эътиборини кучайтирди. Хусусан 2000 йилнинг майида 29 млн. АҚШ долларига тенг Транспорт соҳасини ривожлантиришга бағишланган лойиҳа имзоланди. Унинг натижасида Самарқанд, Наманган, Бухоро, Нукус, Олмалиқ шаҳарларида транспорт таъминоти яхшиланди.

Таълим соҳасига 2006 йилда имзоланган лойиҳа натижасида 15 млн. АҚШ доллари ажратилди. Бу пуллар юқори синфларда ўқитиш самарадорлигини оширишга йўналтирилди. Лойиҳа 2009 йилнинг июнигача давом этди. Лойиҳанинг Ўзбекистон томонидан иштирокчиси Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги бўлди.

Банк янги соҳаларга кириб боришига қарамай, олдиндан ишлаб келган соҳаларни ҳам унутмади, яъни 2002 йилда “Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида сув таъминотини яхшилаш” лойиҳасига 40 млн. АҚШ доллари ажратилди. Ушбу лойиҳа Самарқанд ва Бухоро шаҳарларининг сув таъминот хизмати томонидан амалга оширилган бўлиб, келажакда лойиҳанинг давоми ҳам молиялаштирилиши кутиляпти. Бундан ташқари Дренаж, ирригация ва мелиорация тизимларини яхшилаш учун 128 млн. АҚШ долларига тенг лойиҳа ишга тушди. Бу лойиҳа икки босқичли бўлиб, унинг биринчи босқичи доирасида 60 млн. АҚШ доллари берилиши мўлжалланган бўлса, 2008 йилда бошланган иккинчи босқичида яна 68 млн. АҚШ доллари ажратилади. Ҳар иккала лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан амалга оширилди.

Юқорида таъкидланган техник ёрдам ва кредитлардан ташқари Жаҳон банки гуруҳи мамлакатимизга грантларни ҳам ажратиш билан шуғулланиб келмоқда.

4-жадвал маълумотларига асосан ажратилган грантларнинг энг каттаси Иқтисодий ўзгаришларнинг таҳлиliga ажратилган, ажратилган сумма 414 млн. АҚШ долларига тенг бўлиб, у мамлакатимизнинг Иқтисодий тадқиқотлар марказига ажратилган. Ушбу дастурнинг асосий мақсади – иқтисодий ўзгаришларни назарий асосларини баҳолаб бориш, уларни таҳлил қилиш ва шу билан шуғулланувчи ташкилотларнинг маъмурий техник базасини яхшилаш.

Иккинчи грант миқдори 410 млн. АҚШ долларига тенг бўлиб, у ҳам назарий асосларни такомиллаштиришга қаратилган. Хусусан, статистик тизимини янгилашга йўналтирилган.

8-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, жаҳон банки томонидан 2003 йилдан бошлаб Ўзбекистонга ажратилган кредитларнинг аксарият қисми ўзлаштирилган ва ҳозирги кунга келиб қолдиқ баланси 592,5 млн. АҚШ долларини ташкил этади. банки томонидан молиялаштирилган лойиҳалар ҳам қамраб олинган.

Бу жаҳон банки экспертларининг ҳисобларига қараганда жуда яхши кўрсаткич бўлиб 2012 йил давомида, яъни лойиҳадар айнан шу йилни ҳам қамраб олади, уларни ўзлаштиришга имкониятлар мавжуд. Чунки, Президентнинг молия соҳасига тегишли 1438 сонли, саноатни ривожлантиришга оид 1442 сонли, инфратузулма, транспорт ва коммуникацияни ривожлантириш 1446 сонли ва тизимли ўзгаришларни жадаллаштиришга йўналтирилган 1464 сонли фармонларини амалга ошириш учун Жаҳон

Бундан ташқари монополияга қарши курашга бағишланган дастур учун ва пенсия тизимидаги ислохотларни қўллаб-қувватлаш мақсадида грантлар ажратилган.

Жаҳон банки гуруҳи ташкилотлари томонидан ажратилган пул маблағлари асосан ижтимоий ва иқтисодий соҳаларга тақсимланди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ажратилган маблағлар мамлакатнинг кўпгина воҳаларида ҳолатнинг бир мунча яхшиланишига замин яратиб берди.

Жаҳон банки гуруҳи инвестициялари натижасида қуйидаги ижобий натижалар юзага келди:

– Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида 44 000 га яқин инсонлар тоза сув билан таъминланди. 800 000 га яқин кишиларнинг ҳар куни истеъмол қиладиган сувлари эса ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатидан яхшиланди.

– Республиканинг 90% аҳолиси сув таъминотига эга бўлди. Шу пайтнинг ўзида деярли 80% инсонлар сув таъминотидан қониқиш ҳосил қилдилар.

– Ирригация тармоқларининг яхшиланишидан деярли 5000 та фермер ўз ишини яхшилаш имконига эга бўлди.

– 50 га яқин фермерлар янги, замонавий ускуналарни сотиб олиб, ўзининг иш даражаларини анчагина яхшилаб олдилар.

– 2300 поликлиника янгидан иш бошлади.

– 11 млн.га яқин чекка тумандаги кишилар замонавий ва сифатли медицинага эга бўлди.

– Касалликларнинг сони камайди.

Осиё тараққиёт банкининг Ўзбекистон билан ҳамкорлиги

Ривожланаётган Осиё мамлакатлари ҳудудий халқаро банкни тузишга Марказий Африка Тараққиёт Банки (МАТБ) ва Африка Тараққиёт Банки (АфТБ) тузилгандан кейин астойдил ҳаракат қила бошлади. Осиё тараққиёт банкини (ОТБ) тузиш ҳақидаги аниқ таклиф 1963 йил сентябрида БМТнинг иқтисодий комиссияси томонидан берилди. Комиссия банк ҳудудий иқтисодий ҳамкорликнинг муҳим инструменти бўлади деб умид қилган эди. Бу таклиф 1963 йил декабрида Манилада бўлиб ўтган Осиё ҳамкорлиги бўйича министрлар конференциясида қўллаб-қувватланди ва конференция ЭКАДВ Ижроия котибиятига ОТБни тузиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишни илтимос қилди³¹.

Натижада, Ижроия котибияти экспертлар гуруҳини ташкил қилди ва бу гуруҳга йирик мутахассислар жалб қилинди. ОТБ Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ХТТБ) ва МАТБ тажрибаларига асосланган ҳолда тузилди. Таъсисчилар ОТБнинг бир томондан ХТТБ билан, иккинчи томондан миллий

³¹ Keith S. Taber., *Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research.* Springer., UK, 2013, English.

банклар билан алоқасини кўзда тутган эди. Осиё мамлакатларига кўп томонли ёрдам кўрсатиш тизимини ХТТБ бошқариши керак эди.

Осиё Тараққиёт Банки (ОТБ) - Осиё ва Тинч океани минтақаси мамлакатларининг ривожланиш лойиҳалари учун узоқ муддатга кредит ажратиш билан шуғулланадиган йирик давлатлараро молия ташкилотларидан бири ҳисобланади. Банк 1965 йилда ташкил топган, унинг бош қароргоҳи Манила шаҳри (Филиппинлар)да жойлашган. ОТБни тузишдан мақсад - Осиё ва Тинч океани минтақасидаги ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига ёрдам беришдан иборат.

Токиода имзоланган ОТБ тўғрисидаги битимга кўра бу молиявий ташкилотнинг функциялари МАТБ функцияларига ўхшаш. Банк Осиё-Тинч океани ҳудуди (ОТОХ) мамлакатлари ҳудудий ҳамкорлигини, иқтисодий ривожланишини таъминлаши, аъзо мамлакатларга молиявий, иқтисодий ва техник ёрдам кўрсатиши, уларнинг иқтисодий ҳаракатларини тартибга солиб туриши керак. Осиё Тараққиёт Банкининг асосий вазифалариэтиб куйидагилар белгиланди:

- Осиё мамлакатлари иқтисодий ривожига ва ҳамкорлигига кўмаклашиш;
- Давлат ва хусусий фондлардан капитал қўйилмаларнинг ўсишини таъминлаш;
- ОТОХга кирувчи мамлакатларга қарзлар бериш, бунда кичик ва энг паст ривожланган давлатларни молиялаштириш, ҳамда ҳудудий-иқтисодий ҳамкорликни мустаҳкамловчи лойиҳаларга катта эътибор бериш керак;
- Ҳудудий савдонинг ривожланишига олиб келувчи иқтисодий режаларни тартибга солишда иштирок этиш;
- Ташқи манбалардан молиялаштириладиган лойиҳаларни тайёрлаш ва бажаришга техник ёрдам бериш;
- ОТОХ мамлакатлари ташқи савдосига ва иқтисодий ривожланишига ёрдам бериш;
- ОТБ заиф ривожланган мамлакатлар эҳтиёжига катта эътибор беради ва ҳудуднинг иқтисодий ривожланишига олиб келувчи регионал, субрегионал ва миллий лойиҳа ва режаларга катта эътибор беради.

ОТБни ташкил этиш жараёнида ривожланаётган давлатлар тўртта асосий шартни қўйдилар :

- капиталнинг 60 % и ЭСКАТО ҳудуди мамлакатлари взнослари эвазига шакллантирилиши керак;
- Банк президенти регион давлатларидан бирининг вакили бўлиши керак;
- директорлар кенгашининг 12 аъзосидан 8 таси ҳудуд давлатлари вакили бўлиши керак;

- банк штаб-квартираси ҳудуд давлатларидан бирининг пойтахтида жойлашиши керак.

ОТБ уставига биноан Банк тизимига бир нечта махсус фондлар киради:

- Имтиёзли шартларда узоқ муддатли кредитлаш махсус фонди;
- Осиё ривожланиш фонди;
- Техника ёрдами махсус фонди.

Ўзбекистон Осиё Тараққиёт банкига 1995 йилнинг августида аъзо бўлиб кирди. Республикамизнинг бу банкка аъзо бўлиши иқтисодий ўзгариш жараёнини маълум даражада тезлаштиради, ҳамда тадбиркорлик ва бизнеснинг турли хил шакллари ривожланишига кўмаклашади. 1996 йилнинг 17 декабрида ОТБ нинг Директорлар Кенгаши Ўзбекистонга 50 млн.\$ миқдорида кредит линиясини 13 йил муддатга, дастлабки 3 йилини имтиёзли шартда очишга қарор қилди. Бугунги кунда бу кредит линияси тўлиқ ўзлаштирилган бўлиб, ўнлаб кичик ва ўрта бизнес лойиҳалари молиялаштирилди.

ОТБ асосан ўз кредитларини технология ва ускуналарни сотиб олиш, ишчи капитал харажатларини қисман қоплашга, қишлоқ хўжалиги секторида мавжуд ускуналарни модернизация қилиш, қайта қуроллантириш ва янги ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган сублойиҳаларни молиялаштиришга берилади. Бу кредит линиясининг кредитори бўлиб ЎЗР ТИФ Миллий банки ҳисобланади. Қарз олувчи бўлиб хусусий, кичик ва ўрта корхоналар бўлиши мумкин (Аралаш капиталга эга бўлган корхоналар бўлиши мумкин, лекин бошқарув хусусий сектор кўлида бўлиши керак). Кредит олиш учун лойиҳа экспортбоп ёки импорт ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва валютада ўзини коплаши керак.

2003 йил охирида Осиё Тараққиёт Банки(ОТБ) Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун умумий қиймати 99,2 млн. АҚШ долларига тенг иккита кредит линиясини очишга қарор қилди: «АМУ-ЗАНГ машина каналларини тиклаш» - 73,2 млн. АҚШ доллари ва «Бошоқли экинлар ҳосилдорлигини ошириш» - 26 млн. АҚШ доллари . ОТБ нинг Ўзбекистонга ажратган кредитининг умумий ҳажми 1млрд. 340 млн. АҚШ долларига тенг бўлиб, 14 қўшма лойиҳани амалга оширишни назарда тутди. Шундан 745 млн. АҚШ долларига тенг кредит бугунги кунда амалда тасарруф этилмоқда. Бу билан ОТБ мамлакатимиз иқтисодиётига инвестиция киритаётган бошқа халқаро молия ташкилотларидан ўзиб кетди.

“АМУ-ЗАНГ” машина каналлари тизимини тиклаш» лойиҳасининг мақсади Аму-Занг ирригация тизимининг мустаҳкамлиги, самародорлиги ва барқарорлигини оширишдир. Бу тизим Амударёдаги насос станцияларини ўз ичига олиб, Сурхондарё вилоятида 100 минг гектар майдонга сув етказиб беради, вилоятдаги 400 минг кишининг турмуши асосан суғориладиган

деҳқончилик билан боғлиқ. Лойиҳа доирасида 3 та асосий насос станцияси – Боботоғ, Аму-Занг ва Аму-Занг 2 ни реконструкция қилиш кўзда тутилган. АМУ-Занг каналининг магистрал ирригация ва дренаж тизимини режали таъмирлаш ва тиклаш (асосий каналларнинг айрим қисмлари, гидроиншоотларни тиклаш, соҳилни бетонлаш) сув ўтказиш имкониятларини ошириш ҳамда сувнинг унумли ва ўз вақтида тақсимланишига йўналтирилган. Ҳисоб-китобларга кўра, ушбу лойиҳа амалга оширилгач, мазкур ҳудудларда яшовчи 200 минг киши ижтимоий ва иқтисодий фойда кўради, яъни уларнинг даромадлари ортади, янги иш ўринлари яратилади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси билан ОТБ нинг ўзаро манфаатли ҳамкорлиги жадал ривожланмоқда. Транспорт инфратузилмаси, қишлоқ хўжалиги, базавий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими, коммунал хўжалик, кичик ва ўрта бизнес соҳаларида кўшма лойиҳалар амалга оширилмоқда. Фақат 2003 йилнинг ўзида базавий таълим, микромолиялаш, энергетика инфратузилмаси соҳаларида кўшма лойиҳаларни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва ОТБ ўртасида умумий қиймати 198,5 млн. АҚШ долларига тенг 4 та битим имзоланди.

2003 йилда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан ОТБ 2004-2006 йилларга мўлжалланган қиймати 500 млн. АҚШ долларига тенг уч йиллик ҳамкорлик дастурини амалга ошириш борасида келишувга эришилди. Бу дастур оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, ичимлик сув билан таъминлаш, корхоналарни хусусийлаштиришдан кейин қўллаб-қувватлаш, корпоратив бошқарувни такомиллаштириш, энергетикада янги қувватларни ривожлантириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган кўшма лойиҳалар амалга оширишни назарда тутди.

Бундан ташқари Қорақалпоғистонда ОТБ гранти ёрдамида Гаров фонди очилди. Маблағи 120 минг АҚШ долларига тенг бўлган бу жамғармани тузишдан мақсад, Орол бўйида тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотини қайта ишлашни йўлга қўйишда ёрдам беришдир. Ушбу гаров фонди тадбиркорлар учун 10 млн. сўмга қадар кредит олинаётганида гаровга кафолат беради.

Фонд ҳозирнинг ўзидаёқ икки тадбиркорга 12 млн. сўмлик кредит олиш учун гаров берди. Йил охиригача яна 18 тадбиркорни шу йўсинда қўллаб-қувватлаш режалаштирилган. Шу кунларда 10 та бизнес лойиҳа кўриб чиқилмоқда.

Ҳозирда Қорақалпоғистонда 133 минг кичик ўрта бизнес субъекти бор. Бу эса ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 2390 тага кўпдир. Натижада 3169 та янги иш ўринлари бунёд этилди. ОТБ нинг Тошкентдаги ваколатхонасидан

хабар беришларича, банк Қорақалпоғистондаги бизнес-инкубатор билан шартнома тузган, ушбу ҳужжатга кўра кичик корхоналарни ривожлантириш лойиҳаларини амалга ошириш мўлжалланмоқда. Шу мақсадда ОТБ Қорақалпоғистондаги ишлаб турган корхоналарга грантлар ажратмоқда. Шунингдек, 10 минг АҚШ долларигача бўлган суммага қишлоқ хўжалиги ва ускуна лизинги учун ҳам грантлар бермоқда.

Умуман олганда, тасдиқланган стратегияга мувофиқ 2005 йилгача бўлган даврда ОТБ лойиҳа ссудалари беради, техникавий ёрдам кўрсатади ва зарурат туғилганда шошилиш тўлов операцияларини ўтказиши. Ўзбекистон ҳукумати Осиё тараққиёт банки (ОТБ)нинг 585 млн. АҚШ доллари миқдорида ажратган мультитранш кредитини биринчи тоифали миллий автомагистрал қуриш учун жалб қилади.

Биринчи траншнинг кредит маблағлари "Ғузор-Бухоро-Нукус-Бейнов" (А-380) автоўлининг 50 км узунликдаги қисмини реконструкция қилишга йўналтирилади. Реконструкцияни амалга оширишга жорий йил декабрида киришиш режалаштирилмоқда. Қурилиш муддати – икки йил. Ўтган йил май ойида Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов 2009-2014 йилларда 2,6 млрд. долларга яқин қийматга эга биринчи тоифали миллий автомагистрални қуриш дастурини тасдиқлади. Дастур доирасида 2015 йилга келиб, республикада умумий узунлиги 1501 км келадиган автомобиль йўлларининг тўртта қисмини қуриш режалаштирилмоқда.

ОТБнинг маблағлари 220 км узунликдаги А-380 автомобиль йўли қисмлари реконструкциясига йўналтирилади. Дастурга мувофиқ, олти йил давомида бетон ва цемент қопламали, узунлиги 400 км келадиган тўрт тасмали йўллар, бетон-асфальт қопламали 813 км тўрт тасмали йўллари ва бетон-асфальт қопламали 288 км икки тасмали йўллари қурилади. Қурилиш шунингдек, еттига транспорт чорраҳаларини ва 1488 км йўл қувурлари ҳамда кўприклари бунёд этишни кўзда тутади. 2,6 млрд. долларга яқин қийматдаги лойиҳани молиялаштириш ОТБнинг мультитраншли кредитдан ташқари, 1,68 млрд. доллар миқдоридаги ҳукумат маблағлари ҳисобига, шунингдек, Хитой ҳукуматининг Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо-мамлакатлар учун кредит линияси ҳамда бошқа халқаро молия ташкилотлари ҳисобига амалга оширилади. Дастур халқаро молия ташкилотлари маблағларини бетон ва цемент қопламали йўл қисмларини қуриш ва технологиясини сотиб олиш учун жалб қилишни кўзда тутади.

Эслатиб ўтамиз, 2007 йил декабрида ОТБ Директорлар Кенгаши Ўзбекистон ҳукуматига 180 млн. доллар қийматга эга "Ғузор-Бухоро-Нукус-Бейнов" автомобиль йўли реконструкцияси учун 75,3 млн. доллар миқдорида кредит ажратилишига розилик билдирган. Маълумот. Ўзбекистон автомобил йўллари умумий узунлиги 146,4 минг км.ни ташкил этади. Улардан 42,5 минг

км – умумий фойдаланишдаги магистрал йўллари, жумладан 3200 км – халқаро ҳамда 18,8 минг км – давлат миқёсидаги автотрассалардир. Ўзбекистон ҳудуди бўйлаб 20 та халқаро транспорт маршрутлари ва йўналишлари ўтади.

5-МОДУЛ БЎЙИЧА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН МАЪЛУМОТЛАР

Рақобатлашган бозорда жуда кўп сотувчилар ва харидорлар қатнашади, шу сабабли улардан бирортаси ҳам товар нархига таъсир қилаолмайди, нархни бозорнинг ўзи талаб ва таклифга кўра шакллантиради. Сотувчилар ва харидорлар бу нархни қабул қиладилар ва шу нархга кўра қанча маҳсулот сотиш керак ёки қанча маҳсулот сотиб олиш кераклиги бўйича қарор қабул қиладилар. Соф монополия рақобатлашган бозорнинг акси бўлиб, бу ерда битта сотувчи ва кўплаб харидорлар қатнашади. Соф монополистнинг рақобатчиси йўқ.

Соф монополия маҳсулот ўрнини босадиган бошқа маҳсулот бўлмаган ҳудудларда вужудга келади. Умуман олганда жаҳон ва миллий бозорларда битта маҳсулотни битта сотувчи томонидан сотилиши камдан-кам учрайди. Соф монополия кўпроқ маҳаллий бозорларга хос бўлади. Масалан, тумандаги ягона китоб магазини, ягона телефон станцияси, ягона тиш доктори, ягона жаррох ёки бўлмаса маҳаллий коммунал хўжалиги хизмати. Юқорида келтирилган субъектлар бозор шароитида нархга таъсир қилиш учун реал ҳокимиятга эга.

Соф монополиянинг вужудга келишига таъсир қилувчи яна бир омил бу - тармоққа кириш тўсиқларининг кучлилигидир³². Бирор маҳсулотни сотишдан тушадиган иқтисодий фойда юқори бўлса, бу рақобатлашган бозор шароитида бошқа фирмаларни ҳам шу бозорга кириб келиши учун сигнал бўлар эди. Агар монопол фирма иқтисодий фойда ола бошласа, бу бошқа фирмаларни ҳам ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ундайди. Демак соф монополияни сақлаб қолиш учун, бошқа рақобатлашмоқчи бўлган фирмалар учун махсус тўсиқлар бўлишини тақазо қилади. Тармоқга кириш тўсиқлари - бу монопол фирма бозорига бошқа сотувчиларни кириб келишини тўхтатувчи чекланишлар.

Тармоқга кириш тўсиқларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

1. Давлат томонидан берилган махсус ҳуқуқ. Масалан маҳаллий ҳокимиятларда аҳолига транспорт хизмати кўрсатиш, почта хизмати кўрсатиш, коммунал хизмати кўрсатиш ва алоқа хизмати кўрсатиш бўйича монопол ҳуқуқлар бериб, расмий тўсиқлар яратади.

³² Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

2. Патентлар ва муаллифлик ҳуқуқи, янги технология яратганлар учун патент ва муаллифлик ҳуқуқи берилиши, уларга ушбу янгиликни сотишда, ундан фойдаланиш учун лицензия беришда монопол ҳуқуқ берилди. Лекин бундай ҳуқуқ маълум муддатгача кучга эга бўлади. АҚШ да патент қонунига кўра ихтирочи ўз ихтиросига 17 йил эгалик қилади.

3. Бирор бир ишлаб чиқариш ресурси таклифига эгалик қилиш. Масалан, Американинг «Де Бирс» компанияси жаҳонда сотиладиган, қайта ишланмаган олмоснинг 85 фоизини назорат қилгани учун, олмос бозорида монопол ҳокимиятга эга. Юқоридагилардан ташқари инсоннинг ноёб қобилияти ва билими ҳам монополияни вужудга келтиради.

Монопол ҳокимият. Фирма монопол ҳокимиятга эга бўлади, қачонки у ўзининг сотадиган товари нархига таъсир қилаолса, яъни ўзгартираолса. Монопол ҳокимият даражаси ушбу товар ўрнини босувчи товарнинг мавжудлиги ва товарнинг бозордаги улуши билан белгиланади. Монопол ҳокимиятга эга бўлиш учун фирманинг соф монополист бўлиши шарт эмас. Фирма маҳсулотига бўлган талаб чизиғи рақобатлашган бозордагидай гаризонтал бўлмасдан, пастга ётиқ бўлиши кифоядир. Агар талаб чизиғи пастга ётиқ бўлса, фирма таклиф ҳажмини ошириб ёки камайтириб, маҳсулот нархини ўзгартириши мумкин.

Умумун олганда монополист нархни назорат қилишидан ютуққа эга бўлади. Монополистнинг таклифи рақобатлашган бозор таклифига кўра кам бўлади, товар нархи эса, рақобатлашган нархга нисбатан юқори бўлади (монопол нарх чекли харажатдан юқори).

Товарларни монопол нархда сотилиши жамият харажатини кўпайтиради, аҳолининг турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатади. Нима учун деганда, ушбу товарни сотиб олувчилар кўпроқ пул сарфлайди, шу товарни сотиб олувчилар сони ҳам камади. Шунинг учун ҳам монополияга қарши қонун, бозорларни монополияга айланттиришга йўл қўймайди.

Монополист маҳсулотига талаб. Рақобатлашган бозорда фирма максимал фойда олади, агар у чекли даромад чекли харажатга тенг ҳолатни таъминлайдиган ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарса,

$$MR = MC.$$

Бундай маҳсулот ҳажми оптимал бўлади. Монополист ҳам шу оптимал ишлаб чиқариш шартига амал қилиши керак бўлади. Соф монополист товарига бўлган талаб ҳам бозор талаби ҳисобланади. Монополист ўз товари нархини оширса унга талаб камади ва аксинча, монополист товар нархини туширса унга талаб ортади.

Худди шундай соф монополист таклифи ҳам бозор таклифи ҳисобланади. Масалан товар ишлаб чиқаришнинг ўзгарувчан харажатлари ошса, монополист

максимал фойда олиш учун товар ҳажмини қисқартиради. Таклиф ҳажмининг қисқариши ва харидорлар ўртасида рақобатнинг мавжудлиги товар нарҳини оширади.

Рақобатлашган бозорда фирманинг чекли даромади маҳсулот нарҳига тенг $MR = P$ ва талаб чизиғи горизонтал бўлса, монопол бозорда монополист маҳсулотига бўлган талаб чизиғи пастга ётиқроқ ва монополистнинг чекли даромади ҳар доим нарҳдан кичик бўлади.

$$MR < P.$$

Монопол фирманинг маҳсулотига талаб билан унинг чекли ва умумий даромади ўртасидаги боғлиқликларни қуйидаги расмда кўриш мумкин.

Талаб чизиғининг эластик қисмида чекли даромад $MR > 0$ бўлгани учун монополист маҳсулот ҳажмини нолдан, Q^* миқдоргача оширганда унинг умумий даромади TR ошади. Талаб чизиғининг эластик бўлмаган қисмида чекли даромад манфий, яъни $MR < 0$ бўлгани учун, талаб чизиғининг ушбу қисмида ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий даромадни камайтиради. Шунинг учун ҳам монополист талаб чизиғининг эластик бўлмаган қисмидан қочишга ҳаракат қилади.

Агар монополистнинг талаб чизиғи рақобатлашган бозордагидай горизонтал бўлганда эди, у товар ҳажмини ўзгартириши билан нарҳга таъсир қила олмас эди. Монополлашган бозорда таклиф чизиғи маънога эга эмас. Нима учун деганда, ишлаб чиқариладиган маҳсулот (таклиф) миқдори билан нарҳ ўртасида пропорционал боғлиқлик йўқ. Монополистнинг қанча миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариши нафақат чекли харажатга боғлиқ, балки талаб чизиғининг шаклига ҳам боғлиқ бўлади.

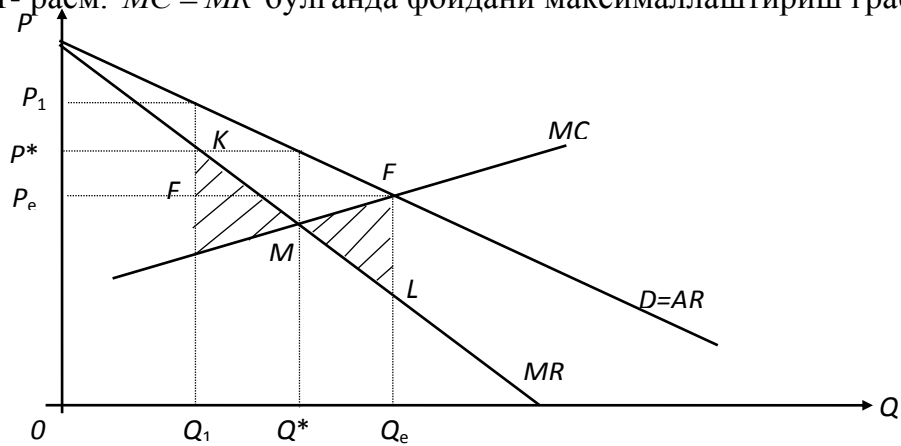
Монопол бозорда талабнинг ўзгариши нарҳнинг ва таклифнинг рақобатлашган бозордагидай пропорционал ўзгаришига олиб келмайди. Монополист, талаб ўзгарганда маҳсулот ҳажмини ўзгартирмасдан нарҳни ўзгартириши ёки нарҳни ўзгартирмасдан маҳсулот ҳажмини ўзгартириши ёки бир вақтнинг ўзида нарҳни ҳамда маҳсулот миқдорини ўзгартiriш мумкин.

Монополистнинг мақсади максимал фойда олиш бўлса, у товар нарҳини хоҳлаганча ошира олмайди. Нарҳ ошиши билан маҳсулотга талаб камайиб боради, нарҳ ошиши маълум даражага етганда умумий даромад умумий харажатни қопламайди. Монополист қандай нарҳ стратегиясини тутишини билиш учун даромаднинг нарҳга кўра талаб эластиклиги билан қандай боғлиқлигини эслаш зарур бўлади. Талаб чизиғининг эластик бўлган қисмида ($E_p > 1$) нарҳнинг пасайиши умумий даромадни ўсишига олиб келади ($MR > 0$), эластиклик бирга тенг бўлганда ($E_p = 1$) умумий даромад максимумга эришади ($MR = 0$), эластик бўлмаган қисмида нарҳнинг пасайиши умумий даромадни

пасайишига олиб келади ($MR < 0$). Шунинг билан монополист талаб чизиғининг эластик бўлмаган қисмида ҳаракат қилмайди.

Биз кўрсатамиз монополист ҳам рақобатлашган бозордаги фирма каби чекли ҳаракат билан чекли даромадни тенглигини таъминлайдиган ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарсагина максимал фойда олиши мумкин (1-расм). Расмда монополистнинг ўртача даромад чизиғи бирор талаби чизиғини беради. Маҳсулот нархи шу маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ функция.

1- расм. $MC = MR$ бўлганда фойдани максималлаштириш графиги.

5-МОДУЛ БЎЙИЧА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН МАЪЛУМОТЛАР ВА КЕЙС - СТАДИЛАР

Ўзбекистон ҳудудларида ишлаб чиқариш унумдорлиги кўрсаткичлари рейтинг

Минтақалар, вилоятлар	Аҳоли жон бошига ЯИМ, (минг сўм)	Тармоқда бандлар сонига ҳисоблаганда, минг сўм					Рейтинг баллари йиғидиси		Ўрин	
		саноат маҳсулоти	қишлоқ хўжалик маҳсулоти	қурилиш ишлари	кичик бизнес корхоналари маҳсулоти	чет эл инвестицияси бор корхоналар маҳсулоти	2017 й.	2018 й.	2017 й.	2018 й.
Қорақалпоғистон Республикаси	1317,2	16515,9	4314,0	9802,9	435,9	33555,6	15	16	14	14
вилоятлар:										
Андижон	2211,0	39531,3	7687,3	8001,2	807,6	265395,7	62	53	5	5-6
Бухоро	3145,6	22000,0	9058,9	11444,4	794,9	82178,6	63	58	4	3
Жиззах	1767,9	21723,3	7273,6	13210,9	762,4	64125,0	33	41	11	9
Қашқадарё	2687,9	66625,7	7323,6	7262,7	622,8	607586,2	28	51	12	7
Навоий	5736,7	51325,4	12171,4	12477,1	1267,1	69818,2	66	69	1	1
Наманган	1540,8	12625,7	8761,5	7655,5	836,6	76255,8	25	33	13	10
Самарқанд	1793,7	19127,3	8335,8	10646,0	995,3	142716,0	44	53	8	5-6
Сурхондарё	1640,2	17573,8	6368,0	8513,4	359,4	117571,4	43	28	9-10	13
Сирдарё	2070,0	45245,0	6414,1	10190,3	939,9	54000,0	45	48	6-7	8
Тошкент	3450,6	31768,6	10476,2	8832,5	1560,5	53509,4	65	56	2-3	4
Фарғона	1973,5	18965,0	4994,0	7930,2	674,8	74230,8	45	29	6-7	12
Хоразм	1794,6	18285,1	6739,8	8472,8	558,8	70238,1	43	30	9-10	11
Тошкент ш.	6097,8	44249,2	-	13636,6	7075,5	98271,3	65	64	2-3	2
Ўзбекистон Республикаси	3244,1	32114,8	7488,9	10398,9	1276,6	117024,4				

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2018 йил маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон худудларининг асосий капиталга киритилган инвестициялар ва тадбиркорлик ривожланиши кўрсаткичлари рейтинги

Минтақалар, вилоятлар	Иқтисодий фаол аҳоли ичида яқка тадбиркорларнинг улуши, %	2012 йилда ташкил қилинган корхонларнинг 2011 йилда ташкил этилган корхоналардаги фоизи	Кичик бизнес корхоналари маҳсулоти нинг ЯИИДаги улуши, %	Умумий бандлар сониди кичик бизнес корхоналари нинг улуши, %	Капитал қўйилмалар ҳажми, млрд. сўм	Инвестицияларнинг умумий ҳажмида		Асосий капиталга киритилган хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми, млрд. сўм	Рейтинг баллари йиғиндиси		Ўрин	
						корхоналар ва аҳоли маблағлари нинг улуши, %	давлат бюджети улуши, %		2017 й.	2018 й.	2017 й.	2018 й.
Қорақалпоғистон Республикаси	4,9	4,9	66,5	71,0	1168,8	45,3	2,6	355,9	50	43	13	14
вилоятлар:												
Андижон	5,2	9,6	57,4	82,8	1158,2	66,6	4,9	103,1	70	73	3	3
Бухоро	6,2	5,5	65,7	77,3	2277,8	31,6	3,5	1212,2	65	64	5	6
Жиззах	5,8	3,9	79,9	80,3	678,5	61,3	2,1	24,8	57	52	9	9-11
Қашқадарё	4,2	9,1	52,4	77,0	2875,9	55,1	3,0	712,8	60	60	7	8
Навоий	6,2	3,2	36,9	58,8	1625,8	51,8	3,7	405,8	44	50	14	12
Наманган	7,6	6,8	79,0	80,7	758,7	63,6	2,9	29,6	54	68	11	4
Самарқанд	7,9	7,2	76,3	81,8	1383,3	69,0	9,7	56,4	63	76	6	2
Сурхондарё	3,3	5,3	74,2	77,5	845,5	57,5	3,7	107,7	58	52	8	9-11
Сирдарё	3,3	3,3	80,0	77,5	628,3	45,2	13,5	17,2	56	44	10	13
Тошкент	5,5	9,4	56,7	71,2	1872,4	59,2	2,9	323,6	82	62	1	7
Фарғона	7,1	8,7	61,8	77,3	1390,9	45,1	18,0	167,1	66	67	4	5
Хоразм	3,7	4,9	73,8	79,1	700,1	58,9	4,0	74,8	51	52	12	9-11
Тошкент ш.	9,3	18,1	53,6	57,3	5433,1	51,6	25,8	1062,3	76	77	2	1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон ҳудудлари аҳолисининг даромадлари ва харажатлари кўрсаткичлари рейтинги

Минтақалар, вилоятлар	Аҳоли жон бошига пул даромадлари, минг сўм	Аҳоли даромадларида истеъмол харажатлари улуши, %	Аҳоли жон бошига чакана савдо айланмаси, минг сўм	Минтақадаги ўртача иш хақининг унинг Ўзбекистон бўйича ўртача даражасига нисбати, %	Молиялашти- ришнинг ҳамма манбалари ҳисобига уй- жойларни ишга тушириш, минг. кв. метр	Рейтинг баллари йиғиндиси		Ўрин	
						2017 й.	2018 й.	2017 й.	2018 й.
Қорақалпоғистон Республикаси	1894,8	78,1	678,6	140,3	769,4	27	20	13	13
вилоятлар:									
Андижон	2376,7	96,8	1036,4	153,1	615,9	42	49	6	2
Бухоро	3168,7	79,5	1314,9	143,6	674,9	45	43	4	6
Жиззах	1787,1	80,3	971,6	140,4	505,1	21	21	14	12
Қашқадарё	2161,8	88,3	915,5	142,0	876,2	38	37	7	8-9
Навоий	4213,5	60,5	1660,8	132,5	455,0	49	32	1-2	10-11
Наманган	1980,2	81,5	887,9	141,1	1020,5	34	32	8-10	10-11
Самарқанд	2309,1	89,2	903,5	145,2	1089,1	32	46	11	4
Сурхондарё	2131,7	78,3	1018,0	142,8	968,1	31	37	12	8-9
Сирдарё	2570,2	75,0	903,2	140,2	354,6	34	19	8-10	14
Тошкент	2813,8	90,5	1513,0	133,3	797,2	43	45	5	5
Фарғона	2223,5	92,3	989,5	147,5	857,0	49	48	1-2	3
Хоразм	2501,5	80,8	954,4	144,5	722,5	34	38	8-10	7
Тошкент ш.	5203,4	102,1	3634,7	147,2	635,2	46	59	3	1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

**Ўзбекистон Республикаси минтақаларининг
маъмурий-ҳудудий бўлиниши**

Минтақалар номи	маъмурий-ҳудудий бирликлар сони							
	вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар	қишлоқ туманлари	шаҳарлар таросиби даги туманлар	туманга бўйсунувчи шаҳарлар	шаҳарчалар	қишлоқ фуқароллик қишлоқлари	қишлоқ аҳоли пунктлари	маҳалла йиғинлари
Қорақалпоғистон Республикаси	2	14	-	10	16	123	1183	159
вилоятлар:								
Андижон вилояти	3	14	-	8	5	95	536	844
Бухоро вилояти	2	11	-	9	2	121	1536	264
Жиззах вилояти	1	12	-	6	8	104	558	277
Навоий вилояти	2	8	-	4	7	54	627	343
Наманган вилояти	1	11	-	7	11	99	509	640
Самарқанд вилояти	2	14	-	9	12	125	1949	1018
Сирдарё вилояти	3	8	-	2	5	72	284	287
Сурхондарё вилояти	1	14	-	7	7	114	847	667
Тошкент вилояти	6	15	-	9	18	146	954	1202
Фарғона вилояти	4	15	-	5	10	164	1180	968
Хоразм вилояти	1	10	-	2	7	101	612	345
Қашқадарё вилояти	1	13	-	11	4	146	1063	339
Тошкент шаҳри	-	-	11	-	1	-	-	448
Республика бўйича	29	159	11	89	113	1464	11838	7801

Асосий капиталга инвестицияларнинг ҳудудлар бўйича таркиби

(яқунга нисбатан % да)

Ҳудудлар	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2018 й.да 2016 й.га нисбатан (+, -)
Ўзбекистон Республикаси	100	100	100	-
Қорақалпоғистон Республикаси	8,6	11,4	7,5	-1,1
вилоятлар:				
Андижон	4,4	4,2	3,8	-0,6
Бухоро	10	9,8	11,8	1,8
Жиззах	3,5	3	11,5	8
Қашқадарё	12,2	11,7	12,8	0,6
Навоий	5,9	4,6	5,7	-0,2
Наманган	3,7	4,8	4,8	1,1
Самарқанд	6,6	6,5	6,8	0,2
Сурхондарё	4,2	4,1	3,8	-0,4
Сирдарё	2,9	2,7	2,2	-0,7
Тошкент	8,3	10,4	7,7	-0,6
Фарғона	6,3	6,5	4,7	-1,6
Хоразм	3	3,9	2,9	-0,1
Тошкент ш.	22,7	17,1	21,7	-1,0

Худудлар бўйича асосий капиталга инвестициялар

Худудлар	2016		2017		2018	
	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %
Ўзбекистон Республикаси	27557,3	109,8	33715,3	109,6	60719,2	107,1
Қорақалпоғистон Республикаси	2366	179,6	3840,3	143,4	2235,0	
<i>вилоятлар:</i>						
Андижон	1215,2	96,7	1407,5	105,2	2236,0	99,6
Бухоро	2753,8	100,4	3308,3	101,8	11008,9	151,7
Жиззах	960,2	129,4	1026,7	97,1	1436,7	103,1
Қашқадарё	3352,9	102,5	3944,4	105,6	10181,9	123,5
Навоий	1622,7	96,9	1544,4	87,2	2784,5	78,8
Наманган	1016,7	121,7	1620	140,2	3052,0	103,7
Самарқанд	1813,2	120	2185,7	103,4	3307,1	89,9
Сурхондарё	1147,7	123	1377,4	106,3	2949,1	138,5
Сирдарё	788,9	108,1	920,4	105,1	1324,4	101,5
Тошкент	2861,7	143,4	3633,9	116,8	4301,8	96,4
Фарғона	1796,6	112,2	1963	96,3	2377,4	96,2
Хоразм	1083,3	136	1220,6	97,9	1677,1	113,9
Тошкент ш.	4706,1	80,9	5642,8	108	11525,9	103,7

V. БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР

1. Ислоҳотларни амалга ошириш бўйича қабул қабул қилинган қонунчилик ҳужжатлари;
2. Беш тамоил мазмун – моҳияти;
3. Иқтисодий укладлар мазмуни;
4. хусусийлаштиришнинг тамоиллари, мақсад ва вазифалари;
5. ишлаб чиқариш, ижтимоий ва бозор инфратузилмалари тарифлари;
6. институционал ислоҳотлар босқичлари;
7. хусусий мулкчилик ва мулкчилик муносабатлари тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари;
8. хусусий мулк ва корпоратив мулк;
9. Ўзбекистонда шаклланган хусусий мулкчилик объектларининг ўзгариш динамикаси;
10. ҳудудларни бошқариш ва уни давлат томонидан тартибга солишнинг қонунчилик асослари.
11. Ўзбекистоннинг ҳудудий тавсифи.
12. ҳудудда саноатни ривожлантириш.
13. ҳудудларда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш.
14. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси ривожланишини тавсифловчи макроиқтисодий кўрсаткичларининг ўзгариш динамикаси.
15. Ўзбекистон Республикасининг макроиқтисодий барқарорлигини таъминлаш йўллари.
16. Мамлакатда барқарор иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш йўллари.
17. Мамлакат рақобатбардошлигини таъминлаш омиллари.
18. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳолини иш билан таъминлашдаги ўрни.
19. Ўзбекистон Республикасида инвестицион муҳитни шакллантириш босқичлари.
20. Мамлакат пул бозори ва мувозанатга эришиш.
21. Солиқларнинг макроиқтисодий барқарорликни таъминлашдаги ўрни.
22. Ўзбекистон Республикасида солиқ сиёсатини такомиллаштириш йўллари.
23. Давлат бюджети таркиби ва уни такомиллаштириш йўллари.
24. Пул-кредит сиёсати ва улардан фойдаланиш амалиёти таҳлили.
25. Замонавий иқтисодий ўсиш моделлари.
26. Валюта курсининг расмий тартибга солиниши.
27. Ўзбекистон Республикаси экспорт салоҳиятини кучайтириш йўллари.
28. Ўзбекистон Республикаси валюта сиёсатини тартибга солиш.
29. Оқиқ иқтисодиётда пул-кредит ва бюджет-солиқ сиёсати.

30. Ташқи савдо таркибини такомиллаштириш ва диверсификациялаш йўллари.

31. Иқтисодий ўсишнинг эконометрик моделлари.

VI. КЕЙСЛАР БАНКИ

Аҳоли сони унинг озиқ-овқат маҳсулотлари ва ноозиқ-овқат товарлари, турли хизматларга бўлган истеъмол талабларини ҳисоблаш учун асосий кўрсаткич ҳисобланади. Шу билан бир вақтда ЯИМ ҳажми иқтисодиёт тармоқлари ҳамда соҳаларида яратилган кўшимча қийматни ўзида мужассамлаштирган (ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш) бўлиб, унинг статистик ахборотлар асосидаги прогнози мамлакат иқтисодиёти, шу жумладан унинг тармоқлари ҳамда соҳаларининг ривожланиш тенденциялари ҳамда ижтимоий сиёсатни амалга ошириш йўллари ҳақида хулосалар қилиш имкониятини беради.

Ушбу кўрсаткичлар ўзгариш тенденцияларини ретроспектив (статистик) маълумотлардан фойдаланиб, математик усуллар ёрдамида прогноз қилиш мумкин. Прогноз қилишнинг ёндашувларидан бири – ўтган даврда аҳоли сонининг ўртача йиллик мутлоқ ўсишлари келгусида ҳам сақланиб қолади деган ғояга асосланади. Ушбу ғояга кўра аҳоли сонини прогнозлаш турли тренд моделларидан фойдаланиб амалга оширилиши мумкин.

Статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики [4], мамлакатимизда аҳоли сони мунтазам равишда кўпайиб бормоқда. 2014 йилда Ўзбекистон аҳолиси 30759 минг кишини ташкил этди. Бу кўрсаткич 1991 йилга нисбатан 44,5 фоизга ёки 9,3 млн. кишига, 2005 йилга нисбатан эса қарийб 17,1 фоизга ёки 4,5 млн. кишига кўпдир.

Ушбу ўзгариш тенденцияларини истикболга, юқорида таъкидлаганидек, 2005-2014 йиллар статистик маълумотларидан фойдаланган ҳолда аҳоли сони ўзгаришини прогноз қилиш учун қуйидаги чизиқли ва кўрсаткичли тренд моделлари топилади:

$$y_{I\text{-вар.}} = 494,64t + 25641; (R^2=0,95), (1)$$

$$y_{II\text{-вар.}} = 30,81t^2 + 186,47t + 26206; (R^2=0,97), (2)$$

Ушбу тренд моделларидан фойдаланиб, Ўзбекистонда аҳолининг йиллик сонининг истикболда ўзгаришининг прогнозлари амалга оширилди. (1) ва (2) моделлар Microsoft Excel тизимидаги стандарт функциялар ёрдамида аниқланди ва прогноз ҳисоб-китоблари амалга оширилди.

Прогноз натижаларига кўра, мамлакатимиз аҳолиси 2017 йилда чизиқли (I-вариант) моделга кўра 32071,3 минг кишини, чизиқсиз модель (II –вариант) бўйича эса 32838,2 минг кишини ташкил этиши мумкин. Бу кўрсаткичлар 2014 йилга солиштирганда вариантлар бўйича 1312,3 ва 2079,2 минг кишига ёки мос равишда 4,3 ва 6,7 фоизга кўпдир.

Аҳоли ўсиш суръатлари I-вариант бўйича ўтган 2014-йилга солиштирганда ўртача 3,5 фоиз атрофида, II-вариант бўйича эса йилига ўртача 5,0 фоиздан юқори суръатлар билан кўпайиши мумкин. Ушбу прогнозларнинг ишончилиги статистик баҳолашнинг детерминация коэффициенти билан изоҳланади. Яъни аҳолининг ушбу даврда ўсишининг варинатлар бўйича 95 (I-вариант) ва 97 (II-

вариант) фоизи вақт омилига боғлиқ ҳисобланади. Ушбу прогноз кўрсаткичларидан аҳоли бандлиги ҳамда меҳнат ресурсларини тармоқлар бўйича тасимланиш балансини тузишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози туфайли ҳозиргача хорижий мамлакатларда иқтисодий нобарқарорлик давом этаётганига қарамасдан, мамлакатимизда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ўсишининг юқори даражаси сақланиб қолмоқда. Мамлакатимизда 2014 йилда ЯИМ ҳажми ўсиши таққослама нархларда 2013 йилга солиштирганда 8,1 фоизни ташкил қилди. Бу кўрсаткич 2010 йилга нисбатан 0,4; 2012 йилга нисбатан 0,1 фоиз бандига паст ҳисобланади. Шу билан бир вақтда ЯИМнинг аҳоли жон бошига ўсиши 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 3,5 фозга тенг бўлган бўлса, ушбу кўрсаткич 2013 йилда 6,3 фоиз ва 2014 йилда нисбатан 6,2 фоизни ташкил қилди.

Ўзбекистонда аҳоли сонининг мунтазам ўсиб боришига қарамай, аҳоли жон бошига ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиб бориш тенденцияси сақланиб қолмоқда. ЯИМнинг истиқболда ўзгаришини прогнозлаш мамлакат иқтисодий ўсиш тенденцияларини баҳолашга ва унинг учун қандай даражада миллий ресурслардан фойдаланиш зарурлигини белгилашда муҳим манба бўлиши мумкин.

Шуни ҳисобга олиб, ЯИМнинг истиқболда ўзгаришининг прогноз вариантлари асосланди. Бундай прогнозни амалга ошириш учун 2005-2014 йиллар статистик маълумотларидан фойдаланиб, чизиқли ва чизиқли бўлмаган тренд моделлари ишлаб чиқилди. Улар қуйидаги кўринишга эга:

$$y_{I\text{-вар.}} = 10328t + 646,9; (R^2=0,9749), (3)$$

$$y_{II\text{-вар.}} = 949,9 t^2 + 729t + 12046; (R^2=0,9668), (4)$$

Ушбу тренд моделларида t олдидаги коэффициентлар ЯИМнинг ўртача бир йиллик ўсиш суръатини кўрсатади ва озод ҳадлар эса ўтган йиллар даврида ЯИМнинг ўртача даражаси билан ифодаланади.

Мамлакат ЯИМ ҳажмининг истиқболда ўзгаришининг прогноз вариантлари (3) ва (4) тренд моделларини қўллаш орқали ҳисобланган ва бунда Microsoft Excel тизимидаги дастурдан фойдаланилди³³.

Прогноз натижаларига кўра, ЯИМ ҳажми кейинги 2016-2017 йилларда ҳам барқарор ўсиш тенденциясига эга бўлади. ЯИМ ҳажми (ҳақиқатдаги баҳоларда) 2017 йилда I-вариант бўйича 2014 йилга таққослаганда 9956,9 млрд.сўмга ёки 9,3 фоиз пунктига пасайиши мумкин. Прогнознинг II –вариант бўйича эса шу даврда ЯИМ 28140,1 млрд.сўм ёки 19,4 фоизга ошиши мумкин. Ушбу II–вариант бўйича йиллик ўсиш суръатлар 12-17 фоизга тенг бўлиши кутилади. Бу вариантни мамлакат иқтисодиётини инновацион ривожланиш йўлига ўтиши билан изоҳлаш ўринли.

ЯИМ ҳажмининг прогноз вариантлари, мамлакат аҳолиси ўртача йиллик сони ўсишининг 2017 йил прогнозлари орқали, ЯИМнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган қийматини баҳолаш имконини беради. Прогнознинг I-варианти

³³ Tay Vaughan., Multimedia: Making it Work. USA, 2016, English.

бўйича аҳоли жон бошига 2014 йилда 4710 минг сўм ЯИМ тўғри келган бўлса, бу кўрсаткич 2017 йилда 4206 минг сўмга ёки шу даврда ушбу кўрсаткич пасайиши 8,9 фоизга тенг бўлиши мумкин. Прогнознинг II–варианти бўйича аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ, 2017 йилга бориб аҳоли сони ўсишига қармасдан, 5268,5 минг сўмни ташкил этиши кутилади. Ёки ушбу кўрсаткич 2017 йилда 2014 йилга нисбатан 11,8 фоизга ўсиши мумкин. Ушбу II–вариант бўйича аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажмининг ўртача йиллик ўсиши 8,3 фоиздан 10,8 фоизгачани ташкил этиши мумкин. Бундай ўсиш суръатлари ЯИМ ҳажмининг аҳоли сонининг ўсиш суръатидан юқори бўлиши билан таъминланади.

Статистик маълумотларга кўра, аҳоли умумий даромади 2005-2014 йиллар даврида 11674 млрд. сўмдан 116250 млрд. сўмни ташкил этди. Ёки ушбу кўрсаткичнинг ўсиши 2014 йилда 2005 йилга нисбатан қарийб 10 мартага ошган.

Аҳолининг умумий даромадларининг ошиши, уларни истеъмоли ҳамда жамғаришининг ўсишига асос яратади. Аҳоли жамғармалари миқдори кўпайиши, уларни асосий капиталга киритаётган инвестициялар ҳажмини кўпайтириш имкониятини берди. Республика бўйича 2005 йилда аҳоли 361,1 млрд. сўмлик асосий капиталга инвестиция киритган бўлса, бу кўрсаткич 2014 йилда 7350,5 млрд. сўмни ташкил этган. Ёки шу даврда аҳолининг асосий капиталга киритилган жами инвестициялари 20 мартага кўпайган. Шу билан бир вақтда аҳоли инвестицияларининг умумий инвестициялар ҳажмидаги улуши 2005 йилда 11,4 фоиз бўлган бўлса, у 2014 йилда 21,8 фоиз бўлган. Ёки ушбу кўрсаткич 2014 йилда 2005 йилга нисбатан 10,4 фоиз бандига ошган.

Аҳоли даромади ва истеъмолининг ўсишини оила тадбиркорлиги ривожланиши ва уни давлат томонидан кенг қўллаб–қувватланиши натижалари сифатида баҳолаш ўринли ҳисобланади.

Шу билан бир вақтда аҳоли жамғармасини орттириш учун маблағлар ажратиши, 2008 – 2011 йилларда ўсиш тенденциясидан кейин, унинг 2012 йилдан кескин кўтарилганлигини кузатиш мумкин. Аҳолининг умумий даромадлари ва харажатлари таркибидаги бундай ижобий силжишлар, мамлакатда макроиктисодий барқарорликни таъминлаш бўйича олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг узвийлиги натижаси ҳисобланиб, улар аҳоли турмуш даражасининг ўсиб бораётганлигини кўрсатади.

Шу билан бир вақтда республика аҳолисининг даромади ва жамғармасини истиқболда ўзгариш тенденцияларини баҳолаш муҳим ҳисобланади. Мамлакатимиз аҳолиси даромадлари ҳақида асосланган прогноз маълумотларига эга бўлиш, давлатимиз томонидан уларни қўллаб–қувватлаш ва бир маромда барқарор иқтисодий ўсишини рағбатлантириш чора–тадбирларини белгилаш учун катта аҳамиятга эгадир.

Аҳоли даромади ва уларни асосий капиталга инвестициялар киритиш кўрсаткичларининг прогноз вариантларини асослаш учун ҳам эконометрия усулларидан фойдаланилди [3].

Эконометрик моделларни ишлаб чиқишда мамлакат ЯИМ ҳажми, аҳолисининг сонига боғлиқ ҳолда аҳоли даромадларининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ҳақидаги кўп йиллик статистик маълумотлардан фойдаланилди. Ишлаб чиқилган вақт тренди моделларидан фойдаланиб, аҳоли ихтиёрида қоладиган ялпи даромадлари ва уларнинг асосий капиталга инвестициялар киритиш кўрсаткичлари прогноз қилинди.

Танланган тренд моделлари қуйидагилардан иборат:

1. Аҳоли ихтиёридаги ялпи даромади (млрд. сўм)

$$y_{I\text{-вар.}} = 798,15t^2 + 1115,5t + 9180; (R^2 = 0,9997; t_{xu} = 91,2), (1)$$

$$y_{II\text{-вар.}} = 7500,7t - 391,8; (R^2 = 0,9669; t_{xu} = 8,7), (2)$$

2. Аҳолининг асосий капиталга киритган инвестициялари, млрд.

сўм

$$y_{I\text{-вар.}} = 692,47t - 1247,9; (R^2 = 0,8915; t_{xu} = 91,2), (3)$$

$$y_{II\text{-вар.}} = 105,27t^2 + 360,18t + 681,9; (R^2 = 0,9973; t_{xu} = 17,4), (4)$$

(1-4) моделларнинг ишончлилигини баҳолашнинг R^2 ҳамда t_{xu} –

Стьюдентнинг статистик меъзонлари юқори қийматларга эга. Моделларда t_{xu} – Стьюдент меъзони қийматлари, унинг жадвал қийматларидан катта, ва бу вақт каторида фавқулодда тебранишлардан ҳоли бўлган барқарор тенденция (ўсиш) мавжудлигини билдиради.

Прогноз ҳисоб–китобларига мувофиқ республика аҳолиси ихтиёридаги ялпи даромад ҳар иккала вариант бўйича ҳам барқарор ўсиш тенденциясига эга. Прогноз бўйича аҳоли ихтиёридаги ялпи даромадлари 2017 йилда I-вариант бўйича 82115,9 ва II-вариантда 118032,7 млрд. сўмга тенг бўлиши кутилади. Бу кўрсаткичлар 2014 йилга солиштирганда I–вариант бўйича 6,0 ва II–вариант бўйича 52,4 фоизга ошиқ бўлиши мумкин. Аҳоли даромадларининг ошиши, улар жамғармаларининг ҳам мос равишда ошишига имкон беради. Бу аҳолининг асосий капиталга инвестиция киритиш ҳажмини ҳам ўсишига олиб келади.

Прогноз ҳисоб–китобларига кўра, аҳолининг асосий капиталга инвестициялар киритиши 2017 йилда I–вариант бўйича 7754,2 млрд. сўм, II–вариант бўйича 13790,2 млрд. сўм бўлиши кутилади. Ушбу кўрсаткичлар 2014 йил билан солиштирганда, мос равишда 5,5 ва 87,6 фоизга кўпдир. Шу даврда аҳоли жамғармаси 14,6 трлн. сўмдан 15,2 трлн. сўм оралиғида бўлиши кутилади.

Умуман тренд моделлари асосида ҳар бир кўрсаткич бўйича олинган прогнозлар барқарор иқтисодий ўсиш тенденцияларини кўрсатиш билан бирга, ушбу соҳадаги ўзаро боғлиқлик қонуниятини ҳам изоҳлашга асос яратиб беради.

Иқтисодий ўсишни жадаллаштириш омиллари

Ўзбекистонда босқичма-босқич амалга оширилган иқтисодий ва институционал ислохотлар натижасида мамлакатда барқарор иқтисодий ўсиш таъминланди. Бунга иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва диверфикация қилиш, хусусий мулкчиликни ривожлантириш орқали эришилмоқда. Ўзбекистон иқтисодиётининг

мустақиллик йилларида ривожланиш босқичларига назар солсак, ҳақиқатда ҳам давлатимиз раҳбари таъкидалганидек қўйилган мақсадга эришиш учун мамлакатимизда “мустаҳкам асос ва замин борлиги яққол аён бўлади”³⁴. Шу билан бир вақтда мамлакатимизда мавжуд имкониятларни ишга солиш, бошланган ислохотларни ҳамда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш жаҳон амалиётида қўлланаётган иқтисодий ўсишни жадаллаштириш йўлларига нисбатан ёндашувларни ҳам кўриб чиқишни тақоза қилади.

Илмий манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, замонавий иқтисодий назарияда устунлик қилаётган ва ҳозирги вақтда турли гуруҳларда ўрганилаётган иқтисодий ўсишни жадаллаштириш йўналишларида иккита ёндашув мавжуд[2]. Биринчиси, иқтисодий ўсишни жадаллаштириш мамлакатнинг фундаментал асосга эга иқтисодий ва ҳуқуқий тавсифларининг тўғри ҳолатидан боғлиқ функция ҳисобланиб, бу қандайдир махсус кўшимчаларни талаб қилмайди. Агар ушбу тавсифлар тўғри белгиланса, иқтисодий ўсиш ўз ўзидан энг юқори тезликка эришади деб таъкидланади. Иккинчиси, иқтисодий ўсишни жадаллаштириш уларни босқичларга бўлиш ва, ўз навбатида, уларни ўсиш мониторингини мунтазам ўтказиш, мазкур мониторинг таҳлили жараёнида янада тез иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилувчи тор жойларни аниқлаш ва ушбу тор жойларни аста-секин, бирин-кетин бартараф этиш асосида босқичма-босқич амалга ошириш мумкин бўлган доимий кенг кўламли ва узлуксиз давом этадиган ислохотларни назарда тутати.

Биринчи ёндашувнинг моҳиятини Америкалик иқтисодчи, Гарвард университети профессори ва АҚШнинг собиқ молия вазири Ларри Саммерснинг куйидаги сўзлари яққол ифодалайди: менинг назаримда, мамлакат иқтисодий ўсишининг суръати асосан учта нарсага боғлиқ: глобал иқтисодиёт билан интеграциялашиш қобилияти; давлат молиясининг барқарорлигини ва пулнинг барқарорлигини сақлаб туриш имконияти; унда мулк ҳуқуқи ҳимояланган ва шартномалар шартларига амал қилинадиган институционал муҳитни яратиш қобилияти.

Бизнинг фикримизча мазкур ёндашувнинг мантиғи шундай хулосага олиб келадикки, ҳукумат иқтисодиётда юқорида кўрсатилган адолатли ўйин қоидаларини белгилаши, сўнгра ўзини ўзи такрор тикловчи иқтисодий ўсиш натижаларидан фойдаланиши зарур.

Иккинчи нуқтаи назар тарафдорлари Лотин Америкаси мамлакатларида 1980 - 2003 йилларда амалга оширилган ислохотларни таҳлил қилиш асосида шуни кўрсатиб беришгани, ушбу мамлакатлар томонидан биринчи ёндашув тавсиялари қабул қилинганлигига қарамай уларнинг натижалари иқтисодий ўсиш нуқтаи назаридан, умуман олганда, кутилган натижани бермаган.

Иккинчи ёндашув қулай моддий ва молиявий ресурслар ҳажмини, меҳнат ресурсларининг ҳажми ва сифатини оширишга, тадбиркорликни ҳимоялаш ва рағбатлантиришга, коррупция ва жиноятчиликни камайтиришга, иқтисодиётда рақобатни оширишга, мавжуд номутаносибликларга барҳам беришга

³⁴ Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.

йўналтирилган ҳар томонлама ислоҳотларни талаб қилади.

Бунда экспертлар[2,3] мамлакатлар ва мамлакатлар гуруҳлари бўйича бюджет харажатларини қисқартириш асосида бюджетни мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишни жадаллаштириш ўртасидаги боғлиқлик бир хил эмас деган хулосага келишган. Боғлиқлик ҳақиқатдан ҳам ИРХТнинг ривожланган мамлакатларида анча кучли, лекин боғлиқлик Шарқий Европа мамлакатларида мавжуд эмас. Умуман олганда, иккинчи ёндашув тарафдорларининг кузатувлари шуни кўрсатдики, бюджетнинг мустаҳкамланиши инқирозни бартараф этиш ва барқарорликка эришиш имконини беради, лекин у узоқ муддатли истиқболда иқтисодий ўсиш суръатларини жадаллаштириш учун етарли эмас.

Шуларни ҳисобга олганда бизнинг назаримизда, Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш суръатларини жадаллаштириш учун биринчи навбатда иқтисодий ўсиш уларга боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш омилларининг классик иқтисодий назариясига мурожаат этиш ва уларнинг тавсифларини кўриб чиқиш фойдали ҳол ҳисобланади. Ишлаб чиқариш омиллари самарадорлигини ошириш потенциал мумкин бўлган иқтисодий ўсишни ошириш тўғрисидаги саволга жавоб беради. Бунда фақат меҳнат, ер ва капитал каби классик омилларни кўриб чиқиш лозимдир.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси ҳозирги кунда жамиятимиздаги ижтимоий ва сиёсий барқарорликнинг кафолати ва таянчига, давлатимиз тараққиёт йўлидан фаол ҳаракатлантирувчи кучга айланиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов ... “Жаҳон банкининг маърузасида Ўзбекистон кейинги йилларда тадбиркорлик фаолияти учун ишбилармонлик муҳитини яхшилаш соҳасида энг яхши натижаларга эришган дунёдаги ўнта давлат қаторидан жой олгани қайд этилган.

Ана шу йўналишдаги ислоҳотлар натижасида ялпи ички маҳсулотимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши 2000 йилдаги 31 фоиздан бугунги кунда 56,7 фоизга етгани ёки 1,8 баробар ошганини алоҳида таъкидлашни истардим. Ҳозирги пайтда ушбу соҳада жами саноат маҳсулотларининг учдан бир қисми, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 98 фоизи ишлаб чиқарилмоқда. Иш билан банд жами аҳолимизнинг 77 фоиздан ортиғи – шунга эътибор беринг – мазкур тармоқда меҳнат қилаётгани, ўз пешона тери билан нафақат ўз оиласини боқаётгани, балки мамлакатимиз бойлигига бойлик қўшаётгани, аввало, мустақиллик бизга очиб берган имкониятларнинг яққол исботи, десам, айтиш ҳақиқатни айтган бўламан” деб алоҳида таъкидлади.

Кичик бизнес соҳасининг иқтисодиётдаги аҳамияти унинг янги иш ўринларини яратиш ва иккиламчи бандликни таъминлаш, ресурсларни ишлаб чиқаришга сафарбар этиш орқали маҳсулотлар ҳажмининг ўсишини таъминлаш, аҳолининг иш билан бандлигини ошириш, даромадлар даражасини барқарорлаштириш каби омиллар билан белгиланади. Кичик бизнес субъектларининг мамлакатимизда янги иш ўринларини ташкил этиш, аҳоли даромадлари ва фаровонлигини оширишнинг муҳим омили сифатидаги натижалари салмоқли бўлиб бормоқда (1-жадвал).

Ўзбекистонда 2010 – 2014 йилларда ўртача 970 мингга яқин янги иш ўринлари ташкил этилган. Уларнинг ўртача 60 фоиздан кўпи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига тўғри келади.

1-жадвал

**Ўзбекистонда янги иш ўринларини яратишда
кичик бизнес субъектларининг улуши (минг киши)**

Кўрсаткичлар	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Янгидан ташкил этилган иш ўринлари	950,0	956,2	973,5	975,5	980,5	950,1	725,7
шу жумладан:							
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда	480,0	600,1	602,2	605,0	615,0	598,9	460,1
Фоиз ҳисобида	50,5	62,8	61,9	62,0	62,7	62,9	63,4
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликдаги бандларнинг жами иқтисодиётдаги банд бўлганлар сонига нисбатан улуши, %	74,4	74,8	75,0	75,1	76,5	77,9	78,1

Манба: ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, уларнинг фаолияти учун қулай муҳит яратиш борасида амалга оширилаётган тадбирлар 2017 йилнинг январь–декабрида 38,2 мингдан ортиқ кичик бизнес субъектлари ташкил этилди (бу ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 122 % га кўпдир). Энг кўп кичик бизнес субъектлари саноат тармоғида (жами ташкил этилган субъектларнинг 27 %), савдо соҳасида (21 %), қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалигида (13 %) ва қурилишда (10 %) ташкил этилган. Ўтган 2016 йил давомида иш ўринларини ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича минтақавий дастурларнинг амалга оширилиши натижасида 980,5 мингдан ортиқ киши иш билан таъминланган. Бунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиб, ушбу соҳаларда 480 мингдан ортиқ, касаначиликни кенгайтириш ҳисобидан эса 210 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилди. Бу эса кичик бизнес соҳасининг аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этишда муҳим ўрин эгаллашини кўрсатмоқда. 2018 йил 1 январь ҳолатига республикада фаолият кўрсатаётган кичик бизнес субъектлари сони (деҳқон ва фермер хўжаликларидан ташқари) 229666 тани ташкил этди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига давлат томонидан катта эътибор берилиши ҳамда қўллаб-қувватланиши натижасида ушбу соҳанинг

мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотдаги улуши йилдан-йилга ортиб бориш тенденцияси кузатилмоқда. Агар мустақил тараққиётнинг дастлабки палласи—1991 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши атиги 1,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда ушбу кўрсаткич 31 фоизга, 2013 йилда эса 55,8 фоизга етди, ёки кичик бизнеснинг ЯИМдаги улуши 2015 йилда 2000 йилга нисбатан 25,7 фоиз бандига ошди. 2017 йилнинг январь-декабрида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ЯИМдаги улуши 53,3 % ни ташкил қилди (2016 йилнинг январь-декабрида 56,2 %).

Мамлакатимизда ўтказилаётган ислохатлар натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши ортиб бормоқда, хусусий сектор давлатимиз иқтисодиётида ўз ўрнини янада мустаҳкамламоқда.

Иқтисодий фаолият турлари бўйича кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг энг юқори улуши қишлоқ хўжалигида – 99,0 %, йўловчи айланмасида – 94,8 %, савдода – 88,4 %, бандликда – 78,3 %, юк айланмасида – 77,9 %. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг кенгайиши иқтисодиёт бошқа соҳа ва тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажмидаги салмоғининг ошиши орқали ҳам намоён бўлди. Хусусан, мазкур соҳанинг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 2005 йилдаги 10,0 фоиздан 2014 йилда 24,8 фоизга, қишлоқ хўжалигида тегишли равишда 85,7 фоиздан 98,2 фоизга, савдода 43,7 фоиздан 46,3 фоизга, хизматларда 24,6 фоиздан 48,5 фоизга, асосий капиталга инвестициялар ҳажмида 24,0 фоиздан 35,2 фоизга, экспорт ҳажмида эса 6,0 фоиздан 18,0 фоизга қадар ошган.

Шуларни ҳисобга олиб, давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожланишининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогноз қилинди. Унинг натижалари 2-жадвалда келтирилган. Прогноз 2016 йилгача бўлган давр учун амалга оширилган ва у 2 вариантдан иборат. Прогнозлашда тренд усулидан фойдаланилди. Прогнознинг 1-варианти кичик бизнес ривожланишининг ҳозирги тенденцияларига мос тушади, яъни унинг ривожини таъминловчи омилларнинг ўсиши ҳозирги суръатларда давом этади. Прогнознинг 2-варианти кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожига таъсир этувчи омиллар фаоллашади ва улар ўсиши ортади.

Кичик бизнесдаги банд бўлганлар сони прогнознинг ҳар иккала вариантыда ҳам 2014 йилга солиштирганда ўсиб бориш тенденциясига эга. 2016 йилга бориб кичик бизнесдаги бандлар сони 2014 йилга таққослаганда 4,0 %дан 4,2 %гача ёки 395,5 мингдан 415,7 минг кишига кўпайиши мумкин. Бандлар сонининг ошиши, асосан, кичик бизнес субъектлари кўпайиши орқали юз берди. Кўриб чиқилаётган даврда кичик бизнес корхоналари сони (фаолият юритаётганлари) 7 мингдан (1-вариант) 9,9 минггача кўпайиши кутилади.

Прогноз даврида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг барча йўналишларида ўсиш кузатилади. Шу туфайли ушбу соҳанинг мамлакат ЯИМдаги улуши 1-вариант бўйича 57,2 фоизни ва 2-вариант прогнози бўйича 58,5 фоизни ташкил қилиши мумкин. Кичик бизнес корхоналарида прогноз даврида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 10,9

фоиздан (1-вариант) 15,0 фоизгача (2-вариант) кўпайиши кутилади. Ёки шу даврда саноат ишлаб чиқариши 2638,5 млрд. сўмдан 3598,0 сўмгача кўпайиши мумкин. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик вакиллари ўз фаолиятига киритган инвестициялар 2014 йилда 11716,6 млрд. сўмдан 2016 йилда 13474,4 млрд. сўмгача (2-вар.) кўпайиши мумкин. Ёки шу даврда кичик бизнесга киритилаётган инвестициялар 14 фоиздан 15 фоизгача ошиши кутилади.

2-жадвал

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожининг асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози

Асосий кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2014 (ҳақиқат)	2016-йил прогнози	
			1-вариант	2-вариант
Кичик бизнесда бандлар сони	минг киши	9897,5	10293,0	10313,2
ЯИМда кичик бизнес улуши	%	56,1	57,2	58,5
Кичик бизнес корхоналари сони	минг бирлик	221,1	228,1	231,0
Саноат	млрд. сўм	23986,7	26625,2	27584,7
Асосий капиталга инвестициялар	млрд. сўм	11716,6	13356,9	13474,4
Қишлоқ хўжалиги	млрд. сўм	29984,8	32083,7	32253,7
Қурилиш	млрд. сўм	13896,9	16064,8	16328,8
Чакана савдо айланмаси	млрд. сўм	26609,1	29935,2	30999,6
Пулли хизматлар	млрд. сўм	1004,3	128,75,0	13040,1
Экспорт	млн. АҚШ долл.	3661,9	4357,7	4577,4
Импорт	млн. АҚШ долл.	6328,6	9176,5	9303,0

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган (тренд усули билан).

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг прогноз даврида қишлоқ хўжалиги, қурилиш, чакана савдо, пулли хизматлар тармоқларидаги фаолиятида ҳам ўсиш кутилади. Буларнинг барчаси кичик бизнес корхоналарининг ташқи иқтисодий фаолияти ривожига ўз таъсирини кўрсатади. Прогноз вариантларига кўра, 2016 йилда кичик бизнес корхоналарининг экспорт ҳажми 19 %дан 25 %гача ўсиши мумкин. Импорт ҳажми эса 45 фоиздан (1-вариант) 47 фоизгача (2-вариант) ўсиши мумкин. Бундай ўсиш суръати импорт ҳажмини бутун экспорт-импортда 67 фоиз бўлишига олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, мазкур соҳани иқтисодиётнинг етакчи бўғинига айланишида мамлакатимиз ҳукумати томонидан кичик бизнес ва хусусий тад-

биркорлик соҳаси ривожланишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, шу жумладан, бизнесни юритиш билан боғлиқ барча жараёнларни янада либераллаштириш, соддалаштириш ва арзонлаштириш, молиявий қўллаб-қувватлаш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар муҳим роль ўйнамоқда.

Амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматлар умумий ҳажмидаги улуши барқарор равишда ўсиб бориши мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим ўрин тутмоқда

Миллий иқтисодиёт ва унинг макроиқтисодий ўлчамлари. Ялпи миллий маҳсулот ва унинг ҳаракат шакллари.

1. Тўқимачилик тармоғида 1 йилда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун иш ҳаққи миқдори 30 млн сўмни, тўланган солиқлар ва тўловлар миқдори 20 млн сўмни, фойда миқдори 20 млн сўмни ташкил этди. Бунда истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати 70 млн сўмни ташкил этди, шундан 40 млн сўми хом ашё, ёнилғи материаллар учун ва 30 млн сўм амортизация учун сарфланди. Тармоқдаги ички миллий маҳсулот миқдорини аниқланг.

2. Пахтани қайта ишлаш тармоғида иш ҳаққи 50 млн сўмни, тўланган солиқлар 25 млн сўмни, фойда 30 млн сўмни амортизация ажратмалари 40 млн сўмни ва хом ашё материаллар сарфи 140 млн сўмни ташкил этди. Тармоқдаги ЖИМ миқдорини ва ИММ миқдорини аниқланг.

4. Ялпи ички маҳсулот қийматини аниқлашда қўлланиладиган усулларни тушинтириб беринг.

5. Корхонада 1-йил жалб қилинган капитал миқдори 120 минг сўм, ишчилар сони 100 та 2-йил эса жалб қилинган капитал миқдори 150 минг сўм, ишчилар сони 120 та, олинган умумий маҳсулот миқдори 1-йил 100 минг сўм, 2-йил эса 130 минг сўм, қўшилган омиллар унумдорлигини аниқланг.

6. Ишлаб чиқаришга сарфланган ресурс харажатлари 850 минг сўм, олинган фойда 255 минг сўм бўлганда ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқланг.

7. Корхонада ойига 1500 дона маҳсулот ишлаб чиқарилади. Маҳсулот бирлигининг баҳоси 500 сўм, ишлаб чиқариш харажатлари 350 сўм бўлса, корхонанинг ялпи фойдаси неча сўмни ташкил қилади?

8. Мамлакатимизда 2011 йилда 9664,1 млрд.сўмлик ЯММ ишлаб чиқарилган, 2010 йил ЯММ қиймати 7469,3 млрд.сўмни ташкил этган. 2010 йилда ЯММ нарх индексини аниқланг.

9. Қуйидаги жадвални тўлдириг.

Йиллар	Номинал ЯММ (млрд \$)	Нарх индекси	Реал ЯММ
2008	105	121	
2009	54	91	
2010	98	100	

10. Амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси 40 минг сўм, асосий капиталнинг қиймати 20 млн сўмни ташкил этса, амортизация нормасини аниқланг.

11. Шахсий даромад қандай аниқланади.

12. Номинал ЯММ 480 млрд.сўмдан 600 млрд сумгача, ЯММ Дефлятори эса 120% дан 150% гача кутарилди. Бундай ҳолатда реал ЯММ ҳажмини аниқланг.

13. Мамлакат халқ хўжалигида 2011 йилда 4210,5 млрд. долларлик ЯММ ишлаб чиқарилган, 2010 йилда эса ЯММ қиймати 3213,6 млрд. долларни ташкил этган. 2010 йилга ЯММ нарх индексини аниқланг.

14. Қуйидаги жадвални тўлдилинг.

Йиллар	Номинал ЯММ Млрд. \$	Дефлятор %	Реал ЯММ
2007	1700	50	
2008	2100	70	
2009	3200	100	
2010	4800	120	

15. Номинал ЯММ 500 млрд.сўмдан 450 млрд.сўмгача, ЯММ дефлятори эса 125 % дан 100 % гача камайган бундай ҳолатда реал ЯММ ҳажмини аниқланг.

16. Миллий иктисодиётда 3294,5 млрд.сўм, асосий капиталга килинган харажатлар 1136 млрд.сўм бўлганда СММ миқдорини аниқланг.

Ялпи талаб ва таклиф³⁵

1. Ўқув қуролларига бўлган нархнинг 10% га ошиши талаб миқдорининг 5% камайишига олиб келди. Бундай ҳолатда талабнинг эгилувчанлик даражасини аниқланг.

2. Ўқув қуролларига бўлган нархнинг 10% ошиши таклиф миқдорини 15% га ошишига олиб келди. Бу ҳолатдаги таклифнинг эгилувчанлик даражасини аниқланг.

3. Доимий харажатлар 72 минг сўм, ўзгарувчан харажатлар 188 минг сўм бўлганда 520 дона маҳсулот ишлаб чиқарилса, маҳсулот бирлигига тўғри келадиган умумий харажатлар неча сўмни ташкил қилади?

4. Ун маҳсулотларига бўлган ялпи талабнинг 20%га ошиши миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмининг кўпайишига ва нарх даражасининг 0,7%га ошишига олиб келди.

Сут маҳсулотларига бўлган ялпи талаб 10 фоизга камайганда миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми ҳам камаяди. Нарх даражаси эса ўзгаришсиз қолди. Храповикли самарани аниқланг.

³⁵ Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. UK, 2011, English.

5. Тўқимачилик корхонасида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми 20 млн сўм , ресурс харажатлари эса 4 млн сўм бўлганда унумдорлик қанча? Ресурс харажатлари 1 млн сўмга кўпайганда маҳсулот ишлаб чиқариш реал ҳажми 5 % га камаяди. Бунда маҳсулот ишлаб чиқариш реал ҳажми неча сўмни ташкил этади ва унумдорлик қанчага камаяди?

6. Корхонада ўтган йили 120 нафар ишчи кучи ёрдамида 150 минг сўмлик маҳсулот олинган бўлса, бу йил 10 нафар қўшилган ишчи ёрдамида 45 минг сўмлик қўшилган маҳсулот олинди.

Бу йилги олинган умумий маҳсулот миқдори қанча?

7. Бозорда байрам олди истеъмол турларига нархлар ошиб, байрамлар ўтганидан кейин ялпи талаб камайсада, нархлар олдинги даражасига тезда ва хамиша ҳам қайтиб келавермайди. Бу ҳолат иқтисодиётда қандай номланади?

8. «Пигу самараси» ялпи таклифга қандай даражада таъсир этишини тушунтириб беринг.

9. Корхонага давлат томонидан бериладиган субсидияларнинг ортиши ёки солиқ юкининг камайиши ишлаб чиқариш харажатлари ва ялпи таклифга қандай таъсир этади?

10. Корхонада ўтган йили 100 нафар ишчи кучи ёрдамида 100 минг сўмлик маҳсулот олинган бўлса, бу йил 20 нафар қўшилган ишчи ёрдамида 30 минг сўмлик қўшилган маҳсулот олинди.

Бу йилги олинган умумий маҳсулот миқдори қанча?

11. Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми 965 млн доллар, ресурс харажатлари 450 млн доллар. Ялпи таклиф омили бўлган унумдорликни аниқланг.

12. Ишлаб чиқарилган ва сотиб олинган маҳсулотнинг реал ҳажми тенг бўлганда иқтисодиётнинг ҳолатини тушунтириб беринг.

13. Озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган нархнинг 14,5 % ошиши таклиф миқдорини 19% га ошишига олиб келди. Бу ҳолатдаги таклифнинг эгилувчанлик даражасини аниқланг.

14. . Ишлаб чиқаришга сарфланган ресурс харажатлари 850 минг сўм, олинган фойда 255 минг сўм бўлганда ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқланг.

15. Вальрас моделининг мазмун-моҳиятини тушунтириб беринг.

Истеъмол, жамғарма ва инвестициялар.

1. Шахсий даромад 65000 сўм бўлиб, унинг 52000 сўми истеъмолга кетса, истеъмолга ўртача мойиллик неча фоизни ташкил этади?

2. 65000 сўм шахсий даромадан 13000 сўми жамғарма сифатида ишлатилса, жамғармага ўртача мойиллик неча фоизни ташкил этади?

3. Жамғариш фонди 8.8 млрд сўм, миллий даромад эса 22 млрд сўмни ташкил этса, бунда жамғариш нормасини аниқланг.

4. Қайси ҳолатда инвестициялаш самарали ҳисобланади, кутилаётган соф фойда нормаси фоиз ставкасидан ортиқ бўлгандами ёки аксинча фоиз ставкаси кутилаётган соф фойда нормасидан ортиқ бўлгандами?

5. 2004 йилда 2003 йилга нисбатан даромад даражаси 300 млрд. сўмга, истеъмол даражаси 200 млрд. сўмга ошган. Истеъмолга қўшилган мойиллик даражасини аниқланг.

6. Миллий иқтисодиётда 2003 йилда миллий даромад 1500 млрд. сўм, 2004 йилда 1800 млрд. сўм, жамгарма эса 2003 йилда 200 млрд. сўм, 2004 йилда 300 млрд. сўмни ташкил этади. Бунда жамгармага қўшилган мойилликни аниқланг.

7. Жамғариш фонди 12,6 млрд. сўм, жамғариш нормаси эса 60 % бўлганда миллий даромад неча сўмни ташкил этади.

8. Қуйидаги жадвални тўлдилинг.

Даромад даражаси	Истеъмол (И)	Жамгарма (Ж)	ИЎМ	ЖЎМ
1500	1300			
1800	1500			
2200	1700			
2400	3000			

7. Қуйидаги қайси ҳолатда инвестициялаш самарали амалга оширилади:

а) кутилаётган соф фойда нормаси 10 %, фоиз ставкаси эса 7%ни ташкил этади.

б) фоиз ставкаси 12%, кутилаётган соф фойда нормаси эса 10% ни ташкил этади.

10. Мамлакатда ЯММ миқдори 200 млрд долл., истеъмолга ўртача мойиллик 0,75. ЯММ миқдорини 400 млрд долларга кўтариш учун инвестиция миқдори қанча бўлиши керак.

11. $MPS=0,5$ бўлганда даромадни 2000 бирликка кўпайтириш учун инвестиция миқдори қанчага ошиши керак.

12. Мамлакатда миллий даромад базис йилда 5 млрд сўмни жорий йилда эса 7,5 млрд сўмни ташкил этган. Жорий йилдаги инвестицион сарфлар суммаси 4 млрд сўм бўлганда инвестициялар самарадорлиги неча %ни ташкил этади.

13. Қуйида берилган истеъмол функцияси формуласи бўйича жадвални тўлдилинг. $C=80 + 0,5 Y$

Даромад	Истеъмол	Жамгарма
0		
100		
200		
300		
400		
500		

14. Жамғариш фонди 12,6 млрд сўм, миллий даромад эса 21 млрд сўмни ташкил этса, бунда жамғариш нормасини аниқланг.

15. Мамлакатда миллий даромад 24 млрд сўм, жамғариш нормаси 40 % бўлганда жамғариш фонди миқдорини аниқланг.

Иқтисодий ўсиш ва миллий бойлик³⁶

1. Тикувчилик фабрикасининг 1-йил ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажми 200 та, корхона маҳсулот ишлаб чиқаришни келгуси йилда 2 ҳисса кўпайтириш учун мавжуд корхона билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати, миқдори, ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай яна бир корхона куради. Бунда иқтисодий ўсишнинг қайси тури амалга ошди?

2. Агар ўтган йили реал ЯММ 80 млрд сўмни ва жорий йилда 95 млрд сўмни ташкил қилган бўлса, бу ҳолда иқтисодий ўсиш суръатини аниқланг.

3. Реал маҳсулот ўсишига таъсир этувчи омилларни аниқлаб беринг.

4. Агар ЯММ базис йилда 300 млрд сўм, жорий йилда 500 млрд сўмни ташкил қилган бўлса, унинг ўсиш суръати неча % ни ташкил этади.

5. Иқтисодий ресурслар миқдорининг ишлаб чиқариш натижасидан тез ўсиб бориши иқтисодий ўсишнинг қайси типини характерлайди.

6. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омилларни аниқлаб беринг.

7. Ишлаб турган корхонани реконструкция қилиш, техника билан қайта курулантириш, мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 2 ҳисса ошириш иқтисодий ўсишнинг қайси тури орқали амалга оширилади?

8. Миллий бойликнинг 3та йирик таркибий қисмларини таърифлаб беринг.

9. Мамлакат аҳолисининг сони 2003 йилда 24,8 млн киши, реал ЯММ нинг ҳажми 640 млн доллар, 2004 йилда эса аҳоли сони 26 млн киши, реал ЯММ ҳажми эса 965 млн доллар. Аҳоли жон бошига реал ЯММ нинг ўсиш суръатини аниқланг.

10. Агар ўтган йили ЯММ 130 млн доллар, ўсиш суръати 115,4% бўлса, жорий йилдаги реал ЯММ ҳажми қанча миқдорни ташкил этади.

11. ЯММ ишлаб чиқариш учун ресурс харажатлари 720 млн доллар, олинган умумий фойда 125 млн доллар бўлганда ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқланг.

12. Агар номинал ЯММ 6% га ошса, нарх-наво эса 10 % га ошса, реал ЯММ қанчани ташкил этади?

13. Мамлакатда аҳоли сони 1% га ошса, реал ЯММ эса 3%га кўпайса, аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал ЯММ миқдори ошадими ёки камаядими?

Миллий иқтисодиётнинг нисбатлари ва мувозанати.

1. Иқтисодий мувозанатлилиқ ва иқтисодий мутаносиблик ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг.

2. Инвестицион сарфларнинг 8 млрд.сўмга кўпайиши СММ нинг 24 млрд сўмга кўпайшига олиб келса, мультипликатор самараси қандай миқдорни ташкил этади?

³⁶ Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.

3. Агар инвестицион сарфлар 4,7 млрд сўмга кўпайганда мультипликатор самараси 3,5 га тенг бўлади. Бунда СММ даги ўзгаришни аниқланг.

4. Жорий йилда ҳар бирининг нархи 2 доллардан бўлган 200 бирлик истеъмол товарлари ва ҳар бирининг нархи 4 доллар бўлган 10 бирлик инвестицион товарлар ишлаб чиқарилган. ЯММ ҳажмини ҳисобланг.

5. Номинал ЯММ 1700 млрд доллар дефлятор даражаси эса 50 % ни ташкил этади, реал ЯММ миқдорини аниқланг.

6. Жадвалнинг охириги қаторини тўлдилинг.

Номинал ЯММ	Дефлятор даражаси %	Реал ЯММ
2000	50	
2100	70	
3200	100	
4800	120	

7. Иқтисодий мувозанатлилик даражасини аниқлаш усулларини ифодалаб беринг.

8. Тўлиқ бандлик шароитида ялпи сарфлар СММ ҳажми билан мос келмаслиги мумкин. Бу мос келмаслик рецессион ёки инфляцион фарқда қандай ифодаланади.

9. Агар СММ даги ўзгариш 30 млрд сўм бўлганда мультипликатор самараси 5 га тенг бўлса, инвестицион сарфларнинг қанчага кўпайишини ҳисобланг?

10. Аграр инвестицион сарфлар 9,5 долларга кўпайса, СММ 26,5 млн долларга кўпайишига олиб келади. Бундай ҳолатдаги мультипликатор самарасини аниқланг.

11. Иқтисодиётда макроиқтисодий мувозанатлик қуйидаги шартлар асосида шаклланган: уй хўжаликлари даромади 900 бирлик, аҳоли кўлидаги ўртача касса қолдиқлари 200 бирликка тенг. Агар аҳоли 300 бирлик давлат облигацияларини сотиб олган бўлса, унда истеъмолчилик харажатларини аниқланг.

12. Фирма аҳолига уларга тегишли бўлган ишлаб чиқариш омиллари хизмати учун 16000 бирлик рағбатлантириш маблағи тўлади, 20000 бирлик товарлар сотилди ва ҳисоб рақамига 5000 бирлик пул миқдори кўпайтирилди. Фирманинг давлат облигациялари пакети қанчага камайди?

13. Уй хўжалиқларининг йиллик иш ҳақи 1000 бирлик, шундан 800 бирлик товар ва хизматлар учун сарфланади, 280 бирлик қимматбаҳо қозғаларни харид қилиш учун сарфланади. Бундай ҳолатда уй хўжалиқларининг режаси тўлиқ амалга ошадими?

14. Агар номинал ЯММ 2200 млрд доллар, реал ЯММ миқдори 3143 млрд долларга тенг бўлганда дефлятор даражасини аниқланг.

15. Номинал ЯММ 105 млрд доллар, нарх индекси 121 % , реал ЯММ миқдори қанча?

Иқтисодиётнинг циклиги ва макроиқтисодий бекарорлик

1. Жадвалда таҳлил қилинаётган даврнинг 1 ва 5-йиллардаги ишчи кучи ресурслари ва бандлик маълумотлари берилган. 1 ва 5-йилдаги ишсизлар сони ва ишсизлик даражасини аниқланг.

	1-йил	2-йил
Ишчи кучи	82500	95300
Иш билан бандлар	80700	87000
Ишсизлар сони	?	?
Ишсизлик даражаси	?	?

2. Ишлаб чиқаришнинг қисқариши, ишсизликнинг ўсиши, товар захираларининг ўсиши, капиталнинг пул шаклида ортиқча жамгарилиши ва корхоналарнинг оммавий синиши иқтисодий циклнинг қайси фазасига тегишли?

3. Иқтисодиётнинг стагнация ҳолатини тушунтириб беринг.

4. Иқтисодий циклнинг юксалиш фазасида иш билан бандлар сони 12,5 млн кишини ташкил этган, иқтисодиётнинг стагнация ҳолатида ишсизлар сони 1,6 млн кишига етган. Ишсизлик даражасини аниқланг. . Иқтисодиётнинг стагфляция ҳолатини тушунтириб беринг.

5. Иқтисодиётнинг стагфляция ҳолатини тушунтириб беринг

6. Иш билан бандлар 85 млн киши, ишсизлар сони 15 млн киши, ишсизлик даражасини аниқланг.

7. 85 млн иш билан бандлардан 0,5 млн киши ишдан бўшатилади, рўйхатдаги 15 млн ишсизлардан 1млн киши ишга жойлашди. Иш билан бандлар сони, ишсизлик сони ва ишсизлик даражасини аниқланг.

8. Аграр инқирозларнинг чўзилиб кетишининг асосий сабабларини тушунтириб беринг.

9. Номинал ЯММ 750 млрд доллар, ишсизликнинг табиий даражаси 5 %, ҳақиқий ишсизлик даражаси 9%. Мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми қанчага камайган?

10. Иқтисодий цикл назарияларини таърифлаб беринг.

Ялпи ишчи кучи, унинг бандлиги ва ишсизлик

1. Агар мамлакатда ишчи кучи 12,5 млн кишини, ишсизлар сони 1,3 млн кишини ташкил қилса, ишсизлик даражаси неча фоизни ташкил қилади?

2. Артур Оукен қонунини изохлаб беринг.

3. Ишсизликнинг табиий даражаси 4% ни, ҳақиқий даражаси 9,3 % ни ташкил қилса, Оукен қонуни бўйича ЯММ нинг орқада қолиши неча фоизни ташкил қилади?

4. Миллий иқтисодиётда номинал ЯММ 560 млрд сўмни, ишсизликнинг табиий даражасидан ортиқлиги туфайли ЯММ нинг орқада қолиши 9,65% ни ташкил қилса иқтисодиёт қанча маҳсулот йўқотган бўлади?

5. Ишсизлик даражаси 7,5% ёки кўзда тутилган 4% ли табиий даражадан 3,5% юқори бўлган. Бунда ЯММ нинг орқада қолиши қанчага тенг?

6. Мамлакатда йил бошида иш билан бандлар сони 180 млн киши, ишсизлар сони эса 20 млн киши. Йил давомида ҳар ойда ўртача 1% ишчилар турли сабабларга кўра ишдан бўшаган, ишсизлар сонидан 20 %и эса ишга жойлашган. Ишсизликнинг табиий даражасини аниқланг.

7. Ишчи кучи 15,5 млн кишини, ишсизлик даражаси 11,6% ни ташкил этса ишсизлар сонини аниқланг.

8. Артур Оукен қонунига биноан ишсизлик даражасининг 1 фоизга ошиши ЯММ нинг неча фоизга камайишига олиб келади?

9. Миллий иқтисодиётда номинал ЯММ 330 млрд сўм, ишсизликнинг неча фоизли табиий даражасига эришилганда иқтисодиёт 29 млрд сўмлик маҳсулотни йўқотган бўлади?

10. Мамлакатда номинал ЯММ 650 млрд сўмни, ишсизликнинг табиий даражасидан ортиқлиги туфайли ЯММ нинг орқада қолиши 9,65 % ни ташкил қилса, иқтисодиёт қанча маҳсулот йўқотган?

11. Мамлакатда ишсизликнинг табиий даражаси 9,5 ёки кўзда тутилган 5 % табиий даражадан 4,5 % юқори бўлган. Бундай ҳолатда ЯММнинг орқада қолиши қанчага тенг?

12. Иқтисодиётни инқирозга учраганлиги сабабли ўз иш ўрнини йўқотганлар ишсизликнинг қайси категориясига мансуб?

Молия тизими ва молиявий сиёсат.

1. Солиқ олинадиган даромад 80.000 сўм, солиқ суммаси эса 25.000 сўмни ташкил этса солиқ ставкасини аниқланг?

2. Агар истеъмолчилик товарларига нарх индекси 2000 йил 113,6, 2001 йил 118,8 га тенг бўлса инфляция суръати неча % ни ташкил этади?

3. Сотилган товарлар суммаси 150 млн. сўм бўлиб шундан 50 млн. сўми муддати келган қарзлар ва бошқа тўловлар 40 млн сўм пулни айланиши тезлиги 7 га тенг бўлганда муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқланг.

Пул – кредит тизими. Банклар ва уларнинг иқтисодиётдаги роли.

1. Агар тижорат банки 11% ссуда олиб, уни ўз мижозларига 20% ли ставкада кредит қилиб берса, банк маржаси қандай бўлади?

2. Мижоз банкдан йиллик фоиз ставкаси 30% бўлган 10 млн сўм миқдорида ссуда олди. У умумий ҳисобда банкка қанча пул қайтаради, агар ссудани тўлаш бир йилдан кейин бошланиб, ҳар ойда амалга оширилиб борилса?

3. Марказий банк пул сиёсатини юритишда учёт (ҳисоб) ставкасини оширади. Бу аввало (нимага) қандай ҳолатга олиб келади?

4. Марказий банкнинг давлат қимматли қоғозларининг катта қисмини аҳолига сотиш нимага олиб келади?

5. Мижоз банкдан олган 15 млн. сўм миқдоридаги ссудасини бир йилдан кейин 18 млн қилиб қайтаради. Фоиз ставкасини аниқланг.

6. Мамлакатда пул таклифи 100 млн долл.ни ташкил этади. Номинал ЯИМ эса 500 млн.долл. Агар пул таклифи 2 марта ортса пул айланиш тезлиги қандай ўзгаради (классик миқдорий пул назариясига кўра)?

7. Мажбурий резерв меъёри 5% га тенг. Банк тизими 20 млн. сўм ссуда берганда пул таклифи қандай ўзгаради?

8. Мажбурий резерв меъёри – 2% тижорат банки марказий банкдан 30 млн сўмга облигация сотиб олди. Банк депозитлари суммаси қандай ўзгаради?

9. Сиз банкдан 10 млн. сўм миқдорида ссуда олдингиз. Шундан сўнг бошқа фирма томонидан шу банкка 4 млн. сўм омонат пули қўйди. Пул таклифи қандай бўлади?

Бозор иқтисодиётини тартибга солишда давлатнинг иқтисодий роли.

1) Иккинчи жаҳон урушдан кейинги даврда АҚШ да ҳукумат харажатларининг йиллик улуши ўртача олганда ЯММ нинг 20% ни ташкил қилиб келади.

П.Самуэльсоннинг фикрича, жамиятда қатор муаммолар (соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқалар) борки, уларни соф бозор усуллари билан ҳал қилиб бўлмайди. А.Смит нуқтаи назарига кўра эса давлат ва иқтисодиёт ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий тамойили – бу «арзон давлат» тамойили бўлиши керак.

Юқорида келтирилган жумлалар устида фикр юритинг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг.

А) Соф бозор иқтисодиёти тушунчасини қандай тавсифлаш мумкин?

Б) «Аралаш иқтисодиёти» тушунчасига қандай фикр бердингиз?

2. Қуйидаги маълумотларга диққат билан эътибор қилинг.

АҚШ федерал ҳукуматининг бюджет структураси, 1990 йил.

Даромад	%
-индивидуал	44,1
-корпаратив	11,1
-солиққа тортишнинг бошқа турлари	
харажатлари	44,8
-миллий мудофа	26,3
-фундаментал фанлар	1,2
-солиқни сақлаш	4,5
-бошқа харажатлар	68

Ушбу маълумотлар таҳлилидан келиб чиқиб қуйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилинг:

1) Жамият неъматлари нима?

2) Одатдаги хусусий неъматларни истеъмол қилишдан фарқли (ўлароқ) жамият неъматларини истеъмол қилишнинг хусусияти нимада?

3) Жамият неъматларини ишлаб чиқаришни ким ва нима учун молиялаштиради?

4) Қуйидаги келтирилган фактик материалларни таҳлил қилинг:

1990 йил АҚШ федерал бюджетида табиатни муҳофаза қилишга ажратилган харажатлар 14,4 млрд долл.ни ташкил қилади.

Июль ойида Парижда «катта еттилик» йиғилиши қатнашчилари мурожаат қилдилар: «Ернинг экологик балансини аниқлаштириш ва сақлаш учун шошилиш чора қабул қилиш зарур. Иқтисодий ва ижтимоий соҳаларидаги умумий муаммоларни ҳал қилиш мақсадида планетада соғлом, мувозанатли атроф-муҳитни яратиш ва сақлашга эришиш учун биз ўз имконият ва кучларимизни бирлаштирамиз».

Қуйидаги саволларга жавоб беринг:

- 1) Салбий экстерналлар деганда нимани тушунасиш?
- 2) Нима учун кўпинча айнан бозор тизимидаги давлатлар салбий экстреналларни минималлаштириш муаммолари билан шуғулланади?
- 3) Макроиктисодий сиёсий мақсадлари сифатида қуйидагиларни айтиш мумкин:

ЯММ, бандлик, нархларининг барқарорлиги, мувозанатли тўлов баланси, иқтисодий ўсиш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш.

- 1) Давлат мақсадлардан баъзиларини танлаши мумкинми?
- 2) Давлат мақсадлардан баъзиларини танлаши мумкинми?

Тахминан охириги 50 йил ичида АҚШ да аҳолининг турли табақалари даромадлари ўртасидаги фарқ камайди.

Қуйидаги саволлар юзаидан ўзингизнинг мустақил фикрингизни баён қилинг.

- 1) Даромадларни қайта тақсимлаш Давлат макроиктисодий сиёсатининг дастгоҳи ҳисобланадими?
- 2) Давлат қандай қилиб даромадларни қайта тақсимлашни амалга оширади.
- 3) Даромадлар тенгсизлиги адолатданми ёки даромадлар тенглиги адолатсизликми?

Муаммо. Корхона иқтисодий барқарорлиги асосий курсаткичлари динамикасини таҳлил қилиш. Таҳлил натижалари асосида корхонани иқтисодий-молиявий ҳолатига баҳо бериш.

Вазифалар

• Корхонанинг иқтисодий натижаларини омилли таҳлил қилиш асосида ушбу кўрсаткичлар бўйича унинг молиявий ҳолатига баҳо бериш.

• Корхона **иқтисодий барқарорлигини** ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш ва уларнинг “Корхона йиллик ҳисоботи”да ифодаланишини ўрганиш.

• “Корхона йиллик ҳисоботи” 1-2-3-шакл маълумотлари асосида тавсия қилинган жадвалларни тўлдириш ҳамда жадвал маълумотлари асосида корхонанинг асосий воситаларининг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни ўзгаришига таъсир этувчи омилларни комплекс ва системали тарзда омилли таҳлил қилиш.

Ечиш кетма-кетлиги

1. Корхонада юз берган вазият таҳлил қилинади, муаммо ва уни ечиш кетма-кетлиги, асосий вазифалари билан танишилади.

2. Кейсдаги ҳолатларни ойдинлаштириш: Корхона фаолияти натижаси қандай бўлган ва қандай бўлиши мумкин?

3.Комплекс ва системали тарзда таҳлил қилиш ёрдамида вазиятнинг асосий муаммоси ечилади, баҳоланади, яхшилаш чора-тадбирлари тавсия қилинади.

Амалий вазиятни таҳлил қилиш учун методик кўрсатма

Таҳлил босқичлари	Тавсия ва маслаҳатлар
1. Кейс билан танишиш	1.Кейсни ўқиш жараёнида вазиятни таҳлил қилишга шошилманг. 2.Берилган вазият билан танишинг. Вазиятга таъриф беришга ҳаракат қилинг. 3.Вазиятни таҳлили учун ахборот манбалари билан таъминланганликни аниқланг.
2. Вазиятнинг ташҳиси ва таҳлили	1.Корхона фаолиятида юзага келган ҳолатни ойдинлаштиринг. Вазиятнинг муҳим хусусиятларини, миқдор ва сифат томонларини белгиланг. Уларга асосан корхонанинг ҳақиқатда бўлган ва бўлиши мумкин бўлган ҳолатини аниқланг ҳамда уларни таққосланг. 2.Вазиятни таҳлил қилиш жараёнида муаммо қандай даражада ечилишини белгиланг. Уни ечиш мумкинми?, Қандай натижага эришиш мумкин? 3.Муаммони ечиш жараёнида бўладиган ёки бўлиши мумкин бўлган қийин ҳолатларни кўрсатинг.
3.Муаммоли вазиятнинг ечими бўйича таҳлил вариантларини танлаш ва баҳо бериш	1.Вазиятнинг ечимини ҳал қилинг. Берилган хулосаларни салбий ва ижобий томонларини кўрсатинг ва баҳоланг. Энг яхши вариантни танланг.

“Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилинини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра корхоналар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: иқтисодий барқарор корхона, иқтисодий хатарли корхона, иқтисодий ночор корхона: ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга; ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга бўлмаган корхоналар.

Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини баҳолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари бугунги кунда амалиётда Иқтисодий ночорлик кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими ҳам қўлланилади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- тўлов қобилияти коэффиценти (K_{TK});

• хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти (К_{хм});

- Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги (Р_{их}),
- Активлар рентабеллиги. (Р_а):
- хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти (К_{хк});
- Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти:
- Эскириш коэффиценти (К_{эск})
- молиявий мустақиллик коэффиценти (К_{фн});

Бу кўрсаткичлар бир қарашда маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасига, демак, ишлаб чиқариш самарадорлигига алоқаси йўқдай туюлади. Аслида эса айнан улар орқали корхонанинг самарали фаолиятини англлатувчи иқтисодий ва молиявий барқарорлик акс эттирилади. Бундан ташқари, маҳсулотнинг материал сиғими, фонд қайтими, меҳнат унумдорлиги ва рентабеллик кўрсаткичлари, ишлаб чиқаришни режалаштириш ва таҳлил қилишда қўлланса, мезонлар тизими ёрдамида эса корхоналар ўзларининг фаолият юритиш қобилиятини кўрсатади ҳамда турли хил муаммоли вазиятларда хўжалик судларида ўз манфаатларини ҳимоя қилади.

Тўлов қобилияти коэффиценти (К_{тк}) корхонанинг дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш ҳамда тайёр маҳсулот ва бошқа моддий воситаларини сотишнинг қулай шароитларда сотиш орқали баҳоланадиган тўлиқ имкониятларини кўрсатади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{тк} = \frac{\text{Жорий (айланма) активлар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}} \cdot \frac{A2}{П2 - ДО}$$

Бу ерда: А2 – айланма активлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва ҳоказолар); П2 – мажбуриятлар (қисқа муддатли қарзлар, қисқа муддатли кредитлар, бюджет олдидаги қарзлар, кредиторлик қарзлари ва ҳоказо), бухгалтерия балансининг 770 сатри; ДО– узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 490 сатри

Агар **тўлов қобилияти коэффиценти** ҳисобот йилининг охирида 1.25 дан кичик бўлса корхона тўлов қобилиятини йўқотган ҳисобланади

Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти (К_{хм}) корхонанинг барқарор ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган айланма воситалар мавжудлигини тавсифлайди. Шунингдек у, корхона эгалари ва кредиторлар манфаатларидаги муносабатларни ҳам акс эттиради. Мазкур коэффицент қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{xM} = \frac{(П1 + Дзк2) - A1}{A2}$$

$П_1$ – хусусий маблағлар манбалари (Низом жамғармаси, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда ва ҳоказо).

A_1 – узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, капитал қўйилмалар, номоддий активлар ва ҳоказо). $Дзк2$ – узоқ муддатли активларни сотиб олиш учун йўналтирилган узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 570 ва 580 сатрларидан ҳисобланади.

Ушбу коэффициентнинг минимал қиймати - 0,2.

3. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги (P_{ux}),

$$P_{ux} = \frac{C\Phi}{МИТ}$$

4. Активлар рентабеллиги. (P_a):

$$P_a = \frac{C\Phi}{ЖАйк}$$

Агар 0.05 дан кичик бўлса паст рентабеллик деб ҳисобланади.

5. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициенти ($K_{xк}$) (жорий молиявий мустақиллик коэффициенти) уларнинг шаклланиш манбаларини инобатга олган ҳолда, пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини аниқлайди. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{xк} = \frac{П1}{П2 - ДО}$$

6. Ишлаб чиқариш кувватидан фойдаланиш коэффициенти:

$$K_{кф} = \frac{Q \text{ ҳақиқий}}{Q_{\text{лойиха}} - (Q_{\text{ижара}} + Q_{\text{консерв}})}$$

7. Эскириш коэффициенти ($K_{эск}$) эскириш суммасининг асосий воситалар бошланғич қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{эск} = \frac{Ав.эс}{Ав.бқ}$$

Рентабеллик кўрсаткичлари барча корхоналар фаолиятининг энг асосий ва якуний кўрсаткичидир.

Корхона фаолиятини таҳлил қилишда фойданинг умумий суммаси билан бирга, у қандай харажатлар эвазига олинаётганлини, маблағлар қандай даражада айланаётганлигини билиш мулкдорлар, шериклар ва кредиторлар учун ўта аҳамиятли ҳисобланади. Шунинг учун корхонанинг молиявий ҳисоботида фойдалилик даражаси ва маблағлар айланишини ифода этувчи қуйидаги кўрсаткичлар акс эттирилади:

1. Активлар рентабеллиги. (P_a):

бу ерда: $C\Phi$ – соф фойда;

$$P_a = \frac{C\Phi}{ЖАйк}$$

$ЖАйк$ – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати.

2. Сотилган маҳсулот рентабеллиги ($P_{см}$):

$$P_{см} = \frac{C\Phi}{CСТ}$$

Бу ерда: $P_{см}$ – сотилган маҳсулот рентабеллиги;

$Я\Phi$ – ялпи фойда;

$C\Phi$ – соф фойда;

$CСТ$ – маҳсулот сотишдан соф тушум.

3. Хусусий капитал рентабеллиги ($P_{хк}$):

$$P_{хк} = \frac{C\Phi}{ХК}$$

Бу ерда: $C\Phi$ – соф фойда; $ХК$ – хусусий капитал ўртача йиллик қиймати.

4. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги ($P_{их}$),

$$P_{их} = \frac{C\Phi}{МИТ}$$

Бу ерда: $C\Phi$ – соф фойда; $МИТ$ – маҳсулот ишлаб чиқариш таннари.

5. Асосий воситалар рентабеллиги.

$P = \text{Соф фойда} * 100\% / \text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}$

6. Айланма (оборот) активлар рентабеллиги.

$P = \text{Соф фойда} * 100\% / \text{Оборот активлар ўртача йиллик қиймати}$

7. Қарз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$\text{Соф фойда} * 100\% / \text{Қарз маблағлари жами}$

3.2. Корхона фаолияти рентабеллик даражаси

Рентабеллик кўрсаткичлари барча корхоналар фаолиятининг энг асосий ва якуний кўрсаткичидир. Корхона фаолиятини таҳлил қилишда фойданинг умумий суммаси билан бирга, у қандай харажатлар эвазига олинаётганлини, маблағлар қандай даражада айланаётганлигини билиш мулкдорлар, шериклар ва кредиторлар учун ўта аҳамиятли ҳисобланади. Шунинг учун корхонанинг

молиявий ҳисоботида фойдалилик даражаси ва маблағлар айланишини ифода этувчи қуйидаги кўрсаткичлар акс эттирилади:

1. Активлар рентабеллиги. (P_a):

$$\text{бу ерда: } C\Phi - \text{соф фойда; } P_a = \frac{C\Phi}{ЖАйк} * 100$$

ЖАйк – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати.

$$2016 \text{ йилда } P_a = 7762 / 502347 = 0.015$$

$$2017 \text{ йилда } P_a = 120500 / 696200 = 0.17$$

$$2018 \text{ йилда } P_a = 1374 / 819485 = 0.0016$$

2. Сотилган маҳсулот рентабеллиги (P_{CM}):

$$\text{ёки } P_{CM} = \frac{Я\Phi}{CCT}$$

Бу ерда: P_{CM} – сотилган маҳсулот рентабеллиги $P_{CM} = \frac{C\Phi}{CCT}$

$Я\Phi$ – ялпи фойда;

$C\Phi$ – соф фойда;

CCT – маҳсулот сотишдан соф тушум.

$$2016 \text{ йилда } P_{CM} = 7762 * 100 / 1340528 = 0.57 \%$$

$$2017 \text{ йилда } P_{CM} = 120500 * 100 / 1921424 = 6.3 \%$$

$$2018 \text{ йилда } P_{CM} = 1374 * 100 / 2054768 = 0.07 \%$$

3. Хусусий капитал рентабеллиги ($P_{ХК}$):

$$P_{ХК} = \frac{C\Phi}{ХК}$$

Бу ерда: $C\Phi$ – соф фойда;

$ХК$ – хусусий капитал ўртача йиллик қиймати.

$$2016 \text{ йилда } P_{ХК} = 7762 * 100 / 165250 = 4.69 \%$$

$$2017 \text{ йилда } P_{ХК} = 120500 * 100 / 199250 = 60\%$$

$$2018 \text{ йилда } P_{ХК} = 1374 * 100 / 310657 = 0.44 \%$$

4. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги ($P_{иx}$),

$$P_{иx} = \frac{C\Phi}{МИТ}$$

Бу ерда:

$C\Phi$ – соф фойда;

$МИТ$ – маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи.

$$2016 \text{ йилда } P_{иx} = 7762 / 841913 = 0.009$$

$$2017 \text{ йилда } P_{иx} = 120500 / 1116421 = 0.10$$

$$2018 \text{ йилда } P_{иx} = 1374 / 1251824 = 0.001$$

5. Асосий воситалар рентабеллиги.

$P = \text{Соф фойда} * 100\% / \text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}$

$$2016 \text{ йил } 7762 * 100 / 374506 = 2\%$$

$$2017 \text{ йил } 120500 * 100 / 381618 = 31\%$$

2018 йил $1374 * 100 / 694427 = 0.1\%$

6. Айланма (оборот) активлар рентабеллиги.

$R = \text{Соф фойда} * 100\% / \text{Оборот активлар ўртача йиллик қиймати}$

2011й. $7762 * 100 / 278532 = 2.8\%$

2012й. $120500 * 100 / 610937 = 19\%$

2013й $1374 * 100 / 500401 = 2.7\%$

7. Қарз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$\text{Соф фойда} * 100\% / \text{Қарз маблағлари жами}$

2016 йил $7762 * 100 / 251300 = 3.1\%$

2017 йил $120500 * 100 / 265800 = 45\%$

2018 йил $1374 * 100 / 301205 = 0.45\%$

Таҳлил корхонанинг молиявий ҳисоблари асосида охириги уч йилдаги молиявий кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда амалга оширилади (15-жадвал).

«МУНАММАД ҚОДИР ШОН» хусусий корхонаси нинг рентабеллик кўрсаткичлари, уларнинг турлари ва таъсир этувчи омиллар таҳлили (16-жадвал) маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилаётган «МУНАММАД ҚОДИР ШОН» хусусий корхонаси да 2013 йилда ўтган йилларга нисбатан барча рентабеллик турлари бўйича камайиш кузатилган.

Бу шундан далолат бермоқдаки, 2013 йилда корхонанинг самарадорлиги тушиб бораётганлигидан ҳамда унинг молиявий ҳолати ёмонлашаётганлигидан далолатдир. Маълумотлардан кўринадик, 2013 йилда маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум миқдори бироз ортган бўлса, бунга мос равишда маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳам ортган, бошқа турдаги активлар эса ўсган. Соф фойда миқдори эса олдинги йилларга нисбатан 2013 йилда кнскин камайган. Натижада аксарият рентабеллик кўрсаткичларида камайиш тенденцияси ҳосил бўлган.

Асосий капиталга инвестицияларнинг ҳудудлар бўйича таркиби
(яқунга нисбатан % да)

Ҳудудлар	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2018 й.да 2016 й.га нисбатан (+, -)
Ўзбекистон Республикаси	100	100	100	-
Қорақалпоғистон Республикаси	5,2	8,6	11,4	6,2
<i>вилоятлар:</i>				
Андижон	5,2	4,4	4,2	-1
Бухоро	10,5	10	9,8	-0,7
Жиззах	2,8	3,5	3	0,2
Қашқадарё	12,8	12,2	11,7	-1,1
Навоий	7,1	5,9	4,6	-2,5
Наманган	3,3	3,7	4,8	1,5
Самарқанд	6,1	6,6	6,5	0,4
Сурхондарё	3,7	4,2	4,1	0,4
Сирдарё	2,8	2,9	2,7	-0,1
Тошкент	8,3	10,4	10,8	2,5
Фарғона	6,3	6,5	5,8	-0,5
Хоразм	3	3,9	3,6	0,6
Тошкент ш.	22,7	17,1	16,7	-6

Ҳудудлар бўйича асосий капиталга инвестициялар

Ҳудудлар	2016		2017		2018	
	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %
Ўзбекистон Республикаси	22067	111,6	27557,3	109,8	33715,3	109,6
Қорақалпоғистон Республикаси	1145,1	120,4	2366	179,6	3840,3	143,4
<i>вилоятлар:</i>						
Андижон	1139,9	128,6	1215,2	96,7	1407,5	105,2
Бухоро	2307,3	107,5	2753,8	100,4	3308,3	101,8
Жиззах	622,4	117,3	960,2	129,4	1026,7	97,1
Қашқадарё	2824,4	126,6	3352,9	102,5	3944,4	105,6
навоий	1559,7	110,4	1622,7	96,9	1544,4	87,2
наманган	728	112,6	1016,7	121,7	1620	140,2
Самарқанд	1356,6	110,9	1813,2	120	2185,7	103,4
Сурхондарё	807,9	112,9	1147,7	123	1377,4	106,3
Сирдарё	620,8	100,2	788,9	108,1	920,4	105,1
Тошкент	1822,9	77	2861,7	143,4	3633,9	116,8
Фарғона	1382,1	108,4	1796,6	112,2	1963	96,3
Хоразм	657,4	106,3	1083,3	136	1220,6	97,9
Тошкент ш.	5014,3	126,5	4706,1	80,9	5642,8	108

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Аҳолининг бандлиги – the employment of the population	Ижтимоий ишлаб чиқаришни фуқаролик секторида банд бўлган ва мамлакат қонунчилиги томонидан аниқланган нормаларга мос равишда ҳисобга олинadиган меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли.	The working age population who employed in the civil sector of social production and defined by the legislation of the country
Аҳоли бандлиги муаммоси - the employment problem	Бу инсонларни меҳнат фаолиятига жалб этиш муаммоси ва уларнинг меҳнатга бўлган эҳтиёжларини иш ўринлари билан қаноатлантириш даражаси.	It is the problem of attracting people to work and the level of jobs satisfaction to their labour needs
Бандлик даражаси – employment rate	Бандлар умумий сонини меҳнатга лаёқати ёшдаги аҳоли сонига нисбати.	The ratio of total number of employed population to the working age population
Баланс усули - balance method	Ўзаро боғлиқ кўрсаткичларнинг боғланишини ва мувофиқлаштирилишини таъминлаш учун фойдаланиладиган усуллар йиғиндиси тушунилади.	The collection of methods which is used in order to provide the connection and appropriation of mutual related indicators
Баҳо - price	Товар қийматининг пул орқали ифодаланиши.	The expression of the value of goods through money
Бюджет даври - budget period	Бюджетни ижро этиш жараёнини амалга ошириш вақти.	Implementation time of the execution of the budget process
Бюджет–солиқ сиёсати - Fiscal policy	Бюджет сиёсатида бюджет харажатлари ва даромадларини шакллантирган ҳолда уч хил бюджет сиёсати юритилади. Бюджет харажатлари, трансфер харажатлари шаклидаги харажатлар. Даромадлар эса уч манбадан келиши мумкин: солиқлардан, ҳазина томонидан чиқарилган қимматбаҳо қўғозларнинг	In the condition of forming of budget incomes and expenses, fiscal policy is put into practice in three ways. Budget expenses, in terms of transfer expenses. Incomes can come from three sources: taxes, sale of securities and the emission of central bank. Accordingly, fiscal policy is carried through the

	сотилишидан ва маълум қисми марказий банки эмиссияси ҳисобига. Шунга кўра давлат харажатлари ва даромадларни бошқариш орқали бюджет сиёсати юритилади.	management of state expenses and incomes
Бюджетдан маблағ олувчи (бюджет муасасаси) – receiver of funds from budget (budget institution)	Бу ижроия ҳокимияти органи томонидан нотижорат хусусиятига эга бўлган функциялар (бошқарув, муҳофаза, ижтимоий-маданий тадбирлар ва б.)ни амалга ошириш учун ташкил этилган ва смета тартибида молияланувчи ташкилот.	It is an organization which is established for carrying out non-profit functions (for example: management, defence, social and cultural measures). This organization is financed in accordance with estimates
Бюджет даромадлари - budget incomes	Давлатнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ихтиёрига беғараз ва қайтаришсиз тартибда келиб тушувчи пул маблағлари.	It is the amount of money funds which come to state authorities and local self-governing bodies in terms of disinterested and not having return
Бюджетларнинг солиқдан ташқари даромадлари – budget incomes besides taxes	Давлатнинг иқтисодий фаолияти ёки олинган даромадларни бюджет тизимининг даражалари бўйича қайта тақсимлаш натижасида ҳосил бўлади.	
Бюджет харажатлари - budget expenditures	Давлат ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари вазифалари ва функцияларини молиялашга йўналтирилаётган пул маблағлари.	The amount of money which is directed to finance functions of the state and local self-governing bodies
Бюджетни прогноз қилиш - the budget forecast	Бу юзага келган тенденциялар, муайян ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ва истиқболни баҳолаш асосида бюджетни ривожлантиришнинг оптимал йўллари ишлаб чиқиш ва асослашдан ва шу асосда уни мустаҳкамлаш юзасидан таклифлар бериш демакдир.	Giving offers on the basis of occurred trends, certain socio-economic conditions and the evaluation of prospect to examine optimal ways of development budget
Бюджет	давлат бюджетида	A status in which

тақчиллиги - budget deficit	харажатларнинг даромадлардан устун бўлиши.	expenditures exceed revenue
Вазифа - function	бу режалаштириш даври доирасида маълум вақт оралиғида эришилиши кўзда тутилган мақсадлар. Вазифалар режалаштирилаётган давр мобайнида амалга оширилиши лозим.	Targets which will be achieved within the planning period. Functions is implemented during the planning period
Валюта курси - exchange rate	мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳоси.	The expressed value of country's currency in other country's currency
Давлат бюджети – state budget	асосан давлат (шаҳар, туман, муассаса, ташкилот ва бошқалар) нинг маълум муддатдаги (йил, квартал, ой) даромадлари ва харажатларининг пул ҳисоби.	Mainly, it is an account of expenses and income of the country (city, district, organization and)
Давлат ва ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнози – the forecast of socio-economic development of the country and region	бюджет лойиҳасини тузиш учун асосий ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади ва у ўз навбатида ҳисобот давридаги ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш маълумотлари, режалаштирилаётган йил учун ривожланиш тенденциялари ва бошқа кўрсаткичлар асосида ишлаб чиқилади.	It is the main source of the establishment of budget project. Furthermore, it is done on the basis of socio-economic development information, developing trends for certain years and other indicators
Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – indicators system of socio-economic development of the country	умумлаштирилган макроиқтисодий кўрсаткичлар ва республика кўрсаткичларнинг чекланган доираси бўйича ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тавсифловчи аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичларини ўз ичига олади.	General macroeconomic indicators and it includes other indicators which describe life standard socio-economic indicators of people
Дастур - Program	бу ҳодиса ривожининг мақсадли йўналишлари ва уларга эришишнинг режалаштирилаётган йўллари	It is a system of achieving and development ways of the event

	тизими.	
Демографик прогноз қилиш – demographic forecast	бу аҳоли ҳаракатининг асосий параметрлари ва демографик вазият: аҳоли сони, ёш-жинс ва оилавий таркиби, туғилиши, ўлими, миграциясини илмий асосланган олдиндан кўра билиш демакдир.	It is the main parameters of population movement and demographic situation: the number of people, family composition, birth, death, migration
Директив режалаштириш – directive development	манзилли топшириқларни белгилаш ва уларни бажариш учун зарур бўлган ресурсларни режа ижрочилари ўртасида тақсимлаш орқали амалга оширилади.	Determining tasks address assignment and allocating necessary resources on given address tasks
Доиравий режалаштириш – framework planning	фақат 10 йилдан 20 йилгача мўлжалланган глобал мақсадлар ва стратегияларни шакллантиради. У халқ ва жаҳон хўжалиги, аҳоли, технологиялар ва ҳоказоларнинг тахминий прогноз тенденциялари асосида узоқ муддатли ривожланиш имкониятларини баҳолаш учун хизмат қилади.	It forms only global targets and strategies are designed from 10 to 20 years. It serves to evaluate the opportunities of the development of people, world agriculture, technology and others
Етакчи бўғинларни ажратиш – separating leading segments	стратегик режалаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий тизимларда ва унинг объектларидаги мувазанат учун зарур бўлган шароитларни яратиш имконини берувчи муҳим йўналиши.	It is an important direction of the creation of necessary conditions for strategic development of socio-economic systems and objects
Фоиз – percent	даромад, ўз мулкининг бошқа жисмоний ва ҳуқуқий шахсларга фойдаланишга бериш ва шундан фойда олиш.	Income, giving own property to other physical and legal persons in order to get profit
Фоиз ставкаси – interest rate	кредит ёки қарз ставкаси капитали эвазига тўловни фоиз кўрсаткичи. Одатда, қарзга олинган пул белгисини бир бирлигига тўғри келадиган йиллик тўловни акс эттиради.	The proportion of a loan that is charged as interest to the borrower, typically expressed as an annual percentage of the loan outstanding
Идеал - idea	бу эришилиб бўлмайдиган,	It is a target that you can't

	лекин унга чексиз равишда яқинлашиш мумкин бўлган мақсад.	achieve but you can close infinitely
Ижтимоий-иқтисодий таҳлил – socio-economic analysis	ижтимоий-иқтисодий ҳақиқатни ҳар томонлама ўрганишни, ижтимоий муносабатлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг илғор тенденцияларини ва уларни такомиллаштириш имкониятларини аниқлаш мақсадида ҳодисаларнинг ички алоқалари ва боғлиқлигини билишни ўзида намоён этади.	It is the social science that studies how economic activity affects and is shaped by social processes. In general it analyzes how societies progress, stagnate, or regress because of their local or regional economy, or the global economy.
Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнозлари – socio-economic development forecast	демографик, илмий-техникавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий, шунингдек тармоқ, минтақавий ва фаолиятнинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган бошқа соҳаларини акс эттиради.	demographic, scientific, technical, environmental, economic, social, as well as a network of regional and other spheres of social activity is an important reflection.
Ижтимоий соҳа вазирликлари ҳамда бошқа вазирлик ва ташкилотлар – Social sector ministries, as well as other ministries and organizations -	ривожланишнинг мос йўналишлари бўйича таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини тайёрлашни амалга оширади.	development trends of analytical and forecasting documents.
Ижтимоий суғурта – Social insurance -	аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг асосий унсури ҳисобланиб, унинг мақсади касал бўлиш ҳолатида ва қариялик даврида, бахтсиз ҳодисалар ва ишлаб чиқариш бўйича касалланишлар, ишсизлик муносабати билан инсоннинг иқтисодий ҳимояланишини таъминлашдан иборат.	The aim of the key elements of the social protection of the population during the position to be sick and the elderly, accidents and diseases in the production, due to unemployment is to ensure the protection of man.
Илмий олдиндан кўра билиш –	бу табиат, жамият ва тафаккур қонунларини билишга	this nature, society and thought to reflect the fact

According to the advance of scientific knowledge -	асосланган хақиқатни олдиндан акс эттиришдир.	that, based on a knowledge of the laws in advance.
Импорт – import -	мамлакат ички бозорларида сотиш учун чет эл молларини, капиталини ва технологиясини олиб келиш. У халқ хўжалиги, вақтни тежаш, халқ еҳтиёжини қондириш вазифаларини муваффақият билан ҳал қилишга қўмаклашади.	for foreign goods sold on the domestic market of the country, to bring capital and technology. He said the national economy, to save time, help us to successfully solve the needs of the people.
Инвестиция – investment -	ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда иқтисодиётнинг турли тармоқларига узоқ муддатли капитал киритиш. Унинг молиявий ва реал турлари мавжуд.	the country or abroad in order to improve the production of long-term capital investments in various sectors of the economy. Its financial and real types.
Индекслар – Indexes -	ЯИМ дефляторлари – ЯИМ кўрсаткичларини солиштирма нархларда акс эттириш учун ишлатиладиган индекслар гуруҳи, буларга нархларни агрегат индекси, ЯИМ дефлятори нархлари индекси, истеъмолчи нархлар индекси, шунингдек махсус ташкил қилинган индекслар киради.	Reduc- used to reflect on the GDP figures for comparable prices indexes, including the aggregate of the prices index, the GDP deflator price index, the consumer price index, as well as specialized indices.
Индикатив режалаштириш – Indicative planning -	давлат бошқарувининг онгли фаолияти сифатида таърифланадиган макроиқтисодий режалаштиришнинг бир тури бўлиб, унинг мақсади маълум вақт ўтиши билан умуман миллий иқтисодиётни исталган ҳолатга олиб келишдан иборат.	is described as a conscious state is a type of macro-planning, the aim of the national economy as a whole over time to take in any situation.
Индикатив режалаштириш – Indicative planning -	ҳам хўжалик юритувчи субъектларнинг давлат-ҳуқуқий муносабатлари соҳасига, ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар соҳасига тааллуқли бўлган	state-legal relations in the sphere of economic, civil-legal relations in the field related to the institution.

	институтдир.	
Индикатив режалаштириш фани – Indicative planning science -	келажакни аниқ асослаш имконини берувчи режа ва прогноз ҳисоб-китоблари тамайиллари, усуллари, уларнинг босқичма-босқичлигини, иқтисодий олдиндан кўра билиш индикаторларини танлашни белгилаб берувчи ягона методологияга амал қилади.	allowing for a clear justification of the future, plan, forecast and estimates of principles, methods, and their step-by-step, where one can learn to anticipate economic indicators has been selected to metodologiyaga.
Индикатив режалаштириш тизими – Indicative planning system -	ҳукуматнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатига мос келувчи иқтисодиёт ҳолатини ва ривожланишини тавсифловчи индикаторларни (кўрсаткичларни) шакллантириш ҳамда ушбу индикаторларга эришиш мақсадида ижтимоий-иқтисодий жараёнларни давлат йўли билан тартибга солиш чораларини белгилаш ҳисобланади.	the government's socio-economic policy compatible with economic development and the status of the indicators (indicators) as well as the formation of these indicators in order to achieve social and economic processes of government regulatory measures.
Индикатив режалаштириш методикаси – Indicative planning methodology -	бу барча даражадаги прогнозлар, дастурлар, режалар ва режа кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш тизимининг вақт чегараларини ишлаб чиқиш, асослаш ва таҳлил қилиш усулларининг йиғиндиси.	all these levels of growth, programs, plans and indicators of the plan to account for the development of the limits of the system, the collection and analysis methods.
Индикатив режалаштиришнинг методологик тамайиллари – Indicative planning methodological principles -	ривожланиш қонунларининг умумий ҳаракатини ифодаловчи ҳамда дастурлар, лойиҳалар ва режаларнинг вазифаларини, йўналишларини ва бажарилиш имкониятларини белгилаб берувчи объектив категорияга асосланади.	representing the movement of the general laws of the development of programs, projects and plans, objectives, and the implementation of the guidelines is based on the objective to determine the category.
Индикаторлар мажмуини қўллаш – The application of a set of indicators -	бу қулай ижтимоий-иқтисодий муҳитни билвосита шакллантириш усулидир.	This method of formation of a favorable socio-economic environment indirectly.

<p>Индикатив режа – Indicative plan -</p>	<p>бу узок муддатли истикболда бошқарув буткул объекти (корхона, минтақа, мамлакат)нинг ҳолатини илмий жиҳатдан олдиндан кўра билиш.</p>	<p>This long-term management overhaul facilities (enterprises, regional, national) in the state of scientific predictions.</p>
<p>Индикатив режалаштириш усули – Indicative planning method -</p>	<p>бозор иқтисодиётига ўтиш билан давлат ва нодавлат секторларда ижтимоий-иқтисодий жараёнларни онгли равишда бошқариш усули.</p>	<p>market economy with government and non-government sectors of socio-economic processes of conscious management style.</p>
<p>Инфляция – inflation -</p>	<p>пулнинг қадрсизланиши, муомаладаги пулнинг қадрсизланиши, пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида товар билан таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши. Инфляция товар баҳосининг очикчасига ва яширин равишда ошиб кетишига олиб келади.</p>	<p>inflation, the devaluation of money in circulation, the money supply is provided with the goods as a result of the rule of mass emergence of money. Commodity price inflation leads to increased openly and secretly.</p>
<p>Инфляция даражаси – The inflation rate -</p>	<p>маълум вақт ичида (ой, йил) нарх даражаси фоиз ўзгариши.</p>	<p>within a certain period of time (month, year) percentage change in the price level.</p>
<p>Иқтисодий-математик усуллар Economic-mathematical methods</p>	<p>ижтимоий-иқтисодий тизимларни, иқтисодиётнинг мувозанатини таҳлил қилиш, иқтисодий ўсишни прогноз қилишнинг ўзига хос усулларини намоён этади.</p>	<p>social and economic systems, the analysis of the balance of the economy, the economic growth projection to show specific methods.</p>
<p>Иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – The economy and social sphere of socio-economic</p>	<p>тармоқлар, тармоқлараро мажмуалар, шунингдек республика аҳолисига хизматлар кўрсатиш соҳаси ривожланишининг муҳим йўналишларини акс эттиради.</p>	<p>networks, industrial complexes, as well as the population reflects the main directions of development of the services sector.</p>

development indicators -		
Иқтисодий таҳлил economic analysis	ўтмиш ва ҳозирги давр тўғрисидаги ахборотни баҳолаш сифатида иқтисодий ишнинг мустақил унсури сифатида кўриб чиқилади.	economic evaluation of information about the past and the present case is considered as an independent element.
Иқтисодий ўсиш – Economic growth -	реал миллий даромаднинг ёки реал миллий даромадни (маҳсулотни) аҳоли жон бошига ўсиши сифатида аниқлаш мумкин.	real national income or real national income (product) per capita growth as possible.
Ишчи кучи – Workforce -	одамларнинг меҳнат қобилияти, ҳаёт неъматларини ишлаб чиқариш жараёнида у ишга соладиган жами жисмоний ва маънавий кучлар.	people's ability to work, he favors the production process for solving the physical and spiritual forces.
Иш вақти – Working time -	ишлаб чиқаришда банд бўлган аҳолининг ишлаган вақти ҳажми.	the size of the population employed in the manufacture of the working time.
Йиғма молиявий баланс – Consolidated financial balance -	бу давлатда ёки муайян ҳудудда яратилган ва фойдаланилган молиявий ресурслар баланси.	in this country, or in the balance and the use of financial resources.
Жамиятнинг эҳтиёжлари – The needs of society -	бу мураккаб, динамик тизим бўлиб, у кўйидаги кичик тизимлардан таркиб топган: а) моддий неъматларга бўлган эҳтиёж; б) номоддий эҳтиёжлар.	this is a complex, dynamic system, which is composed of the following subsystems: a) the need for the material blessings; b) non-material needs.
Конъюнктура прогнози – Market forecasts -	бу шуни англатадики, режа ижрочиларининг субъектив ҳаракатлари асосида уларнинг хўжалик муҳити мавжуд бўлишининг объектив қонуниятларини тушуниши ва ундан фойдаланиши: бозор механизмини билиш ва режалаштиришнинг дастлабки қисми сифатида прогнозни ишлаб чиқиш ётади.	This means that the executors of the plan on the basis of subjective actions of their economic environment, an understanding of the objective laws and how they use it: to know the mechanism of the market lies in the development and planning as part of the initial forecast.
Концепция –	бу глобал мақсадлар ва режа	During this global goals and

Concept -	даврида ижтимоий-иқтисодий тизимнинг устувор йўналишларини белгилашда ўз ифодасини топувчи прогнозлар, дастурлар лойиҳалари ва режаларнинг умумий мақсади ҳамда унга эришиш йўллари, шакллари ва усуллари аниқлаш.	plan reflects the determination of the priority areas of socio-economic system constitute forecasts, development projects and ways to achieve the overall objective of the plans and to determine the forms and methods.
Концернлар, компаниялар, уюшмалар, хиссадорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар – Concerns, companies, associations, joint stock companies and other economic entities -	режалаштираётган давр учун ишлаб чиқариш-хўжалик юритиш ва корхонанинг молиявий фаолияти ривожланишига оид таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини тайёрлашни амалга оширади.	production is planned for the period of economic and financial activities related to the development of analytical and forecasting documents.
Лойиҳалаштириш – design	режалаштиришнинг барча тартиботларининг яқунловчи босқичи. Унинг мақсади барча даражалар ва вақт горизонтлари индикатив режаларининг лойиҳаларини ишлаб чиқишдан иборат.	the final phase of the planning procedures. His goal is for all levels and time horizons indicative of draft plans.
Марказий Банк – Central Bank -	индикатив режалаштиришда пул-кредит агрегатлари ва пул-кредит сиёсатини асосий йўналишлари бўйича таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини, банк тизими актив ва пасив баланс кўрсаткичларини, монетаризация даражаси бўйича ахборот тайёрлайди.	indicative planning of the monetary and credit aggregates and the main directions of the monetary policy analysis and forecasting, as indicators of the balance of assets and liabilities of the banking system, prepare the information on the level of monetarizatsiya.
Мақсадлар – goals -	индикатив режалаштиришда идеал ҳолат ёки режалаштириш объектининг маълум вақт оралиғида	Indicative planning is the status of the object or planning to operate in a certain period of time

	фаолият кўрсатиш натижалари сифатида тушунлади.	results as tushunladi.
Мақсадларни шакллантириш – Establishing goals -	бу кейинги ҳаракатлар учун аниқ, таркибланган ва амалга ошириш учун яроқли бўлган меъёрлар тизимини яратиш.	This next part of the action and the creation of a system suitable for the implementation of the principles.
Мақсадларни тартибга келтириш, мақсадлар дарахтини шакллантириш – Objectives to regulate the formation of the tree of goals	бу ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларининг динамик тизимини шакллантириш, уларни вақт ораликлари бўйича тақсимлаш вазифасидир.	This dynamic socio-economic development targets system, the duty of the distribution of time intervals.
Мақсадлар дарахти – Tree -	ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларининг тизимлаштирилган тўплами.	socio-economic development objectives structured package.
Методологик ёндашув – Methodological approach -	бу барча даражадаги прогнозлар, дастурлар, режалар ва вақт горизонтларини ишлаб чиқишда стратегик режалаштириш мантиғи, тамойиллари ва усулларидан фойдаланишнинг яхлит йўналиши.	This growth programs at all levels, development plans and the time horizons of the logic of strategic planning, the principles and methods of use of a single direction.
Молия вазирлиги – The Ministry of Finance -	индикатив режалаштиришда давлат бюджетининг даромад ва харажатлари ва бюджет-солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари: бюджетнинг даромад ва харажат кўрсаткичлари, давлатнинг ташқи қарзи, бюджет дефицити ва уни молиялаштириш бўйича таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини тайёрлашни амалга оширади.	indicative planning revenues and expenditures of the state budget and fiscal policy: the budget revenue and expenditure figures, the country's foreign debt, budget deficit and finance the preparation of analytical and forecasting documents.
Молия-бюджет сиёсати (бюджетлар) –	бу ҳокимият органлари томонидан амалга ошириладиган ўз	This is carried out by the authorities to perform the functions of their financial

Financial and budgetary policy (budget)	функцияларини бажариш учун молиявий муносабатлардан фойдаланиш ва бюджет тизимини бошқариш бўйича ҳаракатлар ва тадбирлар йиғиндисидир.	affairs and budget management, the sum of events and activities.
Молиявий режалаштириш – Financial Planning -	молиявий ресурсларни ҳосил қилиш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларини бошқариш.	make sure that financial resources allocation, distribution and consumption processes.
Молиявий режалар тизими – Plans for the financial system -	умумдавлат ва ҳудудий даражаларда молиявий режалаштириш қиймат ифодасидаги моддий ва меҳнат мувазанатини таъминловчи тизим.	national and regional levels in terms of the value of financial planning system that provides material and labor muvazanatini.
Муаммоларни ташхис қилиш – To diagnose problems	бу мақсад билан режалаштиришнинг қандайдир даври учун объектнинг прогноз қилинаётган ҳолати ҳақидаги тасаввур ўртасидаги фарқларни аниқлаш.	This purpose of planning for any period predictable differences between the idea of the condition of the facility.
Муқобил вариант – Alternative -	бу белгиланган мақсадга эришишнинг бошқа эҳтимолий усуллардан фарқ қилувчи усули.	other possible ways of achieving the goal set different way.
Нархлар индекси – The index of prices	икки ҳар хил вақт оралиғида товар ва хизматларга нархнинг мувозанатини ўзгаришини акс эттирувчи кўрсаткич.	two different time periods indicator reflecting the change in the balance of goods and services.
Нархлар коррективировкаси – Adjustment of the prices	бозор вазияти ўзгаришига нархларнинг мослашув жараёни.	The process of change in market prices compatibility.
Норматив прогнознинг асосий мақсади – The main objective of the normative forecast	демографик жараёнларнинг айрим кўнгилли ҳолатига эришиш учун муайян тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.	demographic processes in some volunteers develop specific recommendations for the state.
Олдинга қўйилган махсадларга эришиш – Forward to achieving	хўжалик юритиш объекти ходимларининг шахсий ва жамоавий манфаатларининг қониқишини белгилаб беради.	The object of managing staff determines the interests of individual and collective satisfaction.

Оммавий баҳолаш – The assessment of the media	аҳолининг алоҳида гуруҳларининг социологик тадқиқотлар жараёнида режалаштиришнинг қандайдир муаммосининг моҳияти юзасидан фикрларини аниқлаш.	special groups of the population, sociological research planning process to identify any views on the nature of the problem.
Прогноз – the forecast -	ҳодиса ривожининг истиқболларини аниқлашга йўналтирилган илмий тадқиқот олдиндан кўра билишнинг бир шакли ҳисобланади.	According to scientific research aimed at determining the prospects for the development of the event in advance is a form of knowledge.
Режа – plan -	бу олдинга қўйилган мақсадга эришиш чора-тадбирлари тўғрисида қарор.	measures to achieve the desired goal in this decision.
Режалаштириш – planning -	бу ўз мақсадларига эришиш учун хўжалик юритувчи субъектнинг оқилона хатти-ҳаракатини иқтисодий асослаш жараёнидир.	to achieve the goals of this undertaking, the rational behavior of economic processes.
Режалаштириш – planning -	давлат, бошқарув органлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг мамлакат, минтақалар, тармоқлар, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналарни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларини ишлаб чиқиш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган фаолияти.	State governments, businesses, regions, sectors, enterprises of all forms of social and economic development prospects of the development of a purposeful activity.
Режалаштириш тизими – Planning System	бу режалаштириш алоҳида қисмларининг тартибга солинган таркибий тузилиши.	is planning a special part editing structure.
Режа кўрсаткичларини тасдиқлаш жараёни – The process of approval of the plan indicators	режа лойиҳасининг даставвал манфаатдор тузилмавий бўғинлар томонидан, сўнгра эса юқори раҳбарият томонидан муҳокама этилишини назарда тутати.	concerned by the structural joints in the beginning of the project plan, and then to be discussed by the top leadership.
Режалаштириш тамойили – The principle of planning	ривожланиш қонунларининг умумий ҳаракатини ифодаловчи ҳамда дастурлар,	representing the movement of the general laws of the development of programs,

-	лойиҳалар ва режаларнинг вазифаларини, йўналишларини ва бажарилиш имкониятларини белгилаб берувчи объектив категория.	projects and plans, objectives, define the areas of performance and capabilities of the lens category.
Республика туманлари ва шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – Cities and districts of the republic's socio-economic development indicators -	республика маҳаллий тузилмалари ҳудудлари иқтисодиёти ва ижтимоий соҳасининг ривожланишини тавсифлайди.	development of local structures in areas of economy and social sphere.
Сарф-харажатлар баланси – The balance of costs	макроиқтисодиётда ЯИМни ишлаб чиқаришга кетган жами харажатлари ва яратилган ялпи миллий маҳсулоти охиригистеъмом мақсадида ишлатилиши орасидаги баланс.	Macroeconomic GDP the total cost of production and the balance between the gross national product used for the purpose of final consumption.
Солиқлар – taxes -	миллий даромадни тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир. Солиқ бюджет ва бюджетдан ташқари пул фондларини ташкил этишнинг асосий воситаси ҳисобланади.	in the process of distribution of national income and its form part of the state. Tax money to the budget and off-budget funds, the main tool.
Стратегик режалаштириш мантиғи – The logic of strategic planning -	бу стратегик режалаштириш муаммоларини ҳал этиш билан боғлиқ тартиботларнинг тартибга келтирилган изчиллиги, асосланганлиги.	this is related to the solution of the problems of strategic planning based on the consistency of the procedures.
Ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – The	иқтисодиёт реал секторининг нодавлат ва давлат корхоналари ҳамда ижтимоий соҳа тармоқлари бюджет ташкилотлари (муассасалари)нинг ривожланиш индикаторларини ўз ичига олади.	and non-state enterprises of the real sector of the economy and social sphere of budgetary institutions (institutions) in the development of indicators.

system of indicators of socio-economic development of the undertakings		
Эксперт (баҳолаш) ёки эвристик усуллар – Evaluation (assessment) or heuristic methods -	билвосита ва тўлиқсиз ахборотдан, эксперт мутахассислар тажрибасидан, ички ҳиссиётдан фойдаланишга асосланган.	indirect and incomplete information, and expert professional experience, based on the use of internal emotions.
Шартномавий режалаштириш – Contract Planning -	корхоналар, бирлашмалар, банклар, ҳокимият ва бошқарув органлари ўртасида ихтиёрий ва ўзаро фойдали асосда қуриладиган тижорат муносабатларини тартибга солади.	enterprises, associations, banks, governments and agencies, based on a voluntary and mutually beneficial commercial relations between the regulation.
Йўл қўйиладиган қийматлар соҳаси – Allowable values -	бу ҳозирги вақтда режани тузувчининг ихтиёрида мавжуд бўлган амалга ошириш учун яроқли ҳисобланган кўплаб муқобил вариантлар. Ушбу муқобил вариантлар бир бирини инкор этадиган даражада шакллантирилиши керак.	is currently available for the disposal of the compiler of the plan for the implementation of a number of alternative options available. This is one of the alternative options they will need to be formed.
Тактик режалаштириш – Tactical planning -	тактик вазифаларни танлашни ва маълум стратегия ва идеал доирасида уларга эришиш воситаларини танлашни назарда тутди.	tactical objectives and strategy, and refers to the selection of the ideal means of achieving them.
Ташкилотлараро ишчи гуруҳ – Working group -	ўрта муддатли режани ишлаб чиқишда иқтисодий органлар ўртасида мувофиқлаштирувчи бўгин сифатида фаолият юритади.	the medium-term economic development plan as a coordinating link between the well.
Тизимли-мажмуавий ёндашув – A systematic and integrated approach -	турли ижтимоий тизимлар (мажмуалар) – корхоналар, минтақалар ва жамиятга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.	different social systems (complexes) - businesses, regions and society as a systematic approach to identification.
Тизимли-дастурий (дастурий-мақсадли)	стратегик режалаштириш объектларининг йирик локал илмий, техник, ижтимоий,	strategic planning of large local scientific, technical, social, economic and other

ёндашув – System software (software-based) approach -	иктисодий ва бошқа муаммоларини ҳал этишга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.	problems to a systematic approach to the identification.
Тизимли-мультипликацион ёндашув (мультипликация – кўпайтириш) – A systematic approach to cartoon (animation) will	самаралари пайдо бўлиши билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этишга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.	study the effects of the processes associated with the formation of a systematic approach to the identification.
Тизимли-меъёрий ёндашув – Systematic regulatory approach -	режалаштириш субъектларининг талабларини индикатив режалаштиришга, унинг объектларига нисбатан (меҳнат, моддий ва ҳ.к.) ресурслардан оптимал тарзда фойдаланиш бўйича тизимли ёндашувни аниқлаштириш.	planning requirements of the indicative planning of subjects, objects (labor, material, etc.) to determine the optimal way to use a systematic approach to resource.
Тизимли-динамик ёндашув – Systematic and dynamic approach -	индикатив режалаштириш объектларини ривожлантириш, сифат хусусиятларини оширишга йўналтирилган тадбирларни тадқиқ этиш, ишлаб чиқиш ва асослашга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.	development of indicative planning activities aimed at improving the quality characteristics of the study devoted to the development and feasibility study to determine a systematic approach.
Узоқ муддатли режалаштириш – Long-term planning -	инвестициялар ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастурларига маҳсулотнинг муайян груҳига хос бўлган режа горизонтигача муайянлаштиради ва одатда, 10 йилгача бўлган муддатни қамраб олади.	Investment and production of software products specific to a particular group of horizontal and define the plan usually covers a 10-year term.
Функционал прогноз қилиш – Functional prognosis -	бу у ёки бу ташкилотлар, фирмалар, корпорациялар, давлат органлари, ўқув муассасаларининг муайян амалий мақсадлари ва вазифаларига хизмат қилувчи прогноз.	these or those organizations, firms, corporations, government agencies, educational institutions and the specific goals and objectives of the practical service forecast.
Функционал демографик прогноз қилиш –	бу айрим ўзига хос мақсадлар учун бўлажак талаб ва таклифни олдиндан айтиб	some of the specific goals for the future shape of the teglamalar predict supply

Functional demographic forecasts -	берувчи тегламалар шаклига келтирилган аҳоли ёш-жинс таркибини прогноз қилиш.	and demand forecasting age-sex structure of the population.
Ўрта муддатли режалаштириш вазифалари – Medium-term planning functions -	узок муддатли режалаштириш дастурларини амалга ошириш учун молиявий, иқтисодий ва техник нуқтаи назардан замин ҳозирлашдан иборат.	long-term planning for the implementation of the programs of financial, economic and technical point of view, prepare the ground.
Қарор қабул қилиш – Decision-making -	бу иккинчи даражали шароитларни ҳисобга олган ҳолда мақсад кўйилганда оптимал муқобил вариантни танлаш.	The purpose of this second level, taking into account the conditions required to select the optimal alternative.
Қарорлар қабул қилиш мантиғи нуқтаи назардан баҳолаш – The assessment in terms of the logic of the decision-making	бу муқобил вариантлар ёрдамида мақсадга эришиш даражасини тавсифловчи катталик.	these alternative options to reach the level of explanatory variable.
Қадрсизланиш – devaluation -	миллий валютанинг нархи чет эл валюталарининг баҳосидан камайиши.	The decrease in the price of foreign currency to the value of the national currency.
Қисқа муддатли режалаштириш мақсади – The purpose of the short-term planning -	бир ой мобайнида бизнеснинг ривожланишини назарда тутиш, ишлар натижалари режалардан четга чиқишининг бутун режа горизонтини режалаштиришга таъсирини ҳисоблаб чиқиш ва ушбу ривожланишни ихчам бошқаришдан иборат.	the development of business in a month to keep deviations to the plan, the results of the entire planning horizon to calculate the impact of planning and management of the development of this compact.
Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлари Кенгаши, Вилоятлар ва Тошкент шаҳар хокимиятлари – The Council of Ministers of the Republic of Karakalpakstan,	вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари, маҳаллий бюджетнинг шаклланиши ва бюджетдан молиялаштиришга талабномалар прогнозини амалга оширадилар.	the regional socio-economic development of the city, the formation of the local budget and budget to carry out the forecast of applications for financing.

regions and Tashkent city government -		
Экстраполяция усули – Extrapolation method -	аввалги даврлар амалиётидан келиб чиқиб истиқболларни тузиш.	to conclude, based on the practice of previous periods prospects.
Экстраполяция усул – The method Ekstrapolyatsion	чизиқли ва экспоненциал функциялардан, яъни давр мобайнида аҳоли сонининг ўртача йиллик абсолют ўзгаришлари тўғрисидаги ёки ўртача йиллик ўсиш суръатлари тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланишга асосланган усул.	linear and exponential functions, ie the period, the average annual absolute change or an average annual growth rate method is based on the use of information.
Эксперт баҳолаш усули – Assessment method -	фан ва иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларида ваколатли мутахассислар томонидан берилган ва асосланган баҳолар негизида қилинган прогноз.	science and private sectors of the economy have been authorized on the basis of evaluations by experts and based on the forecast.
Экспорт – export -	ташқи бозорда товарлар, хизматлар ва капиталларни реализация қилиш мақсадида четга чиқариш.	foreign markets for goods, services and capital in order to make the sale.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги 2019 йил 27 августдаги ПФ-5789-сонли Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.: “Халқ сўзи” 28.12.2018.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ХАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ” Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 2017 йил 16 февралдаги № 4958-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги № 2909 -сонли Қарори.

8. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Янги ўқув услубий мажмуаларни тайёрлаш бўйича услубий кўрсатмани тавсия этиш тўғрисида»ги 2017 йил 1 мартдаги №107-сонли буйруғи.

9. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Олий таълим муассасалари кафедралари Кенгашларини ташкил этиш тўғрисида»ги 2017 йил 13 мартдаги №138-сонли буйруғи.

10. Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир // Халқ сўзи. 2016 йил 2 ноябрь.

11. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови // Халқ сўзи 8 декабрь 2016 йил. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси

Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузаси.

12. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак // Халқ сўзи 15 январ 2017 йил. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси.

II. Махсус адабиётлар.

1. European Commission (2015). Innovation Union Scoreboard 2015.
2. Petrariu, I.R., Bumbac, R., Ciobanu, R. (2013). Innovation: a path to competitiveness and economic growth. The case of CEE countries, Theoretical and Applied Economics, Vol. XX, No. 5 (582).
3. Gordon Conway, Jeff Waage, Sara Delaney. “Science and Innovation for Development”. © 2010 UK Collaborative on Development Sciences (UKCDS). 382. www.bcpcbookshop.co.uk.
4. Edited by Erika Kraemer-Mbula and Watu Wamae. “Innovation and the Development Agenda”. International Development Research Centre PO Box 8500, Ottawa, ON, Canada K1G 3H9. © OECD/IDRC 2010. 155. info@idrc.ca/www.idrc.ca.
5. Edward B. Roberts, Fiona Murray and J. Daniel Kim (2015). Entrepreneurship and Innovation at MIT, Continuing Global Growth and Impact. MIT Sloan School of Management
6. Tay Vaughan., Multimedia: Making it Work. USA, 2016, English.
7. Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.
8. Keith S. Taber., Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research. Springer., UK, 2013, English.
9. Andrew P. Sage, William B. Rouse., Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises. USA, 2011, English.
10. Dimitrios Asteriou, Stephen G. Hall., Applied econometrics (second edition). USA, 2011, English.
11. Adam Szirmai , Wim Naude , Micheline Goedhuys., Entrepreneurship, Innovation and Economic Development. UK, 2011, English.
12. Акрамова Ш. Билимларга асосланган иқтисодиётда олий таълимнинг ўрни. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография / Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207
13. Ўзбекистон: жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, инновацион тараққиёт ва миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш. Т.: KONSAUDITINFORM – NASHR. 2011

III. Интернет ресурслар

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)